

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Т.Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Огієнко Дана Петрівна

УДК 37.017.4:331.101(477.51)(043.3)

**ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ
У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник
Зайченко Іван Васильович,
доктор педагогічних наук,
професор

Чернігів – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ–ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	12
1.1. Історіографія дослідження	12
1.2. Аналіз архівних джерел і періодичних видань 1861–1917 рр.	29
Висновки до 1 розділу.....	36
РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	38
2.1. Становлення трудового навчання у загальноосвітніх школах Чернігівщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.....	38
2.2. Внесок педагогів Чернігівщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у розробку теоретичних та організаційно- методичних засад трудового виховання.....	56
Висновки до 2 розділу.....	70
РОЗДІЛ 3 ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	72
3.1. Особливості трудової підготовки учнів у початкових школах досліджуваного регіону.....	72
3.2. Трудове навчання учнів у середніх загальноосвітніх закладах Чернігівщини аналізованого періоду.....	115
3.3. Трудова підготовка учнів у губернських навчально- виховних інституціях для дітей-сиріт.....	137
3.4. Підготовка вчителів до керівництва процесом трудового навчання.....	151
Висновки до 3 розділу.....	173
ВИСНОВКИ	178
ДОДАТКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	214

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

ЦДІА України, м. Київ – Центральний державний історичний архів України,
м. Київ

ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения

ЖЗЧГЗС – Журнал заседаний Черниговского губернского земского собрания

ЧЗН – Черниговская земская неделя

ЧГВ – Черниговские губернские ведомости

ЧЕИ – Черниговские епархиальные известия

ЗСЧГ – Земский сборник Черниговской губернии

ВСТУП

Актуальність теми. Соціально-економічні перетворення, які відбуваються в сучасному суспільстві, ставлять перед педагогічною теорією і практикою якісно нові проблеми щодо підготовки учнів до самостійної трудової діяльності. На цьому наголошується в основних законодавчих і нормативних документах, які забезпечують реформування системи освіти в Україні на сучасному етапі, – Законі України “Про освіту” (1996), “Національній доктрині розвитку освіти” (2002), Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа) (2001), Концепції профільного навчання у старшій школі (2009). Згідно з розробленими в них концептуальними положеннями трудове виховання учнів потрібно розглядати як цілеспрямований процес формування творчої, працелюбної особистості з розвиненим економічним мисленням, здатної бути цивілізованим господарем своєї країни й готової до життєдіяльності в умовах ринкових відносин. У законі України “Про загальну середню освіту” (1999) підкреслюється, що загальноосвітня школа повинна забезпечити професійне самовизначення учнів, а тому формування готовності до трудового життя є одним з головних завдань загальноосвітніх навчальних закладів України.

Поставлені завдання потребують розробки нової концепції трудового виховання учнів національної школи, яка б враховувала сучасні умови розвитку українського суспільства й спиралась на позитивні здобутки минулого.

Глибоке вивчення й осмислення вітчизняного історико-педагогічного досвіду має велике значення для виявлення особливостей трудової підготовки учнів у різних регіонах України, їх подальшого узагальнення і творчого застосування в сучасних умовах.

У зазначеному контексті врахування регіональних традицій трудового виховання є винятково актуальним для сьогодення, оскільки вони концентрують у собі цінний досвід багатьох поколінь і є дієвим засобом залучення учнівської молоді до духовної та матеріальної культури українського народу.

Аналіз історико-педагогічної літератури свідчить про те, що проблема трудового виховання завжди займала значне місце у вітчизняній педагогіці.

Особливо активізувалася вона у другій половині XIX ст., коли Російська імперія, а також території України, які входили до її складу, ступили на капіталістичний шлях розвитку, у зв'язку з чим зросли соціальні вимоги до рівня трудової підготовки молоді. У цей принципово новий період історичного розвитку теоретичні засади трудового виховання розглядалися й аналізувалися у працях Є. Андрєєва [1], І. Анопова [2; 3], І. Вишнеградського [24], М. Корфа [96], М. Пісковського [226], В. Сабаніна [250], К. Ушинського [241; 299; 300] та ін. У кінці XIX – на початку XX ст. плідно розробляли проблему трудової підготовки молоді П. Каптерев [81; 82], Т. Лубенець [113; 114], О. Неболсін [132], С. Русова [245–249], Г. Соломін [272], В. Фармаковський [302; 303], К. Цируль [313–315], Я. Чепіга [316], К. Янжул [330; 331] та ін. У колі їх наукових зацікавлень опинилися питання змісту, форм і методів трудового навчання, його взаємозв'язку із загальноосвітньою і професійною підготовкою учнів.

У радянський період історію трудового виховання досліджували С. Батишев [219], В. Борисенко [7; 8], І. Бугаєвич [10; 11], Л. Глибоковських [27], М. Котряхов [100], М. Кузьмін [104], А. Макаренко [120], М. Пузанов [239], В. Сухомлинський [279], Д. Тхоржевський [290–291] та ін.

У пострадянський період цю проблему вивчали А. Вихрущ [19; 20], В. Дідух [40], Е. Екояма [58], М. Карелін [83–85], Г. Ковальчук [88], М. Котряхов [97–99], О. Лихолат [111], С. Мазуренко [119], В. Рак [240], Л. Семеновська [264], В. Сидоренко [265] у працях яких розкриваються нові підходи до висвітлення історії трудового виховання. Зокрема, А. Вихрущ зазначає про недостатню дослідженість народних традицій і регіональних особливостей трудової підготовки учнів на теренах України [19].

Розбудова державності в Україні та пов'язане з цим процесом реформування освіти значно активізували вихід низки регіональних історико-педагогічних досліджень, важливих для сучасної педагогічної теорії та практики.

На Чернігівщині плідно працюють над розв'язанням регіональних історико-педагогічних проблем А. Боровик [9], А. Гандиш [26], Л. Задорожна [63], І. Зайченко [64–67], І. Лисенко [110], С. Мазуренко [119], Г. Морозова [125],

Н. Олійник [160], Г. Самойленко, О. Самойленко, С. Самойленко [254], Л. Студьонова [276], Л. Шара [329] та ін.

Однак проблема трудового виховання учнів у дореволюційних навчальних закладах Чернігівської губернії не стала предметом вивчення жодного із вищеназваних дослідників дорадянського, радянського і пострадянського періодів, а також зовсім відсутні публікації місцевих науковців із цієї тематики. Питання трудового виховання учнів у його історичному аспекті розглядається лише у публікаціях окремих авторів на рівні констатації факту і тільки принагідно із вирішенням інших, досліджуваних ними, історико-педагогічних проблем.

У контексті вирішення завдань нашого дослідження певний інтерес становлять дисертаційні роботи В. Рака [240] і М. Кареліна [85], у яких висвітлюються особливості трудової підготовки учнів в окремих регіонах України (на західноукраїнських землях та в Харківській губернії).

Стосовно інших областей України, в тому числі і Чернігівщини, такі відомості відсутні. Це пояснюється тим, що значна частина архівних матеріалів і періодичних видань, що торкаються цієї проблеми, ще не введена в науковий обіг. Водночас очевидним є те, що вихід історико-педагогічних досліджень, які б відображали регіональну специфіку трудового навчання, дозволить створити цілісне уявлення про систему трудової підготовки учнів у загальноосвітніх закладах досліджуваного періоду в межах усієї України.

Актуальність проблематики та її недостатня розробленість в історико-педагогічній літературі зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **“Трудове виховання учнів у навчальних закладах Чернігівщини другої половини XIX – початку XX століття”**.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1860–1917 рр. Нижня хронологічна межа зумовлена тим, що саме в 60-тих роках XIX ст. уперше стало запроваджуватися трудове навчання в загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії. Верхня межа дослідження – 1917 р. – початок корінних змін у системі освіти на Чернігівщині в результаті революційних подій і зміни державної влади.

Територіальні межі дослідження визначаються територією Чернігівської губернії (сучасна Чернігівська область без Прилуцького району, частина Київщини (до Дарниці), частина Брянської та Сумської областей).

Зв'язок роботи з науковими планами та темами. Обраний напрямок дисертаційного дослідження пов'язаний з темою наукової роботи Чернігівського національного педагогічного університету “Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні в період освітніх реформ кінця XIX – початку XX ст. (1880-ті – 1920-ті рр.)” (державний реєстраційний № 0105U000463).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Чернігівського державного національного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 11 від 30 червня 2005 року) й узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 7 від 26 вересня 2006 року).

Мета дослідження – розкрити процес трудового виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Завдання дослідження:

1) проаналізувати стан висвітлення проблеми дослідження в історико-педагогічній літературі та визначити напрями її подальшого вивчення; дослідити і систематизувати архівні джерела з теми дисертації;

2) виокремити соціально-економічні та культурно-освітні передумови становлення трудового виховання в загальноосвітніх навчальних закладах Чернігівської губернії (друга половина XIX – початку XX ст.), розробити періодизацію цього процесу;

3) дослідити мету, зміст, форми і методи трудової підготовки учнів у загальноосвітніх школах Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.;

4) виявити особливості підготовки вчителів Чернігівської губернії до керівництва процесом трудового навчання учнів в означений період;

5) висвітлити внесок педагогів Чернігівщини другої половини XIX – початку XX ст. у розробку теоретичних і організаційно-методичних засад трудового

виховання та окреслити шляхи використання виявленого досвіду в контексті оновлення сучасної системи трудового виховання учнівської молоді.

Об'єкт дослідження – виховний процес у навчальних закладах Чернігівщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – трудове виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах Чернігівщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Методологічну основу дослідження становлять загальні положення теорії пізнання; загальнофілософські принципи взаємозв'язку та взаємозумовленості; основні методологічні принципи культуровідповідності, полікультурності, історизму, системності, науковості, єдності національного й загальнолюдського, теорії та практики, всебічного вивчення явищ і процесів, комплексного використання методів.

Для вирішення поставлених завдань у дисертаційному дослідженні було використано комплекс теоретичних та емпіричних методів: *теоретичний аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, класифікація* досліджуваних джерел (забезпечили збір необхідного фактологічного матеріалу та його систематизацію); *хронологічно-системний* і *проблемно-пошукові* методи (уможливили виокремлення передумов становлення трудового виховання в загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії і розробку умовної періодизації цього процесу); *порівняльно-зіставний* та *ретроспективний* методи (дали змогу дослідити мету, зміст, форми і методи трудової підготовки учнів у різних типах шкіл досліджуваного регіону); *персоналістично-біографічний* метод (дозволив проаналізувати внесок у розробку проблем трудового виховання педагогів Чернігівщини); *проблемно-генетичний* метод (дав можливість окреслити шляхи використання виявленого досвіду у контексті оновлення сучасної системи трудового виховання учнівської молоді); *математично-статистичні* методи (використано для обробки зібраних емпіричних даних).

Джерельну базу дослідження становлять архівні матеріали і документи Центрального державного історичного архіву України (ф. 707), Державного архіву Чернігівської області (ф. 127, 145, 813), відділу Державного архіву Чернігівської

області у м. Ніжині (ф. 1229, 1234, 1235, 1238, 1353, 1355), матеріали Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Чернігівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, Наукової бібліотеки Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського, Наукової бібліотеки Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, періодичні часописи другої половини ХІХ – початку ХХ століття, нормативні документи Міністерства народної освіти, звіти шкільної адміністрації і земських управ, шкільна документація окремих навчальних закладів, матеріали земських з'їздів, статистичні дані, зібрані земськими управами; автореферати, дисертаційні дослідження, монографії.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому на основі виявлених архівних джерел і наукової літератури

вперше розкрито процес трудового виховання учнів у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (*виокремлено* соціально-економічні й культурно-освітні передумови цього процесу та *розроблено* його періодизацію: 60-ті рр. ХІХ ст. – кінець 80-х рр. ХІХ ст., кінець 80-х рр. ХІХ ст. – початок ХХ ст.; *досліджено* мету, зміст, форми й методи трудової підготовки учнів у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії в означений період; *виявлено* особливості підготовки вчителів до керівництва процесом трудового виховання школярів; *висвітлено* внесок освітян Чернігівщини у становлення трудового навчання в досліджуваному регіоні, а саме: *розширено і поглиблено* на основі архівних матеріалів відомості щодо внеску Б. Грінченка, М. Григоревського, Т. Лубенця, С. Русової, С. Солошенка в розробку питань трудового виховання);

подальшого розвитку набули ідеї про працю як головний чинник всебічного розвитку особистості; взаємозв'язок трудового виховання з моральним, естетичним та фізичним вихованням, пропедевтичне значення трудового навчання для майбутнього професійного самовизначення школярів;

окреслено шляхи використання виявленого досвіду у контексті оновлення

сучасної системи трудового виховання учнівської молоді.

Практичне значення роботи. На основі результатів дисертаційного дослідження розроблено спецкурс “Трудове виховання учнів у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст.”, який упроваджено в навчальний процес Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (довідка № 04-11/168 від 16.06.2010 р.), Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (довідка № 869 від 23.04.2010 р.), Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського (довідка № 01-12/478 від 23.09.2010 р.), Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 04/1333 від 30.09.2010 р.).

Матеріали дисертації, сформульовані у ній висновки і положення можуть бути використані під час написання узагальнювальних праць з історії педагогіки та історії трудового виховання; у читанні загальних курсів з “Методики трудового навчання” у ВНЗ (розділ “Історія трудового виховання”); для розробки спецсемінарів і спецкурсів для студентів технологічних факультетів університетів; у системі післядипломної педагогічної освіти, зокрема в навчальному процесі Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д. Ушинського; для підготовки підручників та навчальних посібників з історії педагогіки, методики трудового навчання; для удосконалення навчально-виховного процесу з трудового навчання у початковій та основній школі, зокрема під час розробки організаційно-методичних засад допрофільної підготовки та профільного навчання (технологічний напрям) у старшій школі; для оновлення системи трудової підготовки учнів у сучасних навчально-виховних інституціях для дітей-сиріт.

Апробація результатів дисертації здійснювалася шляхом їх оприлюднення в наукових виданнях, доповідях та виступах на науково-практичних конференціях:

міжнародних: VIII міжнародна науково-практична конференція, присвячена 75-річчю Брянського державного університету імені академіка І.Г. Петровського і

10-річчю філіалу університету в м. Новозибків (Новозибків, 2005), “Християнські старожитності Київської Русі” (Чернігів, 2009); “Педагогічна спадщина К.Д. Ушинського у контексті сучасних проблем початкової освіти” (Чернігів, 2010);

всеукраїнських: “Педагогічна і громадська діяльність Софії Русової в контексті сучасності” (Чернігів, 2006), “К.Д. Ушинський: актуальні проблеми української освіти і педагогічної науки” (Чернігів, 2008), “Проблеми дошкільного виховання у педагогічній спадщині Софії Русової” (Чернігів, 2009);

міжвузівських: присвячених 130-річчю від дня народження Я. Чепіги (Чернігів, 2005) та 145-річчю від дня народження Б. Грінченка (Чернігів, 2008).

Основні положення і результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки, психології та методики викладання математики; кафедри естетичного виховання Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Основні положення і результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки, психології та методики викладання математики; кафедри естетичного виховання Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлені у 19 одноосібних публікаціях, з них 9 – у фахових наукових виданнях.

РОЗДІЛ 1

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Історіографія дослідження

Процес трудової підготовки особистості як педагогічна проблема, що має тісний зв'язок із соціально-економічним розвитком суспільства, постійно був у колі першочергових інтересів науковців, педагогів-практиків і методистів. Помітне посилення інтересу до цієї проблеми спостерігалось у кризові періоди історичного розвитку, які вимагали розробки якісно нових підходів до визначення змісту, форм і методів трудової підготовки молоді. Особливої актуальності ці питання набули у другій половині ХІХ ст., коли Російська імперія, а також і території України, які входили до її складу, ступили на капіталістичний шлях розвитку.

Теоретичний аналіз історико-педагогічної й науково-методичної літератури показав, що проблемі трудової підготовки учнів у загальноосвітніх школах України дожовтневого періоду присвячено чимало досліджень, починаючи від публікацій тогочасних авторів і завершуючи науковими розвідками ХХІ ст. Використаний нами порівняльно-зіставний метод дав змогу простежити розвиток поглядів науковців різних генерацій на означену проблему і виділити, на основі хронологічного підходу, в історіографії дослідження проблеми трудового навчання учнів у загальноосвітніх школах Чернігівщини другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. такі три періоди: 1) дореволюційний (1889–1916 рр.); 2) радянський (1923–1990 рр.); 3) пострадянський (1991–2011 рр.).

Кожен із виділених періодів характеризувався властивим йому державним устроєм і визначеними пріоритетами у соціально-економічній, політичній і культурно-освітній сферах, що впливало, прямо чи опосередковано, на інтерпретацію історико-педагогічних здобутків взагалі й висвітлення організаційно-методичних засад трудового навчання зокрема.

У другій половині XIX ст., коли відбувалося становлення трудового навчання як навчального предмета загальноосвітньої школи, його теоретичні засади розглядалися й аналізувалися у працях Є. Андрєєва [1], І. Анопова [2; 3], І. Вишнеградського [24], М. Корфа [96], М. Пирогова [229], М. Пісковського [226], В. Сабаніна [250], К. Ушинського [241; 299; 300].

Перші праці, присвячені висвітленню історії трудового виховання учнів у навчальних закладах дореволюційної Росії, з'явилися вже у 80-тих рр. XIX ст. (І. Анопов, О. Неболсін, В. Сабанін). Цінність праць І. Анопова [2; 3] і О. Неболсіна [132] полягає в тому, що в них вперше зроблено узагальнювальний огляд матеріалів з історії загальної та спеціальної освіти. Дослідження В. Сабаніна “Ручной труд в учительских семинариях, институтах и школах” (1889) [250] містить обширну інформацію стосовно різних типів навчальних закладів, у яких було введено ручну працю, із зазначенням термінів започаткування цього навчального предмета і змісту трудової підготовки учнів. Серед українських закладів, які готували майбутніх учителів до викладання трудового навчання, названо Коростишевську, Херсонську, Сімферопольську, Волчанську, Новобузьку й Острозьку вчительські семінарії. Чернігівська губернія представлена в цьому дослідженні короткою інформацією про те, що у Глухівському вчительському інституті ручну працю введено в 1889 р. Стосовно видів ремесел, які планувалося вивчати, відомості у праці В. Сабаніна відсутні.

Заслуговує на увагу стаття М. Пісковського “Профессиональная школа и подъем отечественной промышленности” (1891) [226], у якій автор розкрив виховне й практичне значення ручної праці як предмета загальноосвітньої школи і проаналізував досвід впровадження його у навчальних закладах Російської імперії та Фінляндії. У контексті вирішення завдань нашого дослідження важливою є інформація М. Пісковського про те, що на 1891 р. у Російській імперії ручна праця введена в 45 вчительських семінаріях (із 57) і двох вчительських інститутах (із 11): Санкт-Петербурзькому і Глухівському Чернігівської губернії. Аналізуючи якість трудової підготовки вчителів у цих інститутах, автор відзначає її послідовний і систематичний характер. Констатує факт, що на час з'їзду

російських діячів з технічної і професійної освіти на всю Російську імперію налічувалося тільки 18 міських училищ, де викладалася ручна праця із педагогічною метою, М. Пісковський серед одинадцяти губерній, у яких були розміщені ці училища, називає і Чернігівську губернію.

О. Русов у двотомному виданні “Описание Черниговской губернии” (1899) [244] присвятив окремий розділ другого тому аналізу народної освіти у регіоні за 33 роки земської діяльності (1865–1898 рр.). Однак, стосовно трудового навчання учнів у початкових школах губернії, автор подає досить стислу інформацію, мотивуючи цей факт відсутністю необхідних даних. У своєму дослідженні він згадує Вертіївське міністерське училище Ніжинського повіту, де учні вивчали садівництво, бджільництво і палітурне ремесло, і одну із шкіл Новозибківського повіту, у якій вдова священника навчала дівчаток рукоділлю.

У статті К. Янжул “Труд ручной в школах” (1901) [331], зроблено спробу дати узагальнену характеристику системи трудової підготовки учнів, яка склалася в Російській імперії наприкінці XIX ст. За даними автора ручна праця набула на той час (1895 р.) значного поширення і викладалася у багатьох типах навчальних закладів (кадетських корпусах, гімназіях, реальних училищах, міських училищах, дитячих притулках, початкових училищах). Аналіз кількісних показників, наведених у вищезазначеній статті, показує, що перше місце стосовно поширення в школах ручної праці займала Таврійська губернія.

Значний інтерес для нашого дослідження становить “Настольная книга по народному образованию” (1904), за редакцією Г. Фальборка, В. Чарнолуського [301], у якій зібрано і проаналізовано низку різноманітних інструкцій, положень, правил й інших нормативних документів стосовно введення ремесел, рукоділля й ручної праці у початкові та середні навчальні заклади Російської імперії.

У дореволюційній історіографії народної освіти вагоме місце належить монографії М. Чехова “Народное образование в России с 60-х годов XIX века” (1912), [128] у якій дано поіменну характеристику найвідоміших педагогів і діячів освіти досліджуваного періоду (М. Корфа, М. Пирогова, Л. Толстого, К. Ушинського, та ін.), проаналізовано особливості навчально-виховного процесу у

різних типах шкіл (земських, церковно-парафіяльних, міських); висвітлено умови праці народних учителів; розкрито становлення і розвиток позашкільної освіти.

Серед регіональних досліджень, опублікованих на початку ХХ ст., слід відмітити працю В. Хижнякова “Воспоминания земского деятеля” (1916) [309], присвячену всебічному аналізу діяльності Чернігівського губернського земства. Не дивлячись на мемуарний характер книги, аналіз вміщеного у ній матеріалу дозволяє констатувати наявність кола освітніх проблем, які доводилося розв’язувати В. Хижнякову в якості губернського земського гласного, а пізніше (з 1887 р.) – на посаді голови губернської земської управи (9 років). І хоча автор не ставив своїм завданням охарактеризувати трудову підготовку учнів у губернських навчальних закладах, теоретичне осмислення питань, на яких він зупиняється (кількість різних типів початкових шкіл у регіоні і число учнів у них, діяльність і причини закриття Чернігівської учительської семінарії, проведення учительських курсів у Чернігові, функціонування чоловічих і жіночих гімназій у губернії, і т.і.) є важливим у контексті завдань нашого дослідження.

Радянський період (1918–1991 рр.), впродовж усього часу свого існування характеризувався неоднозначним статусом трудового навчання в системі шкільної освіти, що знайшло відображення у кількості опублікованих історико-педагогічних робіт із означеної тематики у різні роки цього періоду.

У 20-тих роках ХХ ст., в умовах реформування шкільної освіти, інтенсивно розроблялися теоретичні і практичні аспекти єдиної трудової радянської школи, тому в цей період, як показує огляд літератури, з’явилося лише декілька публікацій, присвячених висвітленню трудового навчання у дореволюційних школах (М. Рожков [242], Є. Соломін [272], О. Фортунатов [304], М. Чехов [326]).

Монографія М. Чехова “Типы русской школы в их историческом развитии” (1923) [326] присвячена аналізу навчально-виховного процесу у земських школах (у різні періоди її діяльності), міських училищ різних типів, церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, фабрично-заводських і залізничних училищ. Питання трудового навчання не були предметом спеціального дослідження М. Чехова, однак, характеризуючи зміст освіти у вищеназваних

училищах, він навів у своїй праці окремі статистичні відомості щодо наявності при деяких із них класів ручної праці, ремісничих відділень, рукодільних класів.

Проблема зародження і становлення системи трудової підготовки учнів у дореволюційній Росії була предметом аналізу М. Рожкова, який у праці “Очерк истории труда в России” (1924) [242], виокремив основні етапи цього процесу й навів кількісні дані стосовно впровадження ручної праці у різні типи шкіл.

Заслуговує на увагу фундаментальне дослідження Є. Соломіна “Организация физического труда в школе” (1925) [272], у якому окремий розділ присвячено аналізу викладання ручної праці у дореволюційних школах Російської імперії. Безсумнівно перевагою цього видання є наявність у ньому багатьох малюнків, що ілюструють зразки різноманітних виробів (програмні роботи з деревини для міських училищ, зразки виробів з металу, колекція виробів із деревини для сільських шкіл, зразки картонажних робіт для молодшого і середнього шкільного віку та ін.). У порівняльному аспекті важливими для нашого дослідження є статистичні відомості щодо навчальних закладів, у яких на 1910 р. викладалася ручна праця.

У 1937 р. трудове навчання було вилучене зі шкільних програм й історико-педагогічні дослідження в цьому напрямку не проводились. Починаючи із 1954 р., коли було відновлено статус трудового навчання як обов’язкового предмета загальноосвітньої школи, спостерігається значна активізація історико-педагогічних досліджень, присвячених аналізу трудового досвіду дожовтневого періоду.

У 50–60-тих роках ХХ ст. історію трудового навчання у дореволюційних загальноосвітніх закладах вивчали: О. Веселов [18], О. Дзеверін [37], В. Хрустальова [311; 312], І. Чувашов [327], С. Шабалов [328], М. Ярошенко [332].

Однією з перших після тривалого періоду відсутності публікацій із вище-окресленої проблеми з’явилася об’ємна монографія С. Шабалова “Политехническое обучение” (1956) [328], у якій помітне місце відведено висвітленню систем трудового навчання (шведської, французької, російської). Однак, регіональні особливості їх використання не виступали предметом

дослідження цього автора, основна увага якого була звернена на обґрунтування принципу політехнічного навчання у загальноосвітній школі.

Ретроспективний аналіз досліджень свідчить, що на початку 60-тих років ХХ ст. вийшли також перші україномовні публікації, присвячені висвітленню досвіду трудового навчання в дорадянський період. У статті М. Ярошенка “Трудове навчання в школі дореволюційної України” (1960) [332], як і в попередніх, розглянутих нами публікаціях, аналізуються соціально-економічні передумови впровадження трудового навчання в школах України, розкриваються причини обмеженого поширення ремісничих класів, описується досвід трудової підготовки учнів у трьох українських училищах: Київському Свято-Володимирському, Одеському і Катеринославському. Відомості щодо Чернігівської губернії представлені у цьому дослідженні одним реченням як констатація факту про невелику кількість учнів у Людмилинській жіночій школі сільського домоведення і садибного господарства та Ніжинському нижчому технічному училищі.

О. Дзеверін у ґрунтовній статті “Проблема трудового виховання учнів загальноосвітньої школи на Україні напередодні Великої жовтневої соціалістичної революції” (1963) [37], із посиланням на 28 джерел, серед яких є й архівні матеріали, проаналізував існуючі напрями педагогічної думки ХІХ ст. стосовно ручної праці, охарактеризував системи трудового навчання (О. Саломона, К. Цируля) зазначивши їх переваги і недоліки, розкрив особливості трудової підготовки учнів у трьох передових українських училищах, вже названих М. Ярошенком. Чернігівська губернія згадується у цій публікації тричі: 1) серед переліку губерній, що входили до складу Київського навчального округу (стосовно нього у статті подано узагальнені відомості про введення трудового навчання у народні школи станом на 1916–1917 рр.); 2) в окремому абзаці, де подано інформацію про організацію добровільних сільськогосподарських дружин у роки першої світової війни; 3) серед навчальних закладів, де було запроваджено ручну працю, названо Глухівський учительський інститут.

У контексті завдань нашого дослідження заслуговують на увагу дві публікації В. Хрустальнової [311; 312], видані відповідно у 1956 р. і 1962 р., у яких стисло здійснено історико-бібліографічний огляд літератури, присвяченої трудовому навчанню у школах дореволюційної Росії.

Традиції, започатковані педагогами 50–60-тих років ХХ ст., були продовжені і в наступний період. У 70–80-тих роках ХХ ст. історію трудового навчання вивчали: В. Борисенко [7; 8], І. Бугаєвич [10; 11], Л. Глибоковських [27], Е. Дніпров [221], Р. Доватор [42], М. Котряхов [100], М. Кузьмін [104], М. Пузанов [239], Д. Сметанін [269; 270], В. Сухомлинський [29], Д. Тхоржевський [290–291] та ін.

Найвагомішим дослідженням цього періоду, як показав порівняльно-зіставний метод, є монографія І. Бугаєвича “Праця як навчальний предмет” (1970) [10]. Основними питаннями, висвітленими у ній, є: становлення ручної праці як навчального предмета; аналіз поглядів відомих педагогів і методистів на означену проблему; особливості трудового навчання учнів у початкових школах дореволюційної України; трудова підготовка учнів у середніх загальноосвітніх закладах дожовтневого періоду; розвиток трудового навчання у радянський період. Фундаментальність дослідження І. Бугаєвича підкріплюється різноманітними статистичними даними, узагальнюючими таблицями, конкретним фактологічним матеріалом щодо запровадження трудового навчання у школах Катеринославської, Одеської, Подільської, Херсонської губерній. Стосовно Чернігівської губернії такі відомості відсутні, хоча територіальні межі вищеназваного дослідження охоплюють всю Україну. Висвітлюючи питання про підготовку вчителів праці, автор, поряд із тимчасовими курсами при Санкт-Петербурзькому вчительському інституті, називає аналогічні курси, влаштовані при Глухівському учительському інституті. Потрібно зауважити, що монографія І. Бугаєвича, поряд із вищеназваними позитивними сторонами, не позбавлена характерного для радянської історіографії упередженого ставлення до наукового доробку відомих педагогів ХІХ ст. (І. Вишнеградського, О. Саломона, К. Цируля та ін.), які зробили значний внесок у розробку проблем трудового виховання.

Висвітленню історії трудового навчання, починаючи з часів Київської Русі, присвячена стаття українського дослідника Д. Сметаніна “Трудове навчання і виховання в школах України дожовтневого періоду” (1970) [270]. Предметом його аналізу були системи трудового навчання (А. Мікельсена, О. Саломона, К. Цируля), питання змісту і методики ручної праці у науковому доробку українських педагогів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Т. Лубенця, Я. Чепіги). Висвітлюючи впровадження трудового навчання в українських чоловічих гімназіях, у яких на 1914 р. викладалася ручна праця, Д. Сметанін називає, на рівні констатації факту, й Глухівську гімназію Чернігівської губернії.

Заслуговує на увагу стаття Р. Доватора “Проблемы трудового воспитания и обучения в прогрессивной русской педагогике (конец ХІХ – начало ХХ в.) (1978) [42], у якій автор критично осмислив і проаналізував погляди відомих педагогів та методистів (В. Вахтерова, П. Каптерева, П. Лесгафта, К. Ушинського) на зміст і організацію трудової підготовки учнів у початкових і середніх загальноосвітніх закладах. Недоліком статті є те, що Р. Доватор, характеризуючи загалом позитивно погляди прогресивних російських педагогів, водночас підкреслює, що вони в силу своєї обмеженості не пов’язували оновлення шкільної освіти із революційними перетвореннями суспільного ладу.

Цінність статті М. Котряхова “Педагогический ручной труд в русской школе” (1985) [100] полягає в тому, що вона позбавлена заідеологізованості у висвітленні наукового доробку педагогів минулого, характерної для радянської історіографії. Зокрема, автор дає високу оцінку діяльності К. Цируля, справедливо зазначаючи, що він зробив найбільший внесок у розробку вітчизняної методики трудового навчання, що цілком узгоджується із висновком нашого дослідження, зробленим в результаті опрацювання першоджерел – праць самого К. Цируля [313–315]. Стосовно інших питань, яких торкається М. Котряхов, (характеристика соціально-економічних умов запровадження трудового навчання; обговорення проблем трудового виховання на різноманітних з’їздах і т.і., то вони вже були предметом аналізу у працях інших дослідників і становлять певний інтерес у порівняльно-зіставному аспекті.

Узагальнення і систематизація радянської історико-педагогічної літератури, присвяченої висвітленню трудового досвіду дореволюційної школи, дозволили виділити ще один окремий науковий напрям, який активно розроблявся дослідниками у 60–80-тих роках ХХ ст. Мова йде про питання, пов'язані із вивченням історії професійно-технічної освіти у дорадянський період. У зв'язку із обширністю зазначеної тематики у дослідженні цієї проблеми брали участь великі групи авторів, результатом роботи яких було написання колективних монографій: А. Веселов “Профессионально-техническое образование в СССР” (1961) [18]; М. Кузьмін “Низшее и среднее образование в дореволюционной России” (1971) [104]; М. Пузанов “Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР” (1980) [239]; “Очерки истории профессионально-технического образования в СССР” под редакцией С. Батышева (1981) [219].

У найновішому виданні цього циклу “Очерках истории профессионально-технического образования в СССР” (1981) [219], в окремому пункті першого розділу йде мова про спеціальні класи і додаткові курси при загальноосвітніх закладах. В якості прикладів наводяться відомості щодо шести гімназій і п'яти повітових училищ де було введено трудове навчання. Серед технічних закладів, які готували спеціалістів сільськогосподарсько-технічного профілю, згадується Ніжинське та Новозибківське училища Чернігівської губернії.

У 1989 р. вийшов з друку другий том “Антологии педагогической мысли”, який мав назву: “Русские педагоги и деятели народного образования о трудовом воспитании и профессиональном образовании” [5]. Його упорядник, професор М. Кузьмін, охарактеризував у вступній статті основні етапи розвитку теорії трудового виховання в Росії і стисло розкрив погляди педагогів – авторів праць, вміщених у цій книзі. Їх аналіз показав, що в одній із них “Профессиональная школа и подъем отечественной промышленности” (1891) [5, с. 257] у позитивному плані щодо запровадження трудового навчання згадується Чернігівська губернія.

Крім літератури, яка безпосередньо торкається історії трудового виховання у дореволюційний період і тісно пов'язаної з нею історії професійно-технічної освіти, нами була проаналізована низка досліджень загальнопедагогічного

характеру, у яких висвітлено розвиток народної освіти в Росії та Україні на рубежі XIX–XX ст. У цьому контексті заслуговує на увагу фундаментальна праця С. Сірополка “Історія освіти на Україні” (1937) [268], у якій на основі системного підходу подано цілісну характеристику української освіти у другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналізу навчально-виховного процесу у гімназіях та реальних училищах присвячена праця М. Константинова “Очерки по истории средней школы” (1947) [90]. У шести нарисах, вміщених у ній, розкриваються організаційно-методичні засади діяльності середніх навчальних закладів у різні періоди історичного розвитку; висвітлюються нормативні документи, що регламентують цей процес; характеризується діяльність різних посадових осіб в галузі народної освіти. Унікальними є три фотографії, вміщені у цій книзі із поміткою “публікується вперше”, на яких зображено: 1) клас ручної праці в гімназії імені Медведнікових (Москва, 1901–1904 рр.); 2) заняття із ручної праці у цій гімназії; 3) клас ліплення, у якому проводить заняття учитель Іванкін. Аналіз зображеного на фотографіях (робочі пози учнів, обладнання, кількість і зовнішній вигляд верстатів, робочий одяг хлопчиків, їхній приблизний вік) дозволяє створити реалістичне уявлення про клас ручної праці у дореволюційній школі.

У монографії В. Борисенка “Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-тих роках XIX ст.” (1980) [8], не дивлячись на її заідеологізований характер, міститься значний фактологічний матеріал про розвиток шкільної й позашкільної освіти в Україні в епоху домонополістичного капіталізму. Висновки й загальні положення свого дослідження автор ілюструє конкретними прикладами щодо організації навчально-виховного процесу в школах Лівобережної та Слобідської України (Харківська, Полтавська і Чернігівська губернії). Інформація щодо трудової підготовки учнів представлена у монографії одним абзацом, де сказано, що в окремих світських школах (не зазначено, у яких саме), учні навчалися ремеслу – чоботарському, лимарському, столярному, ковальському, а для дівчаток створювалися класи рукоділля. Такою ж малоінформативною в плані трудового навчання учнів є стаття В. Борисенка

“Про стан освіти селян на Лівобережній Україні в пореформений період (1861 – 1900 рр.)” (1975) [7], де автор наводить перелік ремесел, що вивчалися в деяких школах, і зазначає, що їх на 1892 р. було дуже мало (у Харківській – 16, а в Чернігівській і Полтавській ще менше) – не зазначено скільки.

Цінність колективної монографії “Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в.” (1976) [220] полягає в тому, що в ній у тісному взаємозв’язку із соціально-економічним розвитком країни подано узагальнену характеристику розвитку школи і педагогіки у період із середини 50-тих до середини 90-тих рр. XIX ст. Зокрема, у розділі XV наголошується на значній ролі земств у справі шкільної освіти. Серед Полтавської, Харківської, Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній у позитивному плані згадується і Чернігівське земство, яке у 1870 р. відкрило вчительську семінарію. У розділі I охарактеризовано систему середніх навчальних закладів Російської імперії другої половини XIX ст., зокрема наголошується на відкритті після виходу “Положення...” від 30 травня 1858 р. низки жіночих училищ у багатьох містах – Вологді, Твері, Рязані, Чернігові та ін., у яких для учениць викладалося рукоділля.

У пострадянський період історію трудового навчання у дореволюційних школах Росії та України вивчали А. Вихрущ [19; 20], Е. Екояма [58], М. Карелін [83–85], М. Котряхов [58; 97–99], О. Лихолат [111], С. Мазуренко [119].

Найвагомішим дослідженням зазначеного періоду є докторська дисертація А. Вихруща “Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (історико-педагогічний аналіз та перспективи)” (1994) [19], у якій розкриті особливості трудової підготовки учнів у процесі історичного розвитку (XIX – XX ст.). Результати дослідницької роботи автора узагальнювалися у монографії, “Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (XIX – початок XX ст.)” (1993) [20]. У ній А. Вихрущ, опираючись на значній кількості літературних та архівних джерел, охарактеризував особливості трудового навчання учнів в школах зарубіжних країн, детальніше зупинився на висвітленні державної політики щодо трудової підготовки учнів у навчальних закладах дореволюційної Росії, проаналізував організаційно-методичне забезпечення цього

процесу, окреслив методи і форми підготовки вчителів до викладання ручної праці. Як позитивний факт, який заслуговує на увагу, потрібно зазначити, що А. Вихрущ, на відміну від переважної більшості радянських дослідників, дав високу та об'єктивну оцінку внеску К. Цируля і О. Саломона у розробку проблем трудового виховання, що повністю узгоджується із висновками нашого дослідження. Чернігівська губернія у плані трудової підготовки учнів згадується у вищезазначеній монографії у кількох місцях. Зокрема зазначено, що у цьому регіоні на 1897 р. були відкриті два ремісничі класи при міністерських двокласних училищах; у параграфі, присвяченому підготовці вчителів ручної праці, в декількох місцях вказується в якості навчального закладу, який здійснював таку підготовку, Глухівський учительський інститут. Однак, відомості щодо трудової підготовки учителів у ньому носять вкрай поверховий і уривчастий характер (дата заснування інституту, рік введення ручної праці, скільки коштів виділялося на утримання інституту, якими правами користувався викладач ручної праці, скільки учнів навчалось в інституті у різні роки, скорочення годин на ручну працю у 1901 р.). Стосовно викладання ручної праці в учительських семінаріях Чернігівської губернії, а також щодо сільськогосподарської підготовки учениць у Людмилиньській жіночій учительській семінарії відомості у дослідженні А. Вихруща зовсім відсутні, хоча територіальні межі його охоплюють всю Україну. Не можна також погодитись із його малоаргументованим висловлюванням, яке дослівно звучить так: “Окремі автори приходять до висновку, що в Чернігівській губернії питання про технічну освіту майже не ставилось” [20, с. 54].

З-поміж інших дослідників пострадянського періоду, які займаються вивченням історії трудового навчання, слід виділити російського педагога, М. Котряхова – автора низки статей із означеної проблеми, опублікованих у фаховому виданні “Школа и производство” у 1995 р. [97–99]. У них він дав високу оцінку внеску західноєвропейських педагогів-реформаторів (Р. Зейделя, Г. Кершенштейнера, В. Лая, Е. Меймана, А. Пабста, Х. Шерера,) у розробку теорії трудової школи, охарактеризував тогочасні програми з трудового навчання,

розкрив причини обмеженого поширення ручної праці, висвітлив особливості підготовки вчителів до викладання трудового навчання у зарубіжних закладах (Неська та Лейпцігська семінарії) та російських (Санкт-Петербурзький та Московський учительські інститути). Із українських навчальних закладів такого типу М. Котряхов називає тільки Харківський учительський інститут, стосовно Глухівського учительського інституту Чернігівської губернії в усіх вище розглянутих нами публікаціях цього дослідника інформація повністю відсутня. Аналогічний висновок можна зробити стосовно ще однієї статті М. Котряхова, виконаної спільно із японським дослідником Е. Екоямою [58].

Проблемі трудової підготовки дівчат у дореволюційних навчальних закладах присвячена стаття О. Лихолат “Яким було трудове навчання дівчат у загальноосвітніх школах України до 1917 року” (1997) [111]. Її теоретична значимість полягає у спробі дати узагальнену характеристику мети, завдань і змісту трудового навчання у жіночих навчальних закладах різного типу, які існували у дожовтневий період, однак висновки свого дослідження автор не підкріплює посиланнями на конкретні навчальні заклади України, де запроваджувалося трудове навчання.

У кандидатській дисертації С. Мазуренко “Трудова спрямованість навчання в загальноосвітніх школах України (20-ті роки ХХ ст.)” (2004) [119], розкриваються теоретико-практичні засади трудової школи і обґрунтовується трудовий принцип як системоутворювальний елемент змісту шкільної освіти. Стосовно Чернігівської губернії, у цьому дослідженні, як і в інших, розглянутих нами публікаціях, згадується, що для підготовки вчителів праці було створено курси при Глухівському учительському інституті.

У 2001–2004 рр. вийшов з друку цикл статей українського дослідника М. Кареліна [83; 84], який активно розробляє регіональний історико-педагогічний аспект проблеми трудового навчання. У кандидатському дослідженні “Трудове навчання у загальноосвітніх закладах Харківської губернії у другій половині ХІХ–на початку ХХ ст.” (2005) [85] він проаналізував зміст, форми й методи трудової підготовки учнів у школах Харківщини дожовтневого періоду. Виявлені автором

особливості організаційно-методичного забезпечення трудового навчання у цьому регіоні становлять певний інтерес для нашого дослідження у порівняльно-зіставному аспекті.

Висвітленню історії трудового виховання (початок ХХ – 30-ті рр. ХХ ст.) присвячена кандидатська дисертація Г. Ковальчука “Трудове виховання школярів у загальноосвітніх закладах України в першій третині ХХ століття” (2008) [88], у якій узагальнено теоретичні здобутки і досвід трудового виховання учнів у загальноосвітніх закладах України вищезначеного періоду. Однак, друга половина ХІХ ст., коли відбувалося зародження і становлення системи трудового виховання учнів, не була охоплена хронологічними межами цього дослідження.

Серед історико-педагогічних досліджень чернігівських авторів заслуговує на увагу монографія Л. Студьонової “Чернігівське повітове земство” (2003) [276], в якій висвітлено різнобічні напрями діяльності земської управи і повітових зборів. Характеризуючи їх благодійну діяльність, Л. Студьонова наводить відомості про будинок працелюбства, в якому 20 хлопчиків і 15 дівчаток паралельно із навчанням освоювали ремесла, а також про дитячий притулок у Чернігові, де утримувалося 80 бідних дівчат з усіх повітів Чернігівської губернії.

Цінність посібника Л. Задорожної “Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду” (1874–1917 рр.) [63] (1999), полягає в тому, що в ньому на основі значного фактологічного матеріалу, охарактеризовано початковий період історії цього навчального закладу і висвітлено педагогічні погляди його викладачів (О. Белявського, І. Андрієвського, М. Демкова, С. Криловського та ін.). Паралельно з вирішенням основних завдань свого дослідження, Л. Задорожна, характеризуючи матеріальну базу Глухівського інституту, зазначає зокрема, про влаштування у ньому класу ручної праці з майстернями.

Значення кандидатської дисертації Н. Олійник “Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття” (2008) [160], полягає у висвітленні різнобічної діяльності губернського і повітових земств у сфері початкової, середньої та професійної освіти вищезначеного

регіону. В контексті завдань нашого дослідження заслуговує на увагу коротка інформація константувального характеру про Борзнянську школу садівництва, Майнівську сільськогосподарську школу, Мринську Людмилинську школу сільського домогосподарства і присадибного господарства, Слобідську жіночу школу домашнього і молочного господарства, які функціонували на Чернігівщині. Висвітлюючи діяльність губернського земства, пов'язану із відкриттям дитячих закладів соціального виховання, автор коротко зазначає про трудову підготовку учнів у цих установах.

У кандидатській дисертації І. Лисенко “Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок XX століття)” (2009) [110], здійснено цілісний історико-педагогічний аналіз розвитку шкільної освіти та педагогічної думки в Чернігівській губернії впродовж XIX – початку XX ст. Аналізуючи зміст навчально-виховного процесу в початкових школах (земських та міністерських), автор наводить інформацію про викладання у них предметів трудового циклу (рукоділья, ремесла, сільськогосподарські заняття). У якості прикладів названо Вертіївське та Жадівське початкові училища, де учні вивчали садівництво, бджільництво та шовківництво. Стосовно ремісничих класів у дисертації подано відомості констатувального характеру про функціонування у Чернігівській губернії (станом на 1913 р.) 8 ремісничих відділень із зазначенням видів ремесел. Такими ж малоінформативними є дані щодо викладання трудового навчання у середніх навчальних закладах. Зокрема, у роботі згадується про вивчення у жіночих гімназіях та прогімназіях рукоділья та доведення (Ніжинська гімназія Г. Крестинської). Однак, відомості про викладання трудового навчання у церковнопарафіяльних школах, жіночих єпархіальних училищах та чоловічих гімназіях у вищезазначеному дослідженні відсутні.

Аналізу розвитку освіти в Ніжині у дореволюційний та радянський період присвячена колективна праця ніжинських дослідників Г. Самойленка, О. Самойленка, С. Самойленко “Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII – XX ст. Нариси культури” (1996) [254], у якій досить детально охарактеризовано діяльність навчальних закладів, що функціонували у Ніжині у другій половині

XIX – на початку XX ст. У якості тих, де викладалося рукоділля, названо: приватну жіночу школу Н. Мурантової (1852 р.), приватний жіночий пансіон Е. Серикової-Антонович (1856 р.), приватну жіночу школу У. Кунелакіс (1873 р.), училище для дівчат при Введенському монастирі (1863 р.), жіночу прогімназію П. Кушакевич (1878 р.), жіночу прогімназію, а з 1910 р. – гімназію Г. Крестинської. Однак, організаційно-методичні засади рукоділля, як навчального предмета, залишилися у монографії неосвітленими, оскільки її автори не ставили перед собою такого завдання.

Окремі аспекти розвитку освіти у Чернігівській губернії представлені у наукових розвідках А. Боровика [9] (система підготовки вчителів для чернігівських шкіл у дореволюційний період), Г. Воробйової [22] (про створення Глухівської жіночої гімназії), С. Горобець [29] (земські школи Чернігівського району), Т. Демченко [34; 35] (нариси з історії Чернігівщини), О. Дмитренко [41] (з історії Чернігівської учительської семінарії), О. Дорошенко [55] (коротенька історія Чернігівщини), І. Зайченка [66] (проблеми розвитку освіти на Чернігівщині у другій половині XIX ст. в контексті дослідження місцевої періодики в регіоні), В. Леуса [109] (організація навчально-виховного процесу у Чернігівському єпархіальному училищі), А. Лопухівської [112] (організація навчання у Чернігівських гімназіях (чоловічих та жіночих), Г. Морозової [125] (освіта євреїв у Чернігівській губернії в останній третині XIX – на початку XX ст.), Н. Протас [237] (недільні школи 60-тих років XX ст. на Чернігівщині), Є. Степанович [275] (початкова освіта на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку XX ст.), О. Удода [292–294] (ремісничє училище XIX ст. в Чернігові), (церковно-парафіяльні школи на Чернігівщині (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)), Л. Шари [329] (роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині). Аналіз вищенаведених публікацій свідчить, що лише окремі автори, висвітлюючи загальні питання розвитку освіти на Чернігівщині, побіжно торкаються у своїх дослідженнях проблеми трудової підготовки учнів.

Заслужують на увагу дисертаційні дослідження С. Дем'янчук “Трудова підготовка учнів загальноосвітніх шкіл України (1945–1999 рр.) (2000) [33],

В. Кухарського “Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (1937-1954 рр.) (1995) [107], М. Левківського “Формування відповідального ставлення до праці в учнів загальноосвітньої школи (історико-теоретичний аспект) (1994) [108], В. Рак “Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (на прикладі західних областей 1900–1939 рр.)” (1997) [240], у яких розкриті особливості змісту, форм і методів трудового навчання учнів у різні періоди розвитку української загальноосвітньої школи.

Певний інтерес становлять дисертаційні роботи О. Драч “Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.)” (2002) [56], І. Петренко “Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884 – 1917)” (2005) [227], Т. Сухенко “Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.)” (2000) [278], де здійснено цілісний аналіз навчально-виховного процесу окремих навчальних закладів другої половини XIX – початку XX ст. у яких подекуди викладалося трудове навчання.

Для виявлення й аналізу системоутворювальних зв’язків і відношень, що характеризують трудове навчання як наукову проблему, значну роль для нашого дослідження відіграли ґрунтовні історико-педагогічні праці, видані у пострадянський період (Г. Васькович [14], Л. Вовк [21], Н. Дем’яненко [32], І. Зайченко [64-67], О. Любар [115], Л. Медвідь [122], Н. Побірченко [230], В. Сидоренко [265], С. Сисоєва [267], І. Соколова [267], М. Стельмахович [115], О. Сухомлинська [126], Д. Федоренко [115], М. Ярмаченко [243] та ін.).

Таким чином, проведений нами аналіз історіографії науково-педагогічної літератури показав, що істориками дореволюційної доби, радянського періоду і в пострадянський час проблема трудового виховання учнів у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії спеціально не досліджувалася, тому основою для написання даного дисертаційного дослідження стали архівні джерела і періодичні видання 1861–1917 рр.

1.2. Аналіз архівних джерел і періодичних видань 1861–1917 рр.

Для реалізації завдань дослідження і збору необхідного фактологічного матеріалу нами були вивчені і проаналізовані архівні документи, сконцентровані у фондах: ЦДІА України, м. Київ (ф. 707 – Управління Київського навчального округу), ДАЧО (ф. 127 – Чернігівське губернське правління, ф. 145 – Чернігівське губернське у земських і міських справах присутствіє, ф. 813 – Борзенська чоловіча гімназія), відділу ДАЧО у м. Ніжині (ф. 1229 – Інспектори народних училищ Чернігівської губернії Київського учбового округу, ф. 1234 – Ніжинська приватна жіноча гімназія П. Кушакевич, ф. 1235 – Ніжинська приватна жіноча гімназія Г. Крестинської, ф. 1238 – Ніжинське середнє технічне училище ім. А. Кушакевича, ф. 1353 – Мринська Людмилиньська жіноча вчительська семінарія Ніжинського повіту Чернігівської губернії, ф. 1355 – Борзенська приватна жіноча гімназія М. Тимченко).

Аналіз документів і матеріалів ЦДІА України, м. Київ (звітна документація початкових училищ [344; 343;], ремісничих класів [340; 341; 338; 335; 342; 339], Глухівського вчительського інституту [337; 347; 346], Менської приватної жіночої прогімназії [346]; переписка з Міністерством народної освіти директора народних училищ Чернігівської губернії [334; 333], клопотання про відкриття ремісничих класів і ремісничих відділень [339]; матеріали для з'їзду попечителів [348]; відомості про приватні навчальні заклади м. Чернігова директора народних училищ [345]) дозволив виокремити значний фактологічний матеріал, який дав змогу встановити: назви окремих початкових училищ Чернігівської губернії, при яких були відкриті ремісничі класи; зміст трудової підготовки в цих училищах; суми асигнувань із казни на ремісничі відділення; назви училищ, де відкривалися класи рукоділля і ручної праці; кількість хлопців і дівчат, охоплених трудовим навчанням в окремих училищах; загальну кількість початкових училищ в губернії за роками навчання; освітній ценз і заробітну плату вчителів у народних училищах; рік започаткування трудової підготовки учнів у конкретних початкових училищах; загальну кількість губернських ремісничих відділень, класів ручної праці, рукодільних класів за певні роки; стан викладання трудового навчання в окремих

училищах за відгуками інспекторів; умови відкриття і фінансування ремісничих відділень згідно із прийнятими законами; прізвища завідувачів окремих народних училищ, викладачів трудового навчання; інспекторів ремісничих відділень; перелік виробів, виготовлених учнями в процесі трудової підготовки; стан викладання рукоділля і кількість учениць, охоплених цим предметом у Менській приватній жіночій прогімназії; особливості трудової підготовки майбутніх учителів у Глухівському вчительському інституті (мета трудового навчання, зміст предметів трудового циклу, програма, за якою навчалися, кількість годин, відведених для ручної праці, методи її викладання, хронологічні межі започаткування і припинення трудової підготовки учнів.

Узагальнення й систематизація першоджерел ДАЧО (доповіді управи про влаштування учительських курсів) [379], відкриття учительської семінарії в Суражі [356; 360]; клопотання про реорганізацію Людмилинської школи домогосподарства [361]; протоколи засідань повітових земських зборів щодо відкриття ремісничих і рукодільних класів [351]; звітна документація окремих навчальних закладів [352; 353; 355;]; матеріали земських з'їздів [353, 356–359], з'їздів інспекторів народних і вищих початкових училищ Чернігівської губернії [354], журналів засідань повітових земських зборів [358], статуту Чернігівського міського ремісничого училища [350], дозволило зібрати значну і різнобічну інформацію стосовно відкриття й функціонування ремісничих відділень та рукодільних класів при різних навчальних закладах; стану трудової підготовки учнів у цих училищах; мети і завдань учительських курсів, що влаштовувалися у губернії; організації трудового навчання учнів у середніх навчальних закладах; головних напрямів земської діяльності, спрямованої на розвиток загальної та професійної освіти в регіоні, стану навчально-виховного процесу в церковнопарафіяльних школах і рівня викладання у них рукодільних занять.

Важливий фактологічний матеріал для наукового аналізу був зібраний нами в результаті опрацювання першоджерел відділу ДАЧО у м. Ніжині (звітної документації жіночих гімназій і прогімназій за певні періоди [364–366; 369; 381; 382; 387–389]; журналів засідань педагогічної ради Ніжинської прогімназії [370];

справи про відкриття вечірніх курсів ручної праці при гімназії [378]. Цінність вищенаведених документів полягає в тому, що в них містяться важливі дані про стан трудового виховання учениць у губернських середніх навчальних закладах (кількість дівчат, охоплених рукоділлям; зміст трудової підготовки; розклад занять; освітній ценз і заробітна плата вчительок рукоділля; успішність учениць з рукодільних занять та ін.). Інформація про влаштування курсів ручної праці для вихованців Ніжинської чоловічої гімназії, почерпнута із Ніжинського архіву, у комплексі з іншими першоджерелами, дозволила створити досить повне уявлення про поширення у школах Чернігівської губернії ручної праці.

Крім архівних документів, цінним джерелом для вивчення стану трудового виховання учнів у регіоні стали опубліковані документи і матеріали, сконцентровані в ЦДІА України, м. Київ, Національній бібліотеці імені В. І. Вернадського. Найважливішу серед них в інформаційному відношенні групу склали детальні звіти попечителя Київського навчального округу про стан початкових училищ, гімназій і прогімназій, учительських семінарій та інститутів, видані за тривалий період. Їх узагальнення і систематизація дозволили: з'ясувати кількість і динаміку початкових училищ Чернігівської губернії, при яких були відкриті ремісничі класи і відділення й організовані рукодільні заняття [173–177; 188; 189; 192–199]; встановити зміст трудової підготовки учнів у початкових училищах [173–177; 188; 189; 192–199]; дослідити особливості трудового виховання майбутніх учителів в учительських семінаріях (Суразькій, Мринській, Чернігівській) та Глухівському учительському інституті [178–187].

З метою збору необхідного фактологічного матеріалу нами була проаналізована також низка друкованих першоджерел, сконцентрованих у ДАЧО, яку склали Журнали засідань губернських і повітових земських зборів [47; 49; 52; 60; 61; 166]. Аналіз опублікованих у них матеріалів (доповідей і постанов чергових та позачергових земських зборів, стенографічних звітів, протоколів, доповідей управ) дав змогу виявити ключові питання земської діяльності і позиції окремих гласних стосовно становлення і розвитку системи трудового виховання в регіоні (введення плетіння корзин як нового виду промислу у народні школи [59],

відкриття ремісничих шкіл при початкових училищах [52], відрядження народних учителів на курси садівництва і городництва [61], заснування ремісничих відділень при школах [47], звіти про стан церковнопарафіяльних шкіл [166].

Джерелознавчий аналіз вищезазначених журналів засвідчив факт складання багатьох доповідей губернської управи Б. Грінченком, у яких він, поряд із загальноосвітніми питаннями, ставив на порядок денний актуальні на той час проблеми трудового виховання (необхідність влаштування курсів ручної праці для народних учителів у Чернігові, обґрунтування доцільності введення трудового навчання у народні школи [30; 61]).

Цінну інформацію, в контексті вирішення завдань нашого дослідження, було виявлено в результаті опрацювання матеріалів Чернігівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (зведень постанов повітових земських зборів за окремі роки [262; 263], пам'ятної книжки Київського навчального округу [223]). Виокремлений і проаналізований фактологічний матеріал (відкриття в Новозибкові зразкової майстерні з плетіння кошиків [142], особливості трудової підготовки учнів у церковнопарафіяльних школах і школах грамоти [167], деякі аспекти організації рукодільних занять [223]) доповнив і поглибив відомості про трудове виховання учнів, отримані з інших першоджерел.

Ще одним важливим джерелом для написання дисертації стали періодичні часописи другої половини XIX – початку XX ст.: “Черниговские губернские ведомости” (1838–1918), “Земский сборник Черниговской губернии” (1869–1916), “Черниговская земская неделя” (1913–1916), “Черниговское слово” (1906–1917), “Черниговские епархиальные известия” (1861–1911), “Вера и жизнь” (1913–1917) та періодичні видання Російської імперії: “Журнал Министерства народного просвещения”, “Русская школа”, “Техническое и коммерческое образование”.

Вагоме місце серед проаналізованих нами регіональних періодичних видань займає часопис “ЗСЧГ”. Узагальнення і систематизація надрукованих у ньому матеріалів (доповідей управи, інструкцій інспекторам, розпоряджень стосовно розвитку освіти, різноманітних статистичних відомостей, зведень постанов з

народної освіти губернського і повітових земств, Статутів навчальних закладів) значно збагатили емпіричну базу нашого дослідження і сприяли більш повному висвітленню питань стосовно: змісту, форм і методів трудового виховання учнів у будинку для сиріт [46; 80; 138; 140; 235; 238]; відрядження вчителів на курси садівництва і городництва [51]; заходів губернського і повітових земств, спрямованих на покращення початкової освіти [53; 127; 130; 144; 222; 323]; особливостей трудової підготовки учнів у ремісничих училищах і майстернях [297]; організації навчально-виховного процесу в учительській семінарії [295].

Особливо цінними в інформативному відношенні були звіти Чернігівської земської управи за окремі роки [213; 214], зведення постанов по народній освіті земств Чернігівської губернії [256–261], які дають змогу, в комплексі з іншими першоджерелами, простежити динаміку запровадження трудового навчання у школах регіону.

Значний інтерес для нашого дослідження становлять опубліковані в “ЗСЧГ” статті Б. Грінченка [31], І. Коновала [89], П. Коробки [92–94], С. Русової [248; 249], автори яких висвітлюють актуальні на той час проблеми трудового виховання: влаштування літніх тимчасових сільськогосподарських курсів для вчителів (Б. Грінченко); необхідність відкриття у Чернігівській губернії спеціалізованих сільськогосподарських шкіл (Б. Грінченко); поширення садівництва, городництва, бджільництва в регіоні (І. Коновал); важливість функціонування Людмилинової школи присадибного господарства, необхідність реорганізації її в учительську семінарію (П. Коробка); відкриття першої земської ремісничої школи в Чернігівській губернії (С. Русова).

Джерелознавчий аналіз матеріалів, що друкувалися в “ЗСЧГ”, дозволив виокремити ще одну цінну для нашого дослідження інформацію, датовану 1871 р. [235], про правила проведення занять у ремісничому класі сирітського будинку для вихованців Чернігівської учительської семінарії, тобто задовго до офіційного введення ручної праці в Санкт-Петербурзькому вчительському інституті (1884 р.).

Значний фактологічний матеріал, необхідний для розкриття особливостей трудового виховання учнів у церковнопарафіяльних школах, був зібраний нами в

результаті системного аналізу публікацій у журналі “ЧЕИ”, який видавався при духовній семінарії впродовж 56 років (з 1912 р. під назвою “Вера и жизнь”). Серед численних матеріалів, присвячених різноманітним аспектам єпархіального життя, вагоме місце у цьому часописі відводилося характеристиці стану освіти у початкових та середніх навчальних закладах духовного відомства, про що свідчать опрацьовані нами матеріали (звіти про діяльність окремих навчальних закладів, доповідні записки інспекторів, правила про церковнопарафіяльні школи, Статути духовних училищ і т.і.). Їх узагальнення і систематизація за напрямками наукового дослідження дали змогу встановити: зміст, форми та методи трудового виховання учениць у Чернігівському єпархіальному жіночому училищі [15; 16; 38; 101; 134; 163; 168–171; 225; 288; 289]; особливості трудової підготовки учнів у церковнопарафіяльних школах [200–212]; види рукодільних занять дівчат у парафіяльному училищі св. Варвари у Чернігові [70]; наявність системи різноманітних трудових доручень учениць у жіночому духовному училищі Остерського повіту [71]; зміст та організацію рукодільних занять дівчат у жіночому училищі при Введенському монастирі у Ніжині [133; 137; 143; 164]; стан трудового виховання учениць у початковій зразковій школі при Чернігівському єпархіальному жіночому училищі [165].

Важлива у науковому відношенні інформація, що підтверджує ранні терміни започаткування трудового виховання у школах Чернігівської губернії, була виокремлена нами в результаті аналізу Статутів закладів духовного відомства, надрукованих у “ЧЕИ”. Згідно з цими матеріалами [296], Статут Чернігівського училища для дочок духовенства був опублікований ще у 1865 р., тобто на кілька років раніше затвердженого Статуту єпархіальних жіночих училищ (1869 р.) [136].

Змістовні і різносторонні відомості щодо запровадження садівництва і городництва у церковнопарафіяльних школах були почерпнуті нами зі звітів єпархіального спостерігача протоієрея Ф. Васютинського, які регулярно друкувалися у “ЧЕИ” [200–208].

Аналіз матеріалів, опублікованих у часописі “Вера и жизнь” (1912–1917), доповнив і поглибив інформацію щодо трудового виховання учнів у єпархіальних освітніх закладах [172].

Вивчення і аналіз публікацій у “Черниговских губернских ведомостях” – дозволили ознайомитися зі станом трудового виховання дітей-сиріт у Чернігівському дитячому притулку Відомства Імператриці Марії [317–320].

Джерелознавчий аналіз “ЧЗН” значно збагатив інформаційну основу нашого дослідження стосовно організації навчально-виховного процесу у середніх навчальних закладах Чернігівської губернії [274], зокрема у Сосницькій жіночій гімназії [273] і Чернігівській жіночій приватній гімназії Н. Заостровської [271]. У цьому ж періодичному виданні нами були опрацьовані матеріали щодо: організації курсів при Чернігівському єпархіальному жіночому училищі [105], змісту трудового виховання учениць у другому єпархіальному жіночому училищі в Чернігівській губернії [23]; функціонування ремісничих класів у початкових школах регіону [241], діяльності сільськогосподарських курсів [251].

Крім вищезазначених регіональних періодичних видань, у ДАЧО предметом нашого наукового зацікавлення стала низка щорічних звітів Чернігівської земської управи, які видавалися окремими збірками і були досить значними за обсягом. Поряд із іншими питаннями, що стосувалися різних аспектів земської діяльності, увага приділялася у них й освітнім проблемам [215; 216]. Проаналізовані нами “Краткий обзор начального народного образования в Черниговской губернии за 1908–1912 гг.” [103], “Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии” [102], сприяли створенню, завдяки наявності у них значного статистичного матеріалу, більш повного уявлення про стан трудового виховання у початкових школах регіону.

Таким чином, огляд архівних джерел і періодичних видань 1861–1917 рр. дозволив дійти висновку про наявність достатньої бази для різнобічного висвітлення особливостей трудового виховання учнів у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Висновки до 1 розділу

Теоретичний аналіз історико-педагогічної й науково-методичної літератури показав, що процес трудової підготовки особистості як педагогічна проблема, був предметом вивчення багатьох дослідників дожовтневого, радянського і пострадянського періодів. Використаний нами порівняльно-зіставний метод дав змогу простежити розвиток поглядів науковців різних генерацій на означену проблему і виділити, на основі хронологічного підходу, в історіографії дослідження проблеми трудового навчання учнів у загальноосвітніх школах Чернігівщини другої половини XIX ст. – початку XX ст. такі три періоди: 1) дореволюційний (1889–1916 рр.); 2) радянський (1923–1990 рр.); 3) пострадянський (1991–2011 рр.).

У дореволюційній історіографії головна увага науковців була звернена на висвітлення змісту й завдань ручної праці як нового навчального предмета загальноосвітньої школи; характеристику прогресивного зарубіжного досвіду; з'ясування можливостей і умов запровадження трудового навчання у школах Російської імперії. В контексті вирішення поставлених нами завдань у працях окремих дослідників цього періоду наявні уривчасті, фрагментарні відомості щодо відкриття ремісничих відділень, рукодільних класів і класів ручної праці у деяких навчальних закладах Чернігівської губернії, що в цілому, оцінюється ними як позитивне явище.

Помітний внесок у висвітлення організаційно-методичних засад трудового виховання учнів у загальноосвітніх школах Російської імперії та України другої половини XIX – початку XX ст. зробили радянські історики педагогіки. Аналіз їх праць дозволив з'ясувати загальні тенденції щодо зародження і становлення системи трудового виховання у дожовтневий період. Як недолік, властивий більшості публікаціям радянської доби, слід назвати упереджене, негативне ставлення їх авторів до внеску дореволюційних педагогів і технічних діячів у розробку проблем трудового виховання. В силу заідеологованості радянської історіографії регіональний аспект трудової підготовки учнів, зокрема на теренах Чернігівщини, у цей період не був предметом спеціального дослідження.

У пострадянський, кризовий період історичного розвитку спостерігається помітне посилення інтересу науковців до проблеми трудового виховання учнів у дожовтневий період. Процеси демократизації, що охопили всі сфери суспільного життя, в тому числі й освіту та науку, відкрили шлях для інтенсивної розробки регіональних історико-педагогічних досліджень, однак лише окремі чернігівські педагоги у своїх роботах побіжно, паралельно із вирішенням головних завдань, торкаються проблем трудового виховання у регіоні. У масштабах всієї України, як свідчить аналіз історико-педагогічної літератури, розкриті на рівні кандидатських досліджень особливості трудової підготовки учнів у дожовтневий період на західноукраїнських землях і в Слобожанщині. Стосовно Північного Лівобережжя, куди входить і Чернігівщина, такі дослідження відсутні.

Таким чином, проведений історіографічний огляд дозволяє стверджувати, що науково-теоретичний рівень дослідженості проблеми трудового виховання учнів у загальноосвітніх школах Чернігівщини є недостатнім. У проаналізованих нами історико-педагогічних дослідженнях дожовтневого, радянського та пострадянського періодів наявна лише фрагментарна інформація констатувального характеру, яка містить окремі уривчасті відомості про ті чи інші аспекти трудової підготовки учнів у досліджуваному регіоні. Цілісного, комплексного дослідження, у якому б були висвітлені особливості змісту, форм та методів трудового виховання учнів у загальноосвітніх школах Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст. на теперішній час немає.

В результаті вивчення і систематизації архівних джерел виокремлено такі групи документів стосовно трудового виховання учнів у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії: нормативні документи; матеріали органів місцевого самоврядування; довідкові та статистичні видання; звітна документація навчальних закладів; матеріали періодичних видань; наукові публікації місцевих педагогів та громадських діячів. Їх огляд дозволив дійти висновку про наявність достатньої бази для різнобічного висвітлення особливостей трудового виховання учнів у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Становлення трудового навчання у загальноосвітніх школах Чернігівщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Вивчення й узагальнення широкого кола архівних матеріалів, історичної та історико-педагогічної літератури дало змогу встановити, що запровадження трудового виховання у навчальних закладах Чернігівщини у другій половині ХІХ ст. було зумовлене низкою вагомих передумов, серед яких пріоритетна роль належить соціально-економічним чинникам. Щоб з'ясувати їх сутність, проведемо стислий аналіз економіки Чернігівщини у дореформенний (перша половина ХІХ ст.) та післяреформенний (друга половина ХІХ ст.) періоди.

У хронологічних межах досліджуваного періоду (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) Чернігівщина мала статус Чернігівської губернії і входила до складу Російської імперії. Утворена вона була указом Сенату від 27 березня 1802 р. у зв'язку з ліквідацією Малоросійської губернії. Згідно з поширеним в Україні загальноросійським адміністративним устроєм Чернігівська губернія складалася спочатку з 12 повітів (1802 р.), а через рік до неї було приєднано ще три повіти (див. дод. А). В такому складі вона проіснувала без істотних змін в адміністративно-територіальному поділі до Жовтневої революції.

В економічному відношенні це був аграрний регіон Лівобережної України площею 46 тисяч квадратних верст, переважну більшість населення якого становили селяни. Основною галуззю сільського господарства було землеробство, що зумовлювалося сприятливими природно-кліматичними умовами (помірно-континентальний клімат з досить теплим літом і порівняно м'якою зимою; достатня середньорічна кількість опадів (550 – 600 мм); тривалий вегетаційний період (180 днів), розгалужена водна мережа (1200 річок загальною протяжністю близько 8 тисяч км), різноманітні ґрунти (дерново-підзолисті, чорноземи, сірі опідзолені, торфоболотні). У зв'язку з наявністю в надрах Чернігівщини багатьох корисних копалин (піску, глини, вапняку, фосфоритів, каоліну, крейди, болотних

руд та ін.) створювалися можливості для розвитку промислових підприємств: цегельних заводів, селітроварень, гут, рудень. Порівняльний аналіз статистичних даних, які характеризують стан розвитку економіки губернії у дореформенний період, показує, що, хоча й повільно, але в надрах пізньофеодальної Чернігівщини (перша половина XIX ст.) почали зароджуватися капіталістичні відносини. Найсуттєвішими їх рисами були: перехід від мануфактурного виробництва, ґрунтованого на ремісничій техніці, до фабрично-заводських підприємств, у яких використовувалися машини; зростання частки більш продуктивної, порівняно з кріпосною, вільнонайманої праці; збільшення загального обсягу виготовленої продукції; концентрація виробництва, поява нових галузей господарства, збільшення кількості промислових підприємств, перехід від натурального господарства до товарного. Так, наприклад, за даними чернігівського краєзнавця П. Пирого, загальна кількість підприємств у Чернігівській губернії зросла від 74 у 1825 р. до 254 у 1854 р. [228, с. 229]. Якщо у 1825 р. був тільки 1 цукровий завод (с. Макошино Сосницького повіту), то у 1860 р. їх стало 65, і вироблялося на них більше 300 тисяч пудів цукру [78, с. 34]. Теж саме можна сказати щодо розвитку суконної промисловості: якщо у 1810 р. діяла лише одна суконна фабрика, то у 1860 р. їх було вже 18 [78, с. 33].

Переломним рубежем для економіки Чернігівщини, як і в цілому для Російської імперії, стало скасування кріпосного права (1861 р.), завдяки чому створилися умови для швидкого розвитку капіталізму в усіх галузях народного господарства.

Висвітлюючи особливості соціально-економічного розвитку Чернігівської губернії у пореформенний період, В. Половець, називає такі його риси як: подальша концентрація та спеціалізація виробництва, розвиток залізничного транспорту, торгівлі, розширення внутрішнього ринку. У якості прикладів, що ілюструють ці положення, він наводить цифрові дані стосовно розвитку суконної, та цукрової промисловості: “У 1860 р. тут діяло 18 суконних фабрик. Це були підприємства капіталістичного типу, що ґрунтувалися на найманій праці. У 1895 р. в Чернігівській губернії працювало 243 таких підприємства, обсяг

промислової продукції на яких зріс у порівнянні з 1860 р. майже в 3,5 рази. Про концентрацію виробництва свідчить той факт, що кількість цукрових заводів скоротилася з 65 у 1860 р. до 12 в 1895 р., а випуск цукру зріс більше як у 13 разів. Цукровій промисловості належало провідне місце в губернії. Розвиток промисловості особливо інтенсивно відбувався в останньому десятиріччі XIX ст. Всього в губернії, з 1861 р. по 1900 р. стало до ладу 129 нових підприємств. У результаті концентрації виробництва в 1901 р. на 293 підприємствах працювало 17888 робітників, а загалом на 2004 підприємствах губернії – 36982 робітники” [232, с. 80]. І хоча, у порівнянні з іншими промисловими районами загальноросійського значення, такими як Криворізький залізрудний, Нікопольський марганцевий, Донецький вугільно-металургійний, Придніпровський металургійний, рівень економічного розвитку Чернігівської губернії був набагато нижчий, в цілому, проведений нами огляд історичної й історико-економічної літератури дозволяє констатувати позитивні зрушення в економіці губернії, зумовлені заміною феодально-кріпосницької системи господарювання на новий, прогресивний шлях капіталістичного розвитку. У зв’язку з цим на порядку денному гостро постали питання удосконалення трудової підготовки молоді й приведення її у відповідність із вимогами часу і соціальним замовленням.

Крім соціально-економічних чинників, які суттєво вплинули на запровадження трудового навчання в школах Чернігівщини, слід виділити й культурно-освітні передумови, зокрема вплив зарубіжного досвіду. Відомо, що країни Західної Європи набагато раніше, ніж Російська імперія, стали на капіталістичний шлях розвитку, у зв’язку з цим, питання трудової підготовки молоді у цих країнах набули важливого державного значення і знайшли реальне втілення у практиці багатьох навчальних закладів.

Аналіз історико-педагогічної літератури показує, що у другій половині XIX ст. зарубіжні педагоги почали активну розробку теоретичних засад нового навчального предмета, який дістав назву “ручна праця”. У цей же час стали виникати системи трудового навчання О. Саломона і Пальмгрена – у Швеції,

Леблана і Салісіса – у Франції, Гетца і Пабста – в Німеччині, Міккельсона – у Данії і т.і. Саме в цей період з'являються різноманітні курси “ручної праці”, виникають педагогічні товариства ручної праці і виробничого навчання: у 1886 р. у Данії та Німеччині, у 1888 р. в Англії, США. В останній третині XIX ст. у різних країнах приймаються закони стосовно введення “педагогічної ручної праці” в школу у Франції (1882 р.), у Данії (1886 р.), в Англії (1890 р.), в Італії (1894 р.), в Португалії (1897 р.), в США (1895 р.), в Японії (1900 р.) [328, с. 265].

Найвідомішою на той час зарубіжною установою, в якій були ґрунтовно розроблені методичні засади ручної праці, вважалася Неська вчительська семінарія, очолювана шведським педагогом О. Саломоном. Розроблена ним система трудового навчання, яка дістала назву “Шведської” або ж “Неської”, успішно використовувалася у багатьох школах Західної Європи, а також і в навчальних закладах Російської імперії, в тому числі, і в Чернігівській губернії. Необхідно відзначити, що ця система була предметом критики з боку окремих дослідників радянського періоду, які заперечували її творчий, розвивальний характер, вважаючи “напівпрофесійною та утилітарною” [10, с. 17].

З огляду на це, зупинимося детальніше на висвітленні поглядів на ручну працю засновника цієї системи – О. Саломона. Ретроспективний аналіз досліджень свідчить, що О. Саломон був помітною постаттю в галузі зарубіжної методики трудового навчання. Отримавши ґрунтовну для свого часу спеціальну освіту, спочатку у технічній школі у Стокгольмі, а потім в Ултунській сільськогосподарській школі, він працював із 1872 р. директором школи кустарних ремесел у Нессе, а із 1874 р. – учительської семінарії, де читав лекції з педагогіки і методики трудового навчання. За переконанням О. Саломона, головне місце у шкільній освіті мають займати уроки ручної праці як важливий засіб виховання та розвитку учнів. Про незаперечний професіоналізм О. Саломона, як практика і методиста, свідчать і висловлювання його сучасників, які високо оцінювали його діяльність у галузі трудового навчання. Зокрема, К. Цируль, безпосередньо ознайомившись із організацією навчально-виховного процесу у Неській семінарії, зазначав у книзі “Ручной труд в общеобразовательной школе”

(1889) [315], третя глава якої була присвячена аналізу поглядів О. Саломона: “Думка про використання ручної праці у справі виховання не нова, і вона давно вже є предметом пропаганди кращих мислителів і педагогів Європи. У теперішній час ця ідея може вважатися однією із найпопулярніших, майже загально визнаною – і цим педагогічна справа значною мірою зобов’язана знаменитому О. Саломону, який створив особливу “шведську систему”, яка відома також під назвою “Неської”, або ж “системи Саломона”. І потрібно сказати правду: система ця відрізняється прекрасною повнотою, ясністю і глибиною” [315, с. 10].

Методика викладання ручної праці за системою Саломона була предметом вивчення іншого відомого педагога, автора підручників і методичних посібників для початкової школи В. Фармаковського. У книзі “Методика ручного труда по системе Саломона” (1889) [302], він позитивно охарактеризував основні положення цієї системи, яка передбачала строгу послідовність в ознайомленні учнів із різними матеріалами і поступове ускладнення виробів. Про високу ефективність шведської системи трудового навчання свідчить і той факт, що вона використовувалася у передовому на той час навчальному закладі – Київській колегії П. Галагана, де з 1895 р. викладалася ручна праця [10, с. 38].

Таким чином, результати аналізу історико-педагогічної літератури дозволяють стверджувати, що система Саломона, яка лягла в основу циркулівських програм, мала прогресивний характер і була спрямована на загальний розвиток особистості. Цей висновок важливий у контексті завдань нашого дослідження, оскільки система Саломона, по-перше, використовувалася, як було зазначено вище, в окремих навчальних закладах Чернігівської губернії, а по-друге, вона була покладена в основу циркулівських програм, теж поширених в даному регіоні.

З позитивним досвідом західноєвропейських країн були добре обізнані й педагоги і земські діячі Чернігівщини. Так, у статті “Кустарная и сельскогосподарская промышленность и деятельность земства в их развитии”, опублікованій у 1889 р. в “ЗСЧГ” зазначалося: “Народна школа, яка у теперішній час тільки наполовину задовольняє потреби населення, яка крім грамотності нічого не дає нашому селянину, не дає тих елементарних практичних знань, які

могли б бути використані у його буденному житті, повина давати такі знання, завдяки яким населення могло б покращити своє економічне становище. Найкращим засобом для цього, на нашу думку, є створення для народу якомога більше елементарних професійних шкіл, які могли б розвинути у нього потребу до удосконалення в техніці, що підтверджується існуванням подібних шкіл на Заході і розвитком там промисловості. Промисловість, наприклад Франції, стоїть на дуже високому ступені свого розвитку, що можна пояснити виключно існуванням там шкіл з професійною освітою” [106, с. 125].

Аналіз архівних матеріалів і публікацій у тогочасних періодичних виданнях показує, що питання про введення ручної праці у навчальні заклади Чернігівської губернії неодноразово піднімалися на земських зборах і в якості переконливих аргументів виступаючи посилялися на зарубіжний досвід: “Для підготовки викладачів ручної праці, під час літніх канікул влаштовувались курси для народних учителів. На даний час таких училищ багато: в Данії, Швеції, Норвегії, Фінляндії. Німеччина взагалі вважається країною, де існує найбільша кількість професійних шкіл різноманітних напрямів, у яких викладаються не тільки обов’язкові предмети – німецька мова і арифметика, а й повідомляються учням суто практичні відомості по землезнавству, догляду за фруктовими деревами, лісоводству, скотарству, рахівництву і т.і.” [106, с. 126–127].

Наведені дані переконливо свідчать про те, що земці і педагоги Чернігівщини мали у своєму розпорядженні достатню кількість спеціальної літератури і були, таким чином, добре обізнані зі станом професійної освіти на Заході, належно оцінюючи рівень її розвитку, що спонукало їх до конкретних дій стосовно відкриття професійних шкіл у Чернігівській губернії і введення окремих ремесел у початкові училища.

Серед інших чинників, що сприяли становленню трудового навчання в Чернігівській губернії, як і в цілому по Російській імперії, слід відзначити досягнутий рівень розвитку вітчизняної педагогічної теорії і практики.

У XIX ст. плідно працювали над розробкою загальнотеоретичних засад трудового виховання В. Вахтеров, І. Герд, О. Духнович, П. Каптеров, М. Корф,

П. Лесгафт, Т. Лубенець, М. Пирогов, К. Ушинський, Я. Чепіга та ін. Спираючись у своїх дослідженнях на здобутки західноєвропейської класичної педагогіки (А. Дістервег, Я. Коменський, Й. Песталоцці, Ж. Руссо), вони здійснили глибоке наукове обґрунтування теорії трудового виховання і збагатили її такими важливими положеннями, як: місце трудового навчання у загальній системі освіти, значення викладання ручної праці у школі як фактору всебічного розвитку особистості, взаємозв'язок і співвідношення загальної і професійної освіти. Не зупиняючись на аналізі їх поглядів, які досить повно розкриті в роботах багатьох дослідників [4; 5; 10; 19; 20; 85; 98; 119], зауважимо лише, що стрижневою ідеєю їх творів була думка про те, що головним фактором всебічного виховання особистості: розумового, морального, естетичного, є систематична, добровільна праця. “Саме виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинно виховувати її не для щастя, а готувати до трудового життя”, – писав К. Ушинський [5, с. 15].

Однак, незважаючи на ґрунтовну розробку теоретичних засад трудового виховання, запровадження в школах Російської імперії ручної праці здійснювалося в гострій боротьбі різних соціально-педагогічних напрямів, яка розгорнулася навколо мети і завдань цього нового навчального предмета. Хід цієї полеміки досить детально висвітлений у дожовтневій та радянській історіографії [97; 104; 219; 239; 264; 281; 286] та ін., тому зупинимось коротко у нашому дослідженні тільки на окремих, найважливіших її результатах:

– 10 березня 1880 р. на засіданні Постійної комісії з питань технічної освіти було визнано за доцільне ознайомлювати учнів народних шкіл із основами деяких ремесел за умов, якщо на це буде відведений додатковий час, а вчителі отримають відповідну ремісничу підготовку;

– у 1884 р. вийшов перший в Російській імперії офіційний документ, у якому було вжито термін “ручна праця”. Це був “Загальний нормальний план промислової освіти” [24], розроблений відомим ученим І. Вишнеградським. Цінним положенням цього плану була пропозиція щодо введення ручної праці школи як важливого фактору загального розвитку особистості [24, с. 15];

– у 1884 р. у Санкт-Петербурзькому вчительському інституті був відкритий перший в Російській імперії клас ручної праці для підготовки вчителів до викладання цього предмету;

– на час I з'їзду російських діячів з професійної і технічної освіти (1889–1890 рр.) ручна праця була введена у 30 нижчих навчальних закладах (18 міських і 12 початкових) Російської імперії;

– на III з'їзді російських діячів з професійної і технічної освіти (1903–1904 рр.) рекомендувалося її ввести у якості обов'язкового предмета в учительських інститутах і семінаріях. На цьому з'їзді було прийнято статут “Російського товариства ручної праці”.

Найвагоміший внесок у розробку організаційно-методичних засад нового навчального предмета зробив К. Цируль, якого сучасники називали “апостолом ручної праці”, даючи цим самим високу оцінку його діяльності як науковця і методиста. Аналіз і узагальнення внеску К. Цируля у методику трудового навчання є важливим у контексті завдань нашого дослідження, оскільки у навчальних закладах Чернігівської губернії (там, де викладалася ручна праця), використовувалися переважно цирулівські програми, а вони, як свідчить аналіз літератури 60–70 рр. ХХ ст., піддавалися гострій критиці з боку радянських істориків педагогіки. Так, зокрема, у монографії І. Бугаєвича [10] зазначається, що “цирулівські програми відзначалися регламентованістю роботи, в них було все передбачено: і послідовність виготовлення виробів, і розміри кожного виробу, і черговість операцій, і порода дерева, і інструмент. Учневі не залишалося жодної творчої, конструкторської діяльності. Але Міністерство народної освіти не сприяло розробці національної системи ручної праці. З давніх-давен керівники цієї установи стали на шлях запозичення іноземного досвіду (переважно у німецьких реакційних педагогів). Запозичення шведських взірців ручної праці мало на меті відірвати школу від рідного ґрунту, наповнити навчання схоластикою і муштрою. Ручна праця за цирулівськими програмами не допомагала, а навпаки, звужувала загальноосвітній курс початкової школи, за рахунок якого її фактично і вводили” [10, с. 17]. Цікавою, у плані дослідження

реального внеску К. Цируля у розробку проблем трудового виховання, є інформація, у якій І. Бугаєвич зазначає, що програми К. Цируля використовувались у всіх без винятку школах Росії, в яких викладали ручну працю, а таких було близько тисячі” [10, с. 33].

Варто підкреслити, що критичні зауваження щодо програм, розроблених К. Цирулем, можна зустріти і в окремих дослідників пострадянського періоду. У зв'язку із виявленими нами розходженнями у літературі і неоднозначними оцінками судженнями, які стосуються поглядів К. Цируля і розроблених ним програм з трудового навчання, а саме ці програми використовувались переважно у школах Чернігівщини, виникає потреба об'єктивного і неупередженого аналізу його наукового доробку.

Перш за все необхідно відзначити, що К. Цируль закінчив Санкт-Петербурзький учительський інститут, а після його закінчення був залишений працювати там викладачем праці і методики її викладання. Ці факти переконливо свідчать про високий рівень його професійної підготовки, практична спрямованість якої посилювалася ще й тим, що до вступу в інститут К. Цируль працював учителем у народній школі і мав достатній педагогічний досвід. Помітну роль у професійному становленні К. Цируля відіграв і той факт, що невдовзі після закінчення інституту (1884 р.), він був відряджений за пропозицією І. Вишнеградського і К. Сент-Ілера за кордон для ознайомлення зі шведською системою О. Саломона.

Всебічно і досконало вивчивши зарубіжний досвід трудового навчання, К. Цируль прийшов до висновку про необхідність запровадження ручної праці як нового навчального предмета у школах Російської імперії. Він же взявся за розробку його методичних основ, які виклав у ґрунтовній праці “Ручной труд в общеобразовательной школе” (1889) [315]. Позитивно характеризуючи його, професор М. Кузьмін зазначає: “Це перший капітальний посібник, у якому знайшли висвітлення всі основні питання стосовно викладання ручної праці у загальноосвітній школі” [5, с. 447].

Питанню трудового виховання К. Цируль надавав великого значення, вважаючи його одним із найактуальніших завдань педагогіки: "...ведення ручної праці у коло шкільних занять є одним із найболючіших питань сьогодення. Не вирішити його не можна – в інтересах нашого власного добробуту, який не може бути наповнений одним тільки книжним, розумовим розвитком" [315, с. 1–2].

Обґрунтовуючи велике розвивальне значення ручної праці, К. Цируль виходив із вікових психофізіологічних закономірностей розвитку дитячого організму. Він вважав, що кожний загальноосвітній предмет повинен розвивати ті чи інші дитячі здібності, ту чи іншу групу дитячих сил. Критикуючи у цьому контексті тогочасну школу за її односторонню спрямованість, К. Цируль зазначав: "Сучасна школа звертає увагу переважно тільки на розумовий розвиток, зовсім не враховуючи прагнення дітей до діяльності і творчості, ці неоцінні якості дитячої природи. Можна з повною впевненістю сказати, що тільки розумне навчання ручній праці здатне пов'язати розумову і фізичну діяльність учнів в одне дійсно гармонійне ціле" [315, с. 3–4].

Вважаючи ручну працю важливим фактором всебічного розвитку особистості, К. Цируль водночас надавав їй великого значення як засобу зв'язку навчання із життям, який наближає учнів до реальної дійсності.

Актуальними і в наш час є його думки про взаємозв'язок трудового виховання із моральним, фізичним та естетичним. У цьому контексті К. Цируль зазначав, спираючись на власний значний досвід роботи у якості методиста трудового навчання: "Служачи вже біля 30 років справі народної освіти і займаючись, зокрема, питаннями правильної організації ручної праці і підготовкою вчителів цього предмета, я прийшов до переконання, що з ними найтіснішим способом пов'язані питання художньо-графічної освіти і виховання фізичного. Від вдалого вирішення цих трьох основних завдань виховання залежить, безсумнівно, перебудова незадовільного стану сучасної школи і створення "школи майбутнього" [5, с. 243].

Таким чином, аналіз поглядів К. Цируля, розкритих у його працях, дає підставу стверджувати, що він зробив винятково цінний внесок у розробку

проблем трудового виховання. Безсумнівною заслугою є те, що він не тільки переконливо розкрив значення ручної праці як важливого фактору всебічного розвитку особистості, а й розробив методичні основи цього нового навчального предмета й наполегливо боровся за його введення у шкільну практику. Крім того, на літніх курсах ручної праці, які влаштовувалися при Санкт-Петербурзькому учительському інституті, К. Цируль проводив заняття з методики викладання цього предмета для вчителів з різних регіонів Російської імперії.

У контексті завдань нашого дослідження важливо підкреслити, що у цих курсах брав участь С. Солошенко – викладач ручної праці Глухівського вчительського інституту Чернігівської губернії, який зумів поставити викладання ручної праці в інституті на належному рівні. Крім С. Солошенка, помітний внесок у становлення трудового виховання у досліджуваному регіоні зробили вітчизняні педагоги, науково-педагогічна діяльність яких у хронологічних межах досліджуваного періоду була тісно пов'язана з Чернігівщиною (Б. Грінченко, М. Григоревський, Т. Лубенець, С. Русова). Науково-теоретичний аналіз питань трудового виховання, які вони піднімали в своїх працях, є важливим у контексті завдань нашого дослідження, тому висвітленню їх доробку у цьому напрямку присвячено окремий пункт 2.2.

Завершуючи огляд передумов, які сприяли запровадженню трудового навчання в Чернігівській губернії, необхідно наголосити, що певну роль у цьому процесі відіграли закони, інструкції та циркуляри уряду. З огляду на їх важливість і для того, щоб ознайомити з ними якомога ширший читацький загал, ці документи систематично висвітлювалися у місцевій періодиці. Зокрема, у 1871 р. в “ЗСЧГ”, були опубліковані “Закони і розпорядження уряду, які стосуються роботи земств”, де йшла мова про права і обов'язки інспекторів народних училищ, які повинні були, згідно із розпорядженням Державної Думи від 29 травня 1869 р. контролювати навчально-виховний процес у цих закладах. У пункті 15 Інструкції інспекторам народних училищ, затвердженої 29 жовтня 1871 р., наголошувалося: “Крім обов'язкових предметів, визначених для народних училищ, інспектор має докласти старання, щоб у міру коштів і наявних

можливостей, вводилися у них церковні співи, гімнастика і деякі ремесла, потрібні у тій місцевості, де знаходиться школа” [76, с. 15]. У пункті 48 означеної інструкції аналогічне розпорядження надається інспекторам народних училищ і щодо сприяння їх відкриттю рукодільних класів для дівчат в училищах і відділеннях, причому наголошувалося, щоб види рукодільних занять були приурочені до простого побуту і потреб місцевого населення.

У наступному, 1872 р., вийшли “Положення про міські училища”. Окрім загальних роз’яснень, що торкалися структури міських училищ і переліку обов’язкових предметів, у них відображені також умови відкриття при цих навчальних закладах ремісничих відділень. Зокрема, зазначалося, що: “крім обов’язкових предметів, учні міських училищ, за бажання місцевих товариств і за умови асигнування ними не менше половини необхідних для цього коштів, можуть вивчати у позакласні години ремесла” [233, с. 12].

Віддаючи належне вищезначеним урядовим розпорядженням, які узаконювали відкриття додаткових класів, зауважимо, що вони носили декларативний характер, оскільки трудове навчання, згідно з ними, не мало статусу обов’язкового навчального предмета, а тому його реальне запровадження у шкільну практику значною мірою визначалося ініціативою місцевих органів самоврядування. У цьому контексті слід відзначити, що Чернігівська губерньська управа, усвідомлюючи важливість поширення професійних знань серед населення, зайняла активну позицію і робила у цьому напрямі необхідні кроки (клопотання про відкриття додаткових класів, регулярні асигнування на них, постійна увага до питань трудової підготовки молоді). У розповсюдженні прикладних знань, специфічних для окремих місцевостей, були зацікавлені й повітові земства, які виділяли з цією метою необхідні кошти і відкривали ремісничі відділення при народних училищах.

Зокрема, у “Зведенні постанов Мглинського земства по народній освіті” за № 27 від 25 жовтня 1874 р. наголошувалося на важливості й необхідності таких заходів: “Для заохочення батьків віддавати дітей в школи і з метою поширення безсумнівно корисних і необхідних ремесел, прийняти всі залежні від земства

міри для заснування як при тих, що проектуються, так і при наявних школах, особливих ремісничих класів із вивченням у них того ремесла, яке визнає громада для своєї школи найкориснішим” [258, с. 19].

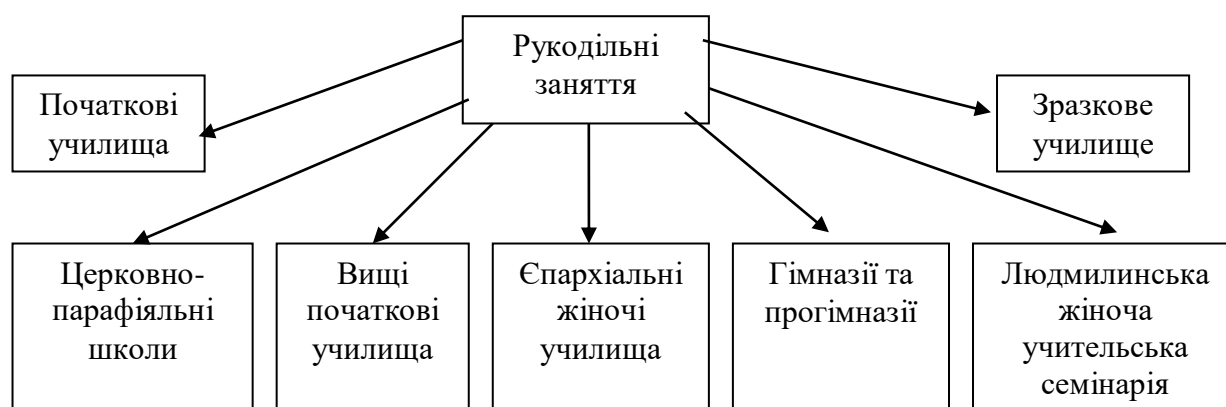
Аналогічних прикладів, як засвідчують архівні матеріали, можна навести багато. Це говорить про те, що управа, затверджуючи трудове навчання в тому чи іншому училищі, уважно розглядала кожен пропозицію і всебічно її аналізувала, виходячи перш за все з наявності матеріальних коштів і регіональних потреб. Про те, що ці питання постійно були на порядку денному, свідчить тематика доповідей, які заслуховувались на земських зібраннях впродовж багатьох років (“Про влаштування при народних училищах садових розсадників і розведення шовковиці” (1888 р.); “Про відпуск народним, духовним та іншим училищам рослин і насіння з сільськогосподарських закладів міністерства державних маєтностей” (1889 р.); “Про сприяння губернського земства у справі влаштування в повітах шкільних плодкових розсадників” (1894 р.); “Про садівництво в маєтках губернського земства” (1897 р.) і т. ін.

Постійні обговорення питань трудового виховання на земських зібраннях і їх висвітлення на сторінках місцевих періодичних видань давало конкретні результати і приводило до поступового втілення обговорюваних проблем у шкільну практику. Перші загальноосвітні заклади, в яких запроваджувалося трудове навчання, з’явилися у Чернігівській губернії у 60-тих роках XIX ст. Серед початкових шкіл у цьому контексті слід назвати Чернігівське училище св. Варвари, Новгород-Сіверське повітове училище, Глухівське початкове жіноче училище, у яких із 1865 р. проводилися для дівчат рукодільні заняття [70; 256; 259]. Певної системи у трудовому навчанні не спостерігалось, оскільки проводили ці заняття особи, хоча й із достатньою рукодільною підготовкою, однак без спеціальної педагогічної освіти.

Серед аналогічних середніх загальноосвітніх закладів потрібно, насамперед, відзначити Введенське дівоче училище при Ніжинському монастирі, в якому з 1863 р. викладалося рукоділля, і Чернігівське Єпархіальне училище, де рукодільні заняття були запроваджені з 1866 р. Дещо пізніше, на початку 70-тих рр. XIX ст.

були відкриті перші в Чернігівській губернії жіночі гімназії та прогімназії, Статутом яких передбачалося вивчення рукоділля як обов'язкового навчального предмета (з 1870 р. – в Глухівській та Кролевецькій прогімназіях і з 1871 р. – в Чернігівській гімназії). Така тенденція спостерігалася і в подальшому, тобто в міру відкриття нових жіночих і змішаних навчальних закладів, збільшувалася кількість дівчат, охоплених рукодільними заняттями.

На кінець досліджуваного періоду (дані на 1916 р.) рукодільні класи були введені: у 36 земських та міністерських початкових училищах (3799 учениць), 21 вищому початковому училищі (984 учениці), 38 церковнопарафіяльних школах, 2 жіночих Єпархіальних училищах (630 учениць) і в зразкових школах при них, 26 жіночих гімназіях та прогімназіях (5626 учениць), Мринській Людмилинській жіночій семінарії (151 учениця) та зразковій школі при ній. Загалом, проведені нами підрахунки показують, що в кінці досліджуваного періоду (1916 р.), рукодільними заняттями були охоплені 11190 учениць (не рахуючи через відсутність даних церковнопарафіяльні школи), причому для 7391 з них ці заняття носили обов'язковий характер (жіночі єпархіальні училища, гімназії та прогімназії, вищі початкові училища, Мринська Людмилинська жіноча семінарія, зразкові училища) і викладалися за спеціально розробленими програмами. Уявлення про цей процес дає схема (див. рис. 2.1).

Рис. 2.1 Поширеність рукодільних занять у Чернігівській губернії на кінець досліджуваного періоду

Достатня увага в регіоні приділялася й трудовому вихованню хлопчиків, для яких з 70-тих рр. XIX ст. почали поступово відкриватися ремісничі відділення. Перше таке відділення, в якому учні освоювали найпоширеніші на Чернігівщині ремесла (столярне, токарне, слюсарне та ковальське), відкрилося у 1869 р. при сирітському будинку в Чернігові. У 1870 р., була відкрита Чернігівська вчительська семінарія, вихованцям якої було дозволено земською управою вивчати ремесла у ремісничому відділенні сирітського будинку. У кінці 70-тих рр. XIX ст. ремісничі відділення були відкриті при народному училищі у м. Почеп Мглинського повіту (1877 р.), при Старосельському народному училищі цього ж повіту (1878 р.) і при Стародубському початковому єврейському училищі (1878 р.) [46; 255; 258; 263].

У кінці досліджуваного періоду в Чернігівській губернії діяло 7 ремісничих відділень, створених на базі початкових шкіл (земських та міністерських), у яких 182 хлопчики віком 11–13 років освоювали ремесла. Аналогічна реміснича підготовка учнів здійснювалась у 8 церковнопарафіяльних школах (другокласних та однокласних), а також у Конотопському 4-класному училищі [102; 166; 204; 205]. Наведена схема (рис. 2.2) відображає поширеність ремісничих відділень при початкових училищах Чернігівської губернії.

Рис. 2.2 Поширеність ремісничих відділень при початкових училищах Чернігівської губернії

Відстежуючи рік за роком кількість загальноосвітніх закладів, у яких запроваджувалося трудове навчання, і аналізуючи його зміст та організаційно-методичні засади, ми приходимо до висновку, що у процесі становлення у Чернігівській губернії цього нового навчального предмета можна умовно

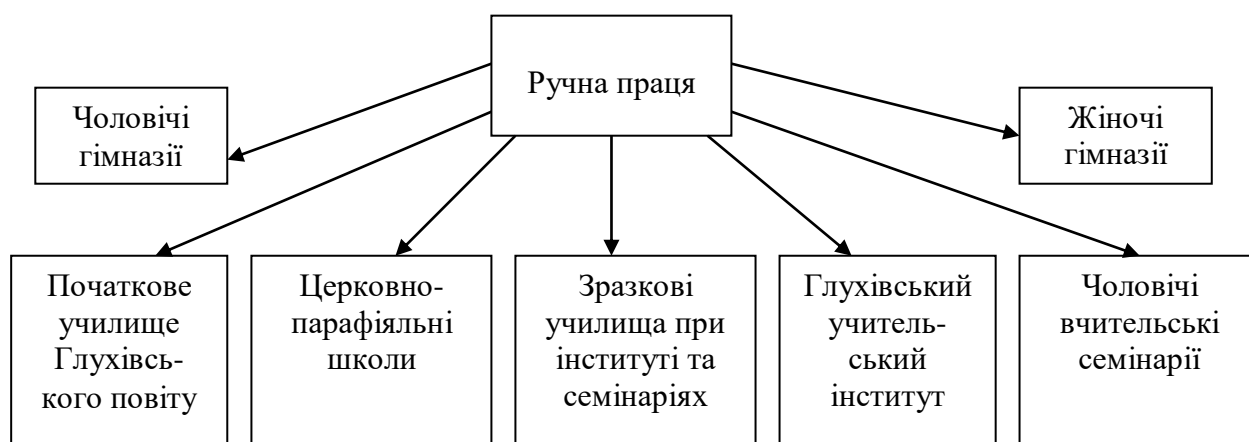
виділити два етапи. Хронологічні межі першого з них визначаються нами як: 60-ті рр. ХІХ ст. (початок запровадження рукодільних класів і ремісничих відділень) – кінець 80-тих рр. ХІХ ст. (поява якісно нового виду трудової підготовки учнів – ручної праці і організація при початкових школах сільськогосподарських занять). Характерними ознаками першого періоду, крім суто практичних цілей, які ставилися перед трудовим навчанням, були: відсутність певної системи у навчанні, низький у педагогічному відношенні освітній ценз викладачів, недостатня увага уряду до проблем трудового виховання

Другий виділений нами період окреслюється межами: кінець 80-х рр. ХІХ ст. (вперше стала запроваджуватися ручна праця) – початок ХХ ст. (згідно з Циркуляром від 30 жовтня 1918 р., виданим Відділом єдиної трудової школи, ремісничі класи та відділення, рукодільні класи і класи ручної праці були закриті [219, с. 156]). Істотними ознаками другого періоду є: постановка перед трудовим навчанням поряд із практичними суто педагогічних цілей, тобто ручна праця розглядалася як засіб всебічного розвитку особистості; наявність у переважній більшості занять спеціально розроблених програм з трудового навчання; тенденція до збільшення кількості викладачів трудового навчання з педагогічною освітою; посилення уваги уряду до проблем трудового виховання учнів, що знайшло вияв у виданні низки законів і збільшенні асигнувань у даному напрямі.

Вивчаючи проблему змісту трудової підготовки учнів у дореволюційній школі, потрібно відзначити, що в історико-педагогічній літературі й архівних матеріалах поняття “ремісничі відділення” й “ручна праця” певним чином розмежовувалися. Ремісничі відділення призначалися для навчання учнів простим видам ремесел, пов’язаних із обробкою деревини та металу, і формування у них елементарних професійних навичок. Під ручною працею розуміли “систематичні практичні заняття з первинної ручної обробки матеріалів (папір, картон, дерево, метал), які проводяться в шкільній майстерні під керівництвом учителя за спеціально розробленими програмами. На відміну від ремесел, ручна праця була не метою викладання, а засобом виховання та навчання” [221, с. 210].

На Чернігівщині ручна праця за системою К. Цируля вперше була запроваджена у Глухівському учительському інституті (1889 р.), а за системою О. Саломона почала викладатися з 1887 р. в Чернігівському будинку для сиріт. Стосовно чоловічих середніх навчальних закладів, то вперше ручна праця за системою К. Цируля стала викладатися в Ніжинській гімназії з 1896 р. [28, с. 12].

Стосовно ручної праці, то, потрібно зазначити, що вона була мало поширена в початкових школах губернії, однак, в сукупності з іншими навчальними закладами становила важливий напрям трудової підготовки учнів. Згідно зі звітами попечителя Київського округу [196], максимальна кількість початкових училищ, де була введена ручна праця, припадала на 1912 р. (20 училищ Городнянського повіту). На кінець досліджуваного періоду ручна праця викладалася в початковому училищі Городнянського повіту (20 учнів), 53 церковнопарафіяльних школах (виготовлення ученицями штучних квітів), Глухівському вчительському інституті (роботи по обробці деревини та металу), жіночих гімназіях (Ніжинська, Чернігівська, Новгород-Сіверська) у вигляді уроків ліплення, учительських чоловічих семінаріях (Суразькій, Чернігівській), чоловічих гімназіях (Ніжинській, Глухівській), і в зразкових училищах при Глухівському вчительському інституті та вчительських семінаріях [187; 343; 347]. Нижченаведена схема (рис 2.4) відображає поширеність ручної праці у Чернігівській губернії (1916 р.).

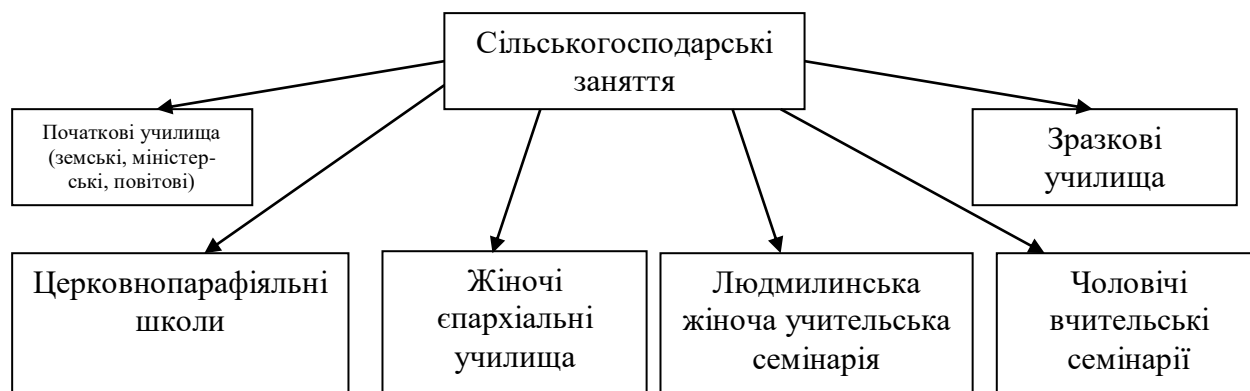

Рис. 2.4 Поширеність ручної праці у Чернігівській губернії

Загалом, необхідно підкреслити, що педагоги Чернігівської губернії, як учителі-практики, так і посадові особи, відповідальні за розвиток освіти в регіоні, усвідомлювали педагогічну цінність ручної праці і стояли на правильних позиціях у вирішенні її навчально-виховних і розвивальних завдань. Аналіз роботи різноманітних курсів і з'їздів, які проходили у м. Чернігові та повітових містах губернії, показує, що питання про введення ручної праці у народні училища неодноразово обговорювалися на порядку денному. Зокрема, на останньому освітянському губернському з'їзді дожовтневого періоду (Чернігів, 14–18 квітня 1916 р.), у роботі якого взяли участь інспектор народних училищ Чернігівської губернії Ф. Делекторський, голова Чернігівської губернської управи О. Бакуринський, член управи з питань народної освіти П. Солонина, було прийнято наступну резолюцію: “Вважаючи заняття ручною працею важливими для учнів у виховному значенні (розвиток працелюбства, уважності, спостережливості, самодіяльності, методичності, акуратності) і у плані їх фізичного розвитку, а також корисними у суто практичному розумінні, визнати введення ручної праці у нижчі і вищі початкові училища бажаними” [355, арк. 15].

У кінці 80-тих – на початку 90-тих рр. у деяких початкових школах губернії розпочалися сільськогосподарські заняття (садівництво, городництво й подекуди бджільництво). З 1893 р. губернська управа почала постійно направляти місцевих учителів на сільськогосподарські курси у різні спеціалізовані заклади інших губерній з метою їх підготовки до проведення сільськогосподарських занять з учнями. Починаючи з 1908 р. земством була започаткована система місцевих сільськогосподарських курсів (Ніжин (1908 р.), Новгород-Сіверський (1909 р.), Борзна (1910 р.), Новозибків (1911 р.), Стародуб (1912 р.), Бобровиця (1913 р.), Слобідка Чернігівського повіту (1914 р.)), на яких учителі ознайомлювалися з основними відомостями з ключових сільськогосподарських дисциплін: городництва, садівництва, тваринництва та ін. [251]. На кінець досліджуваного періоду сільськогосподарські заняття проводилися у початкових школах (земських та міністерських), церковнопарафіяльних училищах, жіночих єпархіальних училищах, учительських семінаріях (Людмилинській, Суразькій,

Чернігівській) і в зразкових школах, розміщених при них. Уявлення про поширеність сільськогосподарських занять дає схема (рис. 2.3).

Рис. 2.3 Поширеність сільськогосподарських занять у Чернігівській губернії

Таким чином, проведений нами аналіз першоджерел дозволяє стверджувати, що впродовж досліджуваного періоду (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) у Чернігівській губернії була створена система трудового навчання підростаючого покоління (руководільні класи, ремісничі відділення, уроки ручної праці, сільськогосподарські заняття), яка мала велике виховне значення і була спрямована на формування в учнів потреби до систематичної добровільної праці як необхідної умови підготовки їх до трудового життя.

2.2. Внесок педагогів Чернігівщини другої половини XIX – початку XX ст. у розробку теоретичних та організаційно-методичних засад трудового виховання

Теоретичний аналіз історико-педагогічної літератури свідчить, що вагомий внесок у розробку проблем трудового виховання зробили вітчизняні педагоги, науково-педагогічна діяльність яких у хронологічних рамках досліджуваного періоду була тісно пов'язана із Чернігівщиною (С. Русова, Т. Лубенець, Б. Грінченко, С. Солошенко, М. Григоревський та ін.). Предметом їх наукових зацікавлень були як загальнотеоретичні питання трудової підготовки учнів, що торкалися її мети, завдань і змісту, так і організаційно-методичні, спрямовані на

розробку окремих положень і рекомендацій щодо викладання трудового навчання.

Значну увагу проблемам трудового виховання учнів приділяла Софія Русова. У творах “Теорія і практика дошкільного виховання”, “Дошкільне виховання”, “Ідейні підвалини школи”, “Нова школа соціального виховання”, С. Русова розкрила значення праці як засобу всебічного виховання особистості, сформулювала вимоги до організації дитячої праці, визначила завдання, зміст, форми і методи трудового виховання [149, 154].

Не зупиняючись на висвітленні питань трудового виховання у творчому доробку вченої-педагога, вже відомого широкому науковому загалу, проаналізуємо маловідомі праці С. Русової, написані нею в чернігівський період життєдіяльності і опубліковані у місцевій періодиці. Зокрема, в “ЗСЧГ” (№ 1, 1897) була надрукована ґрунтовна стаття С. Русової “Отношение народа к грамотности и книге”, у якій вона, поряд із загальноосвітніми питаннями, вагоме місце відводила проблемі трудового виховання учнів. Підґрунтям для цієї публікації стали матеріали, зібрані Борзнянською повітовою і Чернігівською губернською управами серед сільського населення з метою виявлення його вимог до народної школи. Проаналізувавши і узагальнивши зібрані відомості, С. Русова доходить важливого висновку про необхідність відкриття у Чернігівській губернії училищ із розширеною програмою, у яких обов’язковими предметами викладання мають бути ремесла і сільське господарство. Зокрема вона зазначала: “На земство покладається самим життям нова обов’язкова турбота: у всіх великих селах відкривати училища нового типу з курсом, який відповідає більш широким вимогам. У цих школах необхідно викладати геометрію, географію, історію, природознавство, сільське господарство; при них обов’язково мають бути ремісничі відділення. Цього роду знань просить сам народ, і школи такого типу не були б лише теоретичними насадженнями, а цілком життєвими і дійсно дали б дієві результати для піднесення розумового і економічного становища нашого народу” [246, с. 25]. Свої висновки С. Русова підкріплює висловлюваннями селян (Шевченка і Алексеєва із Івангорода), які говорили, що якби земська школа, крім уміння читати і писати,

давала ще й спеціальні знання, як наприклад, сільськогосподарські чи ремісничі, то від цього була б велика користь і самим учням й іншим людям.

Ще одним важливим питанням, яке піднімає С. Русова у своїй статті, є необхідність звернення належної уваги на розвиток жіночої освіти у регіоні, що теж зумовлюється потребами самого життя. За її переконанням, у селах потрібно відкривати спеціальні школи для дівчаток із доповненням до загального курсу рукодільних занять, що теж сприятиме піднесенню рівня дружини і матері у селянському середовищі [246, с. 17]. Аналіз вищезазначеної статті С. Русової свідчить про те, що предметом її зацікавлення була й подальша доля випускників народних училищ. Спираючись на матеріали, зібрані учителями Борзнянського повіту, вона наводить у своїй публікації цікаві статистичні дані стосовно вибору життєвого шляху 309 хлопчиків, які у 1891–1892 н. р. закінчили народне училище (68 – продовжили навчання у двокласних міністерських, духовних і залізничних училищах, фельдшерській школі і в учительському інституті; 32 – зайнялися ремеслами; 20 – стали писарями; 1 – пішов в монастир; 14 – поступили на державну службу і т.і., а найбільша частина – 147 хлопчиків зайнялися тією ж сільськогосподарською працею, яка із віку в вік годувала їх батьків [246, с. 17]. Тобто, це теж є свідченням того, що в народних училищах, крім загальноосвітніх знань, необхідно викладати предмети, які готуватимуть учнів до майбутнього трудового життя, вважала С. Русова.

Джерелознавчий аналіз матеріалів ДАЧО, зокрема публікацій у “ЗСЧГ” дозволив виявити ще одну ґрунтовну статтю С. Русової “Освещение здания первой земской ремесленной школы в Черниговской губернии” [245]. У ній, як і в попередній, проаналізованій нами публікації, значне місце відводиться проблемі трудового виховання молоді шляхом заснування першої земської сільської ремісничої школи в Чернігівській губернії, яка була розміщена в с. Олешні, де народилася С. Русова.

Детально проаналізувавши причини, що спонукали земство до відкриття цієї гончарної школи і посилаючись на наукові розвідки відомого київського професора Армашевського, який у 1874–1875 рр. досліджував Олешнянський

район і описав за допомогою мікроскопічного аналізу різноманітні зразки гончарної глини (жовтої, червоної, коричневої, фіолетової, сіро-білої), автор статті переконливо доводить значимість створюваної ремісничої майстерні як для дорослого населення в плані поліпшення його матеріального становища, так і для учнів, яким надається можливість освоювати гончарну справу удосконаленими способами у добре устаткованій школі під керівництвом досвідченого майстра. На цьому наголошували й почесні гості, які були присутні на освяченні гончарної майстерні, зокрема, голова Чернігівської губернської управи В. Хижняков, відомий в Київській і Полтавській губерніях діяч з професійної освіти – А. Лоначевський-Петруняка та інші. У статті наводяться листи інших осіб, які з тих чи інших причин не були присутні на відкритті, однак, теж висловили найкращі побажання в адресу нового навчального закладу.

У контексті завдань нашого дослідження важливими є думки С. Русової: 1) щодо зумовленості змісту трудового навчання учнів (гончарне ремесло) специфікою регіональних умов (наявність значних запасів гончарної глини); 2) щодо посиленості і доступності дитячої праці (хлопчики 11–12 років уже самостійно виготовляли невеликі горщики і глиняні іграшки (коники або свистуни); 3) стосовно значних переваг організованого групового навчання над кустарним (під керівництвом майстра). Важливо підкреслити, що із ремісничої майстерні, відкритої 26 лютого 1895 р., про яку пише С. Русова, виріс добре відомий Олешнянський центр гончарства, знаний своїми виробами не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Низка праць С. Русової, у яких висвітлювалися проблеми трудової підготовки молоді, вийшли у той час (кінець XIX – початок XX ст.), коли навколо ручної праці як навчального предмета, точилися гострі дискусії, пов'язані зі з'ясуванням її ролі, мети і завдань у народній школі. Заслугою С. Русової є те, що вона, вірно визначивши мету ручної праці як фактору всебічного розвитку особистості, створила науково обґрунтовану, розгорнуту програму трудового виховання, основні положення якої можуть бути враховані у сучасних пошуках шляхів оновлення національної системи освіти.

Проблемі трудового виховання учнів багато уваги приділяв відомий український педагог і освітній діяч Тимофій Григорович Лубенець – автор багатьох педагогічних праць. Займаючись освітянською діяльністю, Т. Лубенець плідно працював над розробкою загальнотеоретичних питань у галузі освіти й виховання. Помітне місце у колі його наукових зацікавлень займала початкова школа, з якої він виніс цінний практичний досвід, працюючи народним учителем. За переконанням Т. Лубенця, початкове навчання має бути тісно пов'язаним із життям, а тому головним завданням народної школи є підготовка учнів до майбутнього трудового життя. Усвідомлюючи це положення, як проблему, яка потребує наукового вирішення, Т. Лубенець спрямовує свої зусилля на зміст і методику трудового навчання в початковій школі і дитячому садку. З цією метою він провів значну роботу, пов'язану із вивченням і систематизацією тогочасних нормативних документів, циркулярів і розпоряджень Міністерства народної освіти стосовно трудового навчання. Результатом цієї діяльності були впорядковані Т. Лубенцем і видані в 1911 р. “Програми предметів, які викладаються в однокласних і двокласних народних училищах” [114].

Аналіз вміщених у “Програмах...” нормативних документів, що стосуються трудового навчання, показує, що в них знайшли відображення актуальні на той час питання стосовно відкриття класів ручної праці і ремісничих відділень при початкових училищах, їх матеріально-технічного оснащення і фінансування. Значна увага у “Програмах...” приділялася змісту і вузловим питанням методики викладання рукоділля у жіночих підготовчих класах і двокласних училищах. Основні розділи цих програм становили: шиття, вишивання і в'язання, у процесі вивчення яких передбачалось поступове ускладнення трудових операцій. Необхідно відзначити, що укладаючи “Програми...”, Т. Лубенець вважав за доцільне вмістити в них і програму рукоділля, призначену для міських змішаних училищ, у яких навчалися і хлопчики, і дівчатка. Не зупиняючись на традиційних видах жіночого рукоділля, які опановували учениці міського училища, наведемо перелік окремих програмних положень, рекомендованих для виконання

хлопчиками: плетіння мішечка із товстого шпагату; в'язання, ремонт одягу і накладання латок” [114, с. 37–38].

Варто наголосити, що в укладених Т. Лубенцем “Програмах...” знайшли висвітлення й питання трудової підготовки майбутніх учителів в учительських інститутах і семінаріях. Зокрема, в розділі IV “Про ручну працю і ремесла” йде мова про те, що “відділення вченого комітету міністерства з технічної і професійної освіти прийшло до висновку, що однією із найсуттєвіших причин, що гальмують правильний і успішний розвиток справи, є матеріальна незабезпеченість більшості класів ручної праці і ремісничих відділень... Другою головною причиною, що затримує викладання ручних занять, є нестача осіб педагогічного персоналу, достатньо підготовлених до керівництва практичними заняттями” [114, с. 62–63].

Подальший аналіз укладених Т. Лубенцем програм показує, що в них знайшли місце й питання, пов'язані із викладанням ручної праці в дитячому садку, що, безперечно, відображає й позицію самого укладача програми стосовно якомога раннього започаткування трудового навчання і його наступності в усіх ланках освітньої системи.

Підсумовуючи вищенаведені міркування, слід зазначити, що вихід у світ збірника програм, укладених Т. Лубенцем, був дуже своєчасним і потрібним, оскільки ручна праця, не дивлячись на ґрунтовну розробку її загальнотеоретичних і методичних засад, все ж не набула статусу обов'язкового навчального предмета.

У 1894–1902 рр. у Чернігові жив і працював видатний український письменник, прогресивний громадський діяч, журналіст і педагог Борис Дмитрович Грінченко (1863–1910). Працюючи впродовж 8 років у Чернігівській губернській земській управі спочатку на посаді діловода, а потім секретаря, Б. Грінченко багато уваги приділяв культурно-освітнянським питанням регіону. Зокрема, він турбувався про: організацію народних читань, забезпечення літературою шкільних бібліотек, поліпшення матеріального становища вчителів [151]. Свідченням високої активності Б. Грінченка у цьому напрямку може слугувати той факт, що, зразу ж по його приїзді у Чернігів (1894 р.) ним було

засноване видавництво з метою випуску популярної літератури для народу і підвищення його освітнього рівня. У Чернігові Б. Грінченко очолив також роботу по впорядкуванню колекції українських старожитностей В. Тарновського, систематизації і публікації етнографічних матеріалів [325, с. 201].

Необхідно підкреслити, що до приїзду в Чернігів за плечима Б. Грінченка був уже 10-річний досвід роботи в якості народного учителя, і тому все, що стосувалося організації шкільної справи в губернії, знаходилося в колі його першочергових зацікавлень. Зокрема, у 1894 р. з-під пера Б. Грінченка виходить стаття “Народные учителя как сельские хозяева”, надрукована в “ЗСЧГ” [31]. У ній автор висвітлює свій погляд на актуальне для того часу питання, навколо якого розгорнулася гостра полеміка на сторінках відомого часопису “Русский народный учитель”. Сутність цієї дискусії полягала в обговоренні проблеми, пов’язаної з можливою участю сільських учителів у раціональному веденні власного присадибного господарства з тим, щоб, по-перше, покращити своє матеріальне становище, і по-друге, сприяти таким способом підняттю рівня сільськогосподарських знань місцевого населення. Ще одним побічним завданням, яке ставилося авторами даного проекту, було залучення вчителів, які отримували певну сільськогосподарську підготовку, до трудового виховання учнів шляхом влаштування пришкільних садів і городів.

На думку, Б. Грінченка, який сам був прихильником ідеї трудового виховання школярів, для них буде корисним “навчитися кільком простим прийомам – як посадити дерево чи картоплю, зробити грядку і т.і. Але від навчання цим елементарним прийомам ще далеко до поширення сільськогосподарської освіти в народі” [31, с. 71]. Щодо сільськогосподарської підготовки самих учителів позиція автора статті була чіткою і однозначною: головним призначенням сільського вчителя, як і вчителя взагалі, є служіння справі народної освіти. “Якщо вчитель сумлінно буде займатися сільським господарством, – вважав Б. Грінченко, то від цього страждатиме школа; якщо ж головна його увага буде спрямована на останню, то від цього будуть страждати

інтереси його господарства; у більшості ж випадків, ймовірніше, що і те й інше йтиме погано” [31, с. 75].

Заперечуючи положення про те, що народний учитель може стати гарним фахівцем у галузі сільського господарства, Б. Грінченко прихильно ставився до ідеї про влаштування літніх тимчасових сільськогосподарських курсів для вчителів, на яких бажаючі могли б ознайомитися з елементарними сільськогосподарським відомостями і застосувати їх на практиці.

Іншим важливим питанням, яке піднімає автор у згаданій статті, є необхідність відкриття у Чернігівській губернії спеціалізованих сільськогосподарських шкіл, які дійсно можуть стати провідниками агротехнічних знань і прийомів раціонального господарювання.

Питання, пов’язані з організацією трудового виховання у народній школі, були предметом уваги Б. Грінченка і в наступні роки. Зокрема, у 1896 р., працюючи статистом при земській управі, він підготував доповідь про необхідність влаштування в Чернігові курсів ручної праці для народних учителів. Оновними положеннями, які окреслив Б. Грінченко у цій доповіді, були наступні:

1) фізичне виховання є одним із завдань народної школи і воно передбачає не тільки розвиток фізичних сил дитини, а й її підготовку до майбутнього трудового життя, що пов’язано з формуванням технічних знань і виробленням потрібних практичних умінь і навичок;

2) не кожен учень стане ремісником, але буде дуже корисним, якщо він ознайомиться в школі з прийомами найнеобхідніших ремесел, поширених у даній місцевості;

3) ремісничу освіту в народній школі необхідно вводити в елементарному обсязі, не зашкоджуючи основним заняттям, щоб розвинути в учнів окопір, художній смак, спритність руки і навчити їх користуватися основними інструментами;

4) курс ручної праці повинен викладатися у визначеній послідовності, з поступовим переходом від одного номера програми до іншого;

5) на думку управи, введення ручної праці в Чернігівській губернії слід починати з підготовки вчителів до її викладання;

6) для цього в Чернігові у канікулярний час бажано організувати шеститижневі тимчасові курси для ознайомлення народних учителів з роботами по дереву і металу;

7) губернська управа пропонує зібранню внести з цією метою в кошторис на 1897 рік 1510 крб. 65 к. – суму, необхідну для влаштування в Чернігові курсів ручної праці для 20 учителів (по одному кандидату від кожного повіту і 5 вакансій для вихованців сирітського будинку). [30, с. 1–7]. І, хоча в наступному, 1897 р. губернське зібрання відхилило пропозицію управи, зазначивши, що курси ручної праці вже створено при Глухівському вчительському інституті, все ж таки питання, які піднімалися у вищезазначеній доповіді, сприяли подальшому становленню трудового виховання у досліджуваному регіоні.

У 1897 р., у “ЗСЧГ” було надруковано ще одну доповідь, складену Б. Грінченком, у якій висвітлювалася робота сільськогосподарських курсів. Ознайомившись зі звітами вчителів, які побували у 1896 р. на сільськогосподарських курсах в містах Умані, Горках і Харкові (всього 16 учителів), Б. Грінченко детально проаналізував зміст і організаційно-методичні засади цих курсів і зазначив їх переваги та недоліки. Слід наголосити, що складена Б. Грінченком доповідь була важливою в інформаційно-змістовому відношенні, оскільки на основі неї земське зібрання оцінювало результативність роботи сільськогосподарських курсів і вирішувало питання про доцільність відряджень на них чернігівських учителів у наступні роки.

Серед інших матеріалів, підготовлених Б. Грінченком у період його роботи в Чернігівській земській управі, потрібно назвати “Доповідь про збереження пам’яток народної творчості”, “Звіт по народній освіті Чернігівської земської управи за 1896 рік”, “Про сприяння Чернігівського земства повсюдному відкриттю шкіл” та ін.

Оцінюючи його внесок у розробку проблем трудового виховання, слід наголосити, що у своїх педагогічних творах він вагому роль відводив праці,

вважаючи, що поряд із розумовим та моральним розвитком, вона сприяє фізичній досконалості дитини. Тому важливим завданням школи Б. Грінченко вважав трудове виховання як необхідну умову повсякденного життя, що забезпечує кращий фізичний розвиток, виробляє спритність і вміння володіти найнеобхіднішими інструментами [17, с. 10–11].

Важливо підкреслити, що працюючи народним учителем у с. Олексіївка (1887–1893 рр.), Б. Грінченко доклав багато зусиль для створення майстерні, у якій він проводив уроки ручної праці для сільських учнів. Чернігівський період життя відомого педагога, як було показано вище, теж був позначений спрямованістю його наукового доробку на висвітлення проблем трудового виховання в контексті загальноосвітніх питань народної школи.

Ретроспективний аналіз досліджень свідчить, що вагому роль у становленні ручної праці як навчального предмета, розробці її змісту, форм і методів відіграли різноманітні з'їзди, які проводилися у кінці XIX ст. – на початку XX ст. [155, с. 48]. Першим з них був з'їзд російських діячів з технічної і професійної освіти, проведений у грудні – січні 1889–1890 рр. у Санкт-Петербурзі з ініціативи Російського Імператорського Технічного Товариства. У його роботі брала участь велика кількість делегатів (1076 учасників) із різних регіонів Російської Імперії, серед яких були і представники Чернігівської губернії. На цьому з'їзді було заслухано 161 доповідь, у яких знайшли висвітлення найважливіші питання теорії і практики професійно-технічної освіти і тісно пов'язана з ними проблема введення ручної праці в початкові і середні загальноосвітні заклади. Після заслуховування доповідей були проведені дебати, у яких взяло участь 46 делегатів, серед них Сергій Мойсейович Солошенко – викладач ручної праці Глухівського учительського інституту, у якому систематичне викладання ручної праці стало здійснюватися з 1889 р. (через 5 років після відкриття класу ручної праці в Санкт-Петербурзькому учительському інституті). Здобувши на Санкт-Петербурзьких курсах ручної праці для вчителів ґрунтовну методичну підготовку, С. Солошенко зумів поставити викладання ручної праці у Глухівському учительському інституті на такому рівні, що його самого стали запрошувати в

якості керівника аналогічних курсів для підготовки вчителів трудового навчання (курси у Глухові, Києві, Бердянську).

Він двічі виступав на I з'їзді російських діячів з технічної і професійної освіти, вносячи свої зауваження і пропозиції стосовно викладання ручної праці. Перший раз С. Солошенко взяв участь в обговоренні доповіді Д. Загребіна – викладача ремісничого училища у Санкт-Петербурзі. Виступаючи з доповіддю на тему: “Ставлення народу до ручної праці в сільській школі”, Д. Загребін вніс пропозицію доповнити колекцію виробів О. Соломона речами, корисними для домашнього побуту селян з тим, щоб викликати у них доброзичливе ставлення до ручної праці. Зокрема, він пропонував “ввести в колекцію відносно крупні речі (стіл, бочку), навчити кувати із заліза необхідні речі для побутового вжитку, познайомити із прийомами колісників” [286, с. 32].

С. Солошенко, відстоюючи педагогічні цілі ручної праці, піддав критиці пропозицію Д. Загребіна, мотивуючи свої доводи тим, що при виборі об'єктів колекції необхідно враховувати вікові особливості учнів, дотримуючись принципу доступності у виконанні робіт. Зокрема, він зауважив, що: “Роботи пропонувані Д. Загребіним, потрібно вважати зовсім непосильними для учнів сільської школи 7 – 8 років” [286, с. 42].

Другий виступ С. Солошенка на цьому з'їзді стосувався обговорення доповідей К. Цируля – викладача ручної праці Санкт-Петербурзького учительського інституту і А. Котикова – інспектора народних училищ. Підтримуючи основні положення їх доповідей, С. Солошенко виступив з пропозицією звернути особливу увагу на підготовку вчителів ручної праці, від яких, значною мірою, залежить загальний успіх усієї справи. На його думку, ручну працю, як загальноосвітній предмет, повинен викладати педагог, а не майстер. З цього приводу він зазначав у своєму виступі: “Багато хто із педагогів вважає, що достатньо столяру виготовити колекцію ручної праці і він уже може викладати її. Ця думка, у найменшій мірі, є помилковою. Для викладачів ручної праці мало одного практичного знайомства з нею – необхідне й теоретичне. І якщо багато хто з педагогів не може зразу усвідомити сутність ручної праці, то

столяр (навіть і освічений) зовсім не в змозі зрозуміти її суті” [286, с. 86]. Розглядаючи проблему підготовки вчителів ручної праці, С. Солошенко схвально віднісся до пропозиції влаштування тимчасових педагогічних курсів, однак, наголосив на ретельній пропедевтичній роботі у цьому напрямку.

Необхідно відзначити, що він брав участь і в роботі II з'їзду діячів з технічної і професійної освіти в Росії, який проходив у Московському Університеті з 28 грудня 1895 р. по 7 січня 1896 р. У його роботі взяло участь 1750 делегатів. Питаннями ручної праці як загальноосвітнього предмета займалася XIII секція цього з'їзду, яку очолював М. Касаткін. Під час роботи II з'їзду було 9 засідань XIII секції, на яких було заслухано 17 доповідей і до 10 коротких повідомлень. У дебатах по доповідям брали участь багато делегатів: І. Вальмер, А. Казанський, М. Касаткін, В. Строганов, К. Цируль, С. Щеглов та ін. Свою точку зору на означені проблеми висловлював і С. Солошенко.

Таким чином, вищенаведені факти дають підставу стверджувати, що С. Солошенко, який викладав ручну працю у Глухівському учительському інституті, був людиною високого професійного рівня, добре обізнаною із теоретичними і методичними аспектами викладання цього навчального предмета.

Цінний внесок у розробку організаційно-методичних питань ручної праці зробив інший чернігівський педагог – М. Григоревський, який тривалий час був директором Глухівського педагогічного інституту і теж брав участь у роботі з'їздів. Зокрема, він кілька разів виступив із доповідями на різні теми на з'їзді директорів учительських інститутів і учительських семінарій Київського навчального округу, який проходив 16–19 червня 1910 р. в Києві. Серед багатьох питань, які обговорювалися на цьому з'їзді, було й питання, пов'язане із викладанням ручної праці в учительських семінаріях та інститутах. Висвітлення його було доручено директору Глухівського інституту М. Григоревському, доповідь якого так і називалася: “До питання про постановку ручної праці в учительських інститутах і семінаріях”. У першій частині своєї доповіді, спираючись на висловлювання представників західної класичної педагогіки, М. Григоревський переконливо розкрив важливе педагогічне значення ручної

праці, як обов'язкового навчального предмета. Зокрема він зазначив, що: “На необхідність введення в круг шкільного навчання ручної праці вказували всі знамениті педагоги, починаючи з Я. Коменського. Особливо вагомі докази на користь цього не менш переконливо висвітлено у декретах і парламентських виступах західноєвропейських міністрів народної освіти та відомих учених і громадських діячів. Всі вони правильно й одноголосно відмічають, що значення ручної праці не в тих виробках, які виготовляють учні на уроках, це значення набагато глибше, і воно полягає у самому трудовому процесі, який розвиває учня у фізичному відношенні і який становить мету ручної праці” [280, с. 131].

Аналіз наведених цитат свідчить про те, що М. Григоревський, який сам читав курс педагогіки, не тільки був досконало обізнаний з поглядами західноєвропейських педагогів-класиків на значення ручної праці, а й уважно стежив за новинками педагогічної літератури і добре знав точку зору на цей предмет сучасних для нього зарубіжних педагогів і громадських діячів.

Необхідно зазначити, що відстоювати положення про необхідність викладання ручної праці в учительських інститутах М. Григоревському приходилося в умовах неоднозначного розуміння цього питання. Зокрема, у матеріалах з'їзду зазначається, що “при обговоренні основних положень його доповіді, директором Київського учительського інституту була висловлена думка, що викладання ручної праці, яке введено у Глухівському учительському інституті, відсутнє у багатьох інших учительських інститутах, і що воно не відповідає завданням учительських інститутів. Для належної постановки викладання ручної праці необхідно відводити значну кількість навчальних годин (8 год. щотижня), просторі приміщення і взагалі значні матеріальні кошти, які можна було б направити на організацію практичних занять з інших предметів. У штатах відкритих учительських інститутів немає асигнувань на викладання ручної праці, що вказує на визнання з боку Міністерства народної освіти її необов'язковості для цих навчальних закладів” [280, с. 42]. У Київському учительському інституті, як відомо з джерел, ручна праця взагалі не викладалася, у той час як у Глухівському інституті її викладання давно вже велося на належному рівні.

Аналіз доповіді директора Глухівського учительського інституту, з якою він виступив на захист ручної праці, вказує на наявність у нього власної точки зору стосовно викладання цього навчального предмета. На відміну від директора Київського учительського інституту, М. Григоревський, навпаки, підкреслював у своєму виступі зацікавленість вищеназваного міністерства у поширенні ручної праці і наводив цитати із його циркулярів і розпоряджень у якості вагомих аргументів для підтвердження своєї точки зору.

Важливо підкреслити, що даючи схвальну оцінку офіційним документам стосовно введення ручної праці, М. Григоревський у своїй доповіді на з'їзді водночас звернув увагу на недостатню реалізацію цих розпоряджень у практичній діяльності: “У питанні про ручну працю учительські інститути роблять крок назад, у той час як західна школа зробила великий крок уперед. До 1884 р. ручна праця в якості обов'язкового предмета була введена тільки у фінляндських школах; після цього часу вона викладається, як обов'язковий предмет, у Франції (1884 р.), Англії (1891р.), у Норвегії не тільки у народних школах, а й у середніх навчальних закладах, з 1896 р. – у деяких кантонах Швейцарії і штатах Північної Америки” [280, с. 132].

Таким чином, М. Григоревському, незважаючи на наявність протилежних точок зору, вдалося відстояти на з'їзді думку про необхідність викладання ручної праці в учительських інститутах. Зокрема, він зазначив, що: “досвід західноєвропейських країн, висловлювання видатних педагогів, якими ми керуємося, і постійні роз'яснення Міністерства народної освіти переконливо свідчать про корисність і необхідність викладання ручної праці в школі, тому, якщо в знову відкритих учительських інститутах не відводиться місце для ручної праці, то у Глухівському учительському інституті вона, за моїм переконанням, повинна бути залишена, оскільки викладання її у теперішній час поставлене правильно і знаходиться у надійних руках” [280, с. 133].

Іншою важливою у методичному відношенні проблемою, яку порушив М. Григоревський на з'їзді директорів, було питання про необхідність оновлення існуючих програм ручної праці як в інститутах, так і в учительських семінаріях.

Відомо, що в цих навчальних закладах, як і в більшості шкіл Російської імперії, ручна праця викладалася за системою К. Цируля. Визнаючи високий авторитет автора цієї програми, М. Григоревський зауважив, що у зв'язку з новими вимогами часу, її необхідно доповнити речами, корисними як для домашнього вжитку вихованців, так і для класного використання, що значно б підвищило зацікавленість учнів виконуваною роботою [279, с. 133].

Отже, цінним внеском М. Григоревського у роботу з'їзду є його аргументована доповідь щодо необхідності вивчення цього навчального предмета в учительських інститутах і семінаріях за оновленими і доповненими програмами.

Істинність і ґрунтовність позиції директора Глухівського учительського інституту, всупереч поглядам інших тогочасних директорів, підтверджується навчальними планами сучасних педагогічних університетів, виданими через сто років (1910–2010 рр.). Чільне місце у них відведено трудовому навчанню, яке викладається як для майбутніх вчителів початкових класів, так і для вчителів трудового навчання основної школи.

Висновки до 2 розділу

В результаті проведеного історико-педагогічного аналізу встановлено, що запровадження трудового навчання в загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії (друга половина XIX ст.) було зумовлене вагомими соціально-економічними і культурноосвітніми чинниками. До соціально-економічних передумов слід віднести зміну способу виробництва і вступ Чернігівщини у нову капіталістичну соціально-економічну формацію. Культурноосвітні чинники визначаються нами як вплив прогресивного зарубіжного досвіду, досягнутий рівень розвитку вітчизняної педагогічної думки в галузі трудового виховання, ініціатива місцевих органів самоврядування у запровадженні трудового навчання у шкільну практику.

Завдяки активній позиції губернського земства впродовж досліджуваного періоду (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) на Чернігівщині була створена система трудової підготовки учнів, яка включала рукодільні класи, ремісничі відділення, уроки ручної праці та сільськогосподарські заняття.

У становленні трудового навчання в Чернігівській губернії умовно можна виділити два етапи. Хронологічні межі першого з них визначаються нами як: 60-ті рр. ХІХ ст. (початок запровадження рукодільних класів і ремісничих відділень) – кінець 80-х рр. ХІХ ст. (поява якісно нового виду трудової підготовки учнів – ручної праці і організація при початкових школах сільськогосподарських занять). Характерними ознаками цього періоду були: суто практична спрямованість трудового навчання, відсутність певної системи у його викладанні, низький у педагогічному відношенні освітній ценз викладача-майстра, недостатня увага уряду до проблем трудового виховання молоді.

Другий виділений нами період окреслюється межами кінець 80-тих рр. ХІХ ст. (поява якісно нового виду трудової підготовки учнів (ручної праці) – початок ХХ ст. (згідно з Циркуляром Відділу єдиної трудової школи (1918 р.) ремісничі відділення, рукодільні класи, сільськогосподарські відділення і класи ручної праці були закриті).

Істотними ознаками другого періоду є: 1) постановка перед трудовим навчанням поряд із практичними суто педагогічних цілей, тобто ручна праця розглядалася як засіб всебічного розвитку особистості; 2) наявність у переважній більшості занять спеціально розроблених програм з трудового навчання; 3) тенденція до збільшення кількості викладачів трудового навчання з педагогічною освітою; 4) посилення уваги уряду до проблем трудового виховання учнів, що знайшло вияв у виданні низки спеціальних законів і збільшенні асигнувань у цьому напрямі.

Помітний внесок у розробку проблем трудового виховання зробили педагоги Чернігівщини (Б. Грінченко, М. Григоревський, Т. Лубенець, С. Русова, С. Солошенко), які своєю різнобічною науково-педагогічною діяльністю (написання статей, підготовка доповідей, розробка програм з трудового навчання, виступи на педагогічних з'їздах, публікації у місцевій періодиці) актуалізували питання трудової підготовки молоді і сприяли становленню системи трудового навчання як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні.

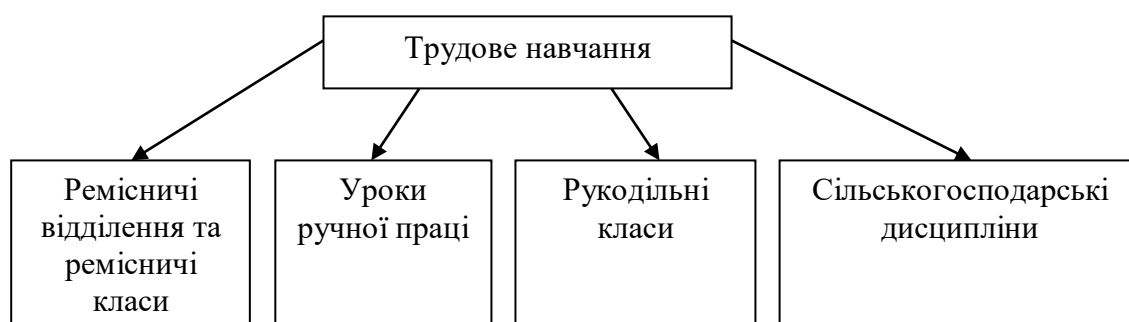
РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Особливості трудової підготовки учнів у початкових школах досліджуваного регіону

У 1860 р. мережу навчальних закладів губернії становили 128 початкових шкіл, 10 середніх і одна вища (Ніжинський ліцей). За станом на 1 січня 1861 р. загальна кількість учнів у навчальних закладах Чернігівщини визначалась у 12,5 тисяч [78, с. 36].

Трудове навчання впроваджувалося у навчально-виховний процес початкових училищ шляхом відкриття при них ремісничих класів і відділень, введення уроків ручної праці, вивчення рукоділля, викладання окремих сільськогосподарських дисциплін (садівництва, городництва, бджільництва, шовківництва) (див. рис. 3.1).

Рис. 3.1 Змістове наповнення трудового навчання в початкових училищах Чернігівської губернії

Ремісничі класи та відділення почали відкриватися при народних школах Чернігівської губернії із кінця 70-х рр. ХІХ ст., (загалом по Російській імперії із середини 60-х рр. ХІХ ст.). Вони призначалися для навчання учнів різним видам

ремесел, пов'язаних із обробкою деревини та металу, і формування у них елементарних професійних умінь і навичок.

Спочатку цих класів було небагато, але згодом їх кількість почала поступово зростати. Впродовж усього досліджуваного періоду у Чернігівській губернії функціонувало біля 30 ремісничих відділень, відкритих при різних типах початкових шкіл. Однак, не всі вони діяли одночасно і їх існування, в силу конкретних обставин, визначалося різною тривалістю. Так, наприклад, ремісниче відділення, відкрите при Стародубському початковому єврейському училищі, готувало підмайстрів відповідної кваліфікації протягом 38 років (1878–1916 рр.). Такою ж тривалістю існування – 36 років характеризувалося Сваромське ремісниче відділення, засноване при двокласній міністерській школі Остерського повіту (1880–1916 рр.) [335], а також Вертіївське Ніжинського повіту, що забезпечувало потреби губернії у спеціалістах із столярного, токарного та палітурного ремесел впродовж 35 років (1881–1916 рр.).

Необхідно відзначити, що серед ремісничих класів і відділень, які відкривалися на базі початкових шкіл, були й такі, що проіснували всього лише кілька років, не виправдавши покладених на них надій. Це зокрема, такі відділення, як Старо-Басанське, Бобровицьке, Казачанське Козелецького повіту.

Стосовно контингенту осіб, які викладали ремесла у ремісничих відділеннях, то, потрібно зазначити, що серед них були як ремісники – практики з досить низьким освітнім цензом, так і викладачі, які отримали якісну фахову підготовку у професійних закладах. Так, наприклад, у ремісничому відділенні при Березенському повітовому училищі імені К. Яновського (Чернігівський повіт) слюсарне і ковальське ремесла викладав учитель, який закінчив Чернігівське ремісниче училище і перед цим проходив практику на Коломенському машинобудівному заводі. Великий досвід викладання столярного ремесла (понад 25 років) мав майстер ремісничого класу, відкритого при Сваромському двокласному міністерському училищі Остерського повіту. У цьому відділенні хлопчики 10–15 років впродовж трьох років під керівництвом майстра, який отримав підготовку в Київській майстерні, успішно вивчали столярне ремесло.

Аналогічний приклад успішної організації навчальної роботи простежується у звітній документації Ваганичського земського училища, відкритого у 1896 р. У цьому ж році при училищі був відкритий ремісничий клас, перший такого роду в Городнянському повіті, у якому вивчались шевське, слюсарно-ковальське і столярне ремесла. В архівних матеріалах зазначається, що: “з часу відкриття майстерні і донині викладає ремесла майстер І. Тур, який закінчив Гомельське училище і по його закінченні працював там 6 років, викладаючи шевську справу” [297, с. 39].

Проте, через низку обставин, викладачів ремесел, які мали необхідну професійну підготовку і були готові до роботи в ремісничих класах, не вистачало, у той же час, потреба у таких відділеннях відчувалася дуже гостро. Тому, зважаючи на цю обставину, повітовим земствам доводилося запрошувати у якості викладачів осіб з низьким освітнім цензом, єдиним критерієм відбору яких була обізнаність із ремеслом. Така практика переважно мала місце на початку заснування ремісничих класів, коли тільки ще відбувалося становлення державної системи професійних закладів і було мало фахівців потрібної кваліфікації.

Так, наприклад, у вищезгаданому Сваромському училищі, у перші роки відкриття при ньому ремісничого класу, починаючи з 1880 р., навчав учнів столярному і ковальському ремеслу солдат у відставці. Аналогічне явище спостерігалось у Кобищанському народному училищі Козелецького повіту, у якому в 1882–1883 рр. ремесла (столярне, токарне, слюсарне і ковальське) викладали ремісники-практики: селянин Ф. Розкладний і солдат І. Огорев [335, арк. 59]. Слід констатувати, що рівень фахової підготовки викладачів суттєво позначався на якості навчально-виховного процесу в ремісничих відділеннях і був одним із вагомих факторів ефективного їх існування.

Іншим важливим чинником, що зумовлював цей процес, була наявність відповідної матеріальної бази, і, насамперед, достатньої кількості необхідних матеріалів та обладнання, розрахованих на певне число осіб, які могли б водночас працювати у майстерні. Ремісничі відділення, які відкривалися на Чернігівщині при початкових училищах, у переважній більшості, мали, звичайно, необхідний

мінімум обладнання, потрібного для освоєння того чи іншого ремесла, однак, загалом, їх матеріальну базу можна характеризувати, як досить бідну.

Стосовно асигнувань, які виділялися на ремісничі відділення при народних училищах, то, потрібно зазначити, що вони були недостатніми і значно поступалися розмірами перед тими, які виділялися земством на утримання професійних навчальних закладів. Навчаючись у них, учні отримували фахову підготовку, більш-менш досконало оволодіваючи тим чи іншим ремеслом, у той час, як у ремісничих класах та відділеннях головна увага зверталася на формування елементарних трудових умінь та навичок. У зв'язку з цим, губернською управою були вироблені певні правила щодо фінансування професійних майстерень і ремісничих відділень, відкритих при народних училищах. Зокрема, у доповіді за № 116, від 15 січня 1896 р. зазначалося, що сприянням і допомогою губернського земства користуються, насамперед, ті ремісничі класи і майстерні, завданням яких є підготовка учнів, шляхом повідомлення їм спеціальних знань, до професійного заняття тим чи іншим ремеслом, потрібним у цій місцевості. При заснуванні таких закладів доля губернського земства в одноразових і щорічних витратах повинна становити половину всіх необхідних витрат, однак, не вище 1000 крб. для разової допомоги і 500 крб. для щорічної [44, с. 74]. Для ремісничих класів і відділень, які влаштовувались при народних училищах, губернським земством виділялися асигнування у розмірі суми, виділеної повітовим земством, однак, не вище 250 крб. на попереднє облаштування і 125 крб. на щорічне утримання.

Сума ця варіювала у невеликих межах для кожного ремісничого класу, що залежало від конкретних обставин. Зокрема враховувалося, скільки і які саме ремесла вивчаються у цьому відділенні і чи має воно допоміжні джерела фінансування. Так, наприклад, слюсарно-ковальське відділення, відкрите при Березнянському повітовому училищі (Чернігівського повіту), утримувалося на кошти казначейства (280 крб.), земства (500 крб.), міста – (75 крб.), продажу учнівських виробів (15 крб.), виконаних замовлень (130 крб.); всього за 1909 р. – поступило 1000 крб. У цій же звітній документації зазначається, на що витрачена

ця сума: на утримання особового складу (учитель і два помічники) – 795 крб., навчальні посібники – 20 крб., господарчі потреби і утримання майстерень – 45 крб. і на придбання матеріалу для замовлень – 140 крб. [193, с. 25].

Аналіз наведених даних свідчить про те, що на придбання навчальних посібників і загалом на поповнення матеріальної бази виділялася незначна сума, оскільки основна частина асигнованих коштів поступала на заробітну плату вчителю і поміщикам. У якості окремих прикладів потрібно навести відомості про те, що деякі викладачі ремесел займалися з учнями безкоштовно, не отримуючи за це ніякої винагороди. Так, наприклад, у столярно-токарному і палітурному відділеннях при Вертіївському двокласному сільському училищі (Ніжинського повіту) ремесла викладав завідувач училища безкоштовно. Утримувалося це відділення головним чином, на суму в 100 крб., яку щорічно жертвував почесний попечитель училища І. Терещенко, і на гроші, виручені від продажу учнівських виробів. Варто наголосити, що незважаючи на досить скрутні умови існування, учні Вертіївського відділення досягали гарних успіхів в освоєнні ремесла. Зокрема, у 1898 р. ремісничий клас експонував на Ніжинській сільськогосподарській виставці настільки бездоганно виконану роботу, що за неї Вертіївське відділення отримало грошову винагороду [173, с. 20].

Необхідно відзначити, що факти благодійної допомоги окремих осіб, яку вони надавали школам з метою належної постановки в них трудового навчання, були в Чернігівській губернії не поодинокими. Для прикладу можна назвати зразкову Соловську школу (Стародубський повіт) із ремісничими класами при ній, яку заснував на власні кошти гласний С. Ширай. У цьому училищі у 1896 р. навчалося 62 хлопчика із усіх повітів Чернігівської губернії, які були на повному утриманні його засновника. Учителів у школі було п'ятеро, четверо з них навчали учнів ремеслам, а один займався їх загальноосвітньою підготовкою. Заслугове на увагу матеріальна база ремісничого відділення, у складі якого було удосконалене технічне обладнання: в училищі розміщувались три ремісничі класи: 1) слюсарно-токарний із паровим двигуном; 2) ковальський на 16 горнів; 3) столярний із удосконаленими верстатами.

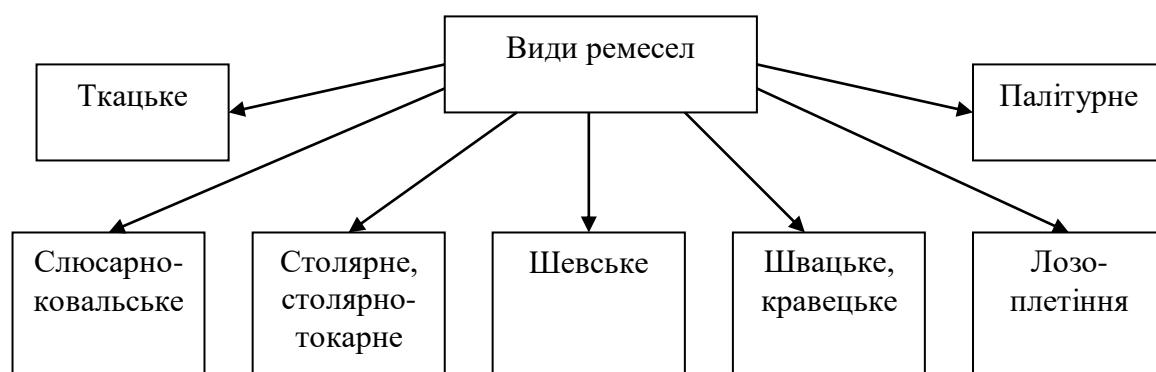
Наведений приклад матеріально-технічного оснащення ремісничого відділення зразкової Соловської школи показує, що для належної організації трудової підготовки учнів потрібна була значна кількість асигнувань. Відсутність необхідних коштів була основною причиною, яка уповільнювала кількість зростання ремісничих класів, що відкривалися при губернських народних школах. На цьому наголошувалося у доповіді повітової земської управи Новгород-Сіверському зібранню: “Міністерство народної освіти, стурбоване розвитком і правильною постановкою викладання ручної праці і ремесел при нижчих загальноосвітніх навчальних закладах, що головною перешкодою у розвитку цієї справи є відсутність коштів на її обладнання” [352, арк. 89].

Бажаючи усунути цю перешкоду, Міністерство народної освіти у 1904 р. прийняло новий закон про видачу одноразових і щорічних асигнувань на влаштування приміщень і обладнання майстерень ремісничих відділень і класів ручної праці при початкових школах. Після прийняття і введення в дію цього закону у Чернігівській губернії було відкрито низку ремісничих відділень: при Конотопському чотирикласному вищому початковому училищі (1906 р.), Івотському початковому (1906 р.), Ніжинському Гоголівському двокласному повітовому (1908 р.), Чернігівському початковому училищі Благодійного товариства (1909 р.), Гриньовському двокласному міністерському (1910 р.).

Як правило, в усіх ремісничих відділеннях при початкових школах був трирічний термін навчання, впродовж якого учні оволодівали одним або ж послідовно кількома ремеслами, причому останніх відділень було більше. Для прикладу можна назвати Вертіївське двокласне міністерське училище Ніжинського повіту, у якому учні вивчали палітурне, столярне і токарне ремесло; Стародубське початкове єврейське (слюсарно-ковальське, столярне і палітурне ремесло); Конотопське чотирикласне міське (слюсарно-ковальське, столярно-токарне ремесла); Бакланське двокласне народне училище Мглинського повіту (слюсарне, столярне ремесла).

Перевага в оволодінні учнями кількох ремесел полягала у можливості більш вигідного працевлаштування у майбутньому, крім того, відділення, у яких

вивчалось кілька спеціальностей, отримували додаткові асигнування з боку казни та земства. Цим пояснюється та обставина, що більшість ремісничих відділень, які відкривалися у Чернігівській губернії, були саме такого, різнопрофільного спрямування. Уявлення про зміст трудової підготовки в них дає схема (див. рис. 3.2), яка відображає види ремесел, що вивчалися у цих відділеннях.

Рис. 3.2. Основні види ремесел у початкових училищах Чернігівської губернії

Зіставлення видів ремесел, відображених у вищенаведеній схемі, зі спеціалізаціями загально-технологічного спрямування, окресленими в сучасних “Методичних рекомендаціях щодо вивчення трудового навчання (2009–2010 н. р.)” [124, с. 72]. (див. дод. Б), свідчить про наявність спільних видів трудової підготовки учнів (столярне, столярно-токарне, слюсарно-ковальське, шевське, кравецьке ремесла), зміст якої має визначатися регіональними особливостями.

Одним із найпоширеніших предметів викладання у ремісничих відділеннях Чернігівської губернії було столярне ремесло. Це пояснюється тим, що значну частину її площі становили ліси, які забезпечували деревообробну промисловість необхідною сировиною. З іншого боку, відчувалася гостра потреба у фахівцях відповідної кваліфікації, які могли б задовольняти існуючий попит місцевого населення у різноманітних столярних виробках. Цей критерій був покладений в основу відбору предметів учнівських виробів: у ремісничих класах виготовлялися, насамперед, ті речі, які користувалися попитом на місцевих ринках. Так, наприклад, у звіті попечителя Київського навчального округу зазначається, що у

столярному класі, відкритому у 1902 р. при Банічському однокласному училищі Глухівського повіту, навчання ведеться досить успішно і дає гарні результати. Предметами виробів слугують: меблі, посуд, рами для вікон і дверей і т.і. Вироби знаходять добрий збут серед місцевого населення, тому що відрізняються міцністю і вишуканістю [196, с. 31].

Поряд із столярним ремеслом, значного поширення як предмет вивчення у ремісничих класах, набула слюсарно-ковальська справа. Потреба у фахівцях цього профілю була дуже великою, оскільки аграрний характер народного господарства Чернігівської губернії передбачав широкий спектр трудової діяльності, пов'язаної із ремонтом та виготовленням сільськогосподарських знарядь. Слюсарно-ковальські відділення функціонували при Березненському однокласному повітовому училищі, Івотському початковому, Стародубському єврейському, Конотопському чотирикласному міському.

Зокрема, у Березненському ремісничому відділенні протягом навчального року учні займалися ремонтом сільськогосподарських знарядь, замків, велосипедів, швейних машин, а також виготовленням речей, потрібних у повсякденному побуті чи виконаних на замовлення: ліжок, сокир, ножів, замків, різноманітних слюсарно-ковальських інструментів. У процесі вивчення ремесел була певна методична система, яка передбачала послідовність і систематичність в оволодінні трудовими операціями. Зокрема, підготовчими роботами в освоєнні ремесла були елементарні трудові дії, пов'язані з виготовленням кубиків, лінійок, кутників, плечиків, молотків і т.ін.

Ще однією, досить поширеною спеціальністю, якою оволодівали учні у ремісничих відділеннях, було шевське ремесло. Потреба у фахівцях, обізнаних із технологією виготовлення різних видів взуття та його ремонтом, зумовила відкриття ремісничих класів зазначеної спеціальності при Кирилівському початковому училищі Новозибківського повіту, Ваганічському земському училищі Городнянського повіту, Чернігівському початковому училищі та ін. Предметами виробів учнів у цих відділеннях було, переважно, повсякденне селянське взуття, яке користувалося попитом у місцевого населення. Однак, при

належній організації навчання, під керівництвом досвідченого майстра, учні, що вивчали ремесло впродовж 2–3 років, могли виготовляти чоловіче і жіноче взуття ускладнених моделей.

Так, наприклад, відкриваючи Тихоновичський ремісничий клас (1895 р.), спочатку “планувалося достатнім навчити хлопчиків шиттю простого селянського взуття, але попит на краще взуття, умови збуту, і головним чином підготовка самого майстра до виготовлення взуття кращів зразків поставили справу навчання значно вище, так що виготовлене у цьому році учнями-випускниками взуття свідчить про їх уміння шити не тільки просте взуття, а й досконаліші моделі. На виставці взуття, яка готується до екзамену, є чоботи-ботфорти, чоловічі штиблети, жіночі черевики, калоші, туфлі та ін.” [297, с. 41].

Аналізуючи зміст трудової підготовки учнів у ремісничих відділеннях, слід вказати на ще одне, досить поширене в Чернігівській губернії ремесло – лозоплетіння. В якості окремого предмету викладання воно почало вводитися у початкові школи губернії, як і в цілому в Російській імперії, на початку ХХ ст., що було зумовлене впливом позитивного західноєвропейського досвіду. Доцільність і корисність цієї справи неодноразово була предметом обговорення на повітових і губернських земських зібраннях. Зокрема, у 1902 р. на черговому засіданні Новгород-Сіверського повітового земства була заслухана доповідь: “Про відкриття ремісничих відділень по лозоплетінню при земських народних школах”, у якій зазначалося, що: “Величезний прибуток, який отримує населення Німеччини та Австрії від продажу різноманітних плетених виробів із верби і неவிбагливість до ґрунту самої рослини спонукали відділення Промислових училищ у минулому році зробити запит про те, у яких місцевостях бажано відкрити школи по плетінню кошиків” [49, с. 238].

Необхідно відзначити, що навчання лозоплетінню здійснювалося за спеціальними програмами, у яких детально визначилися кількість і послідовність трудових прийомів і наводився докладний перелік основних виробів. У процесі трудової підготовки учні виготовляли досить різноманітні плетені вироби, починаючи від найпростіших (підставки, нотниці, ящички для листів) і

завершуючи складними, що потребують комплексного застосування трудових операцій (етажерки, дитячі коляски, столи, стільці, крісла, дивани, кушетки та ін.). Варто підкреслити, що значна увага в програмі (див. дод. В) з лозоплетіння приділялася послідовності формування в учнів трудових прийомів у процесі виготовлення виробів. Таких основних прийомів, розташованих у порядку зростання складності, у програмі виділялося двадцять п'ять. На початковій стадії вивчення ремесла учні оволодівали такими нескладними прийомами як: вигинання прутиків і тонких палок, стругання ножем, забивання дрібних цвяхів молотком. Завершальний етап вивчення ремесла передбачав виконання таких операцій, як: плетіння англійське, кліткове із витонченими прикрасами.

До методичних переваг програми, за якою працювали учні у цих ремісничих відділеннях, слід віднести наявні у ній рекомендації щодо творчого використання сформованих трудових операцій під час виготовлення певних виробів. Так, наприклад, у програмі зазначалося, що під час виконання робіт “рекомендується різні прийоми комбінувати на власний розсуд у виробках бажаного вигляду і до цих основних прийомів приєднувати додаткові прийоми, які виникають у вигляді навичок на різних виробках. Порядок виробів потрібно зберегти саме такий, який зазначено у переліку, тобто дрібний товар завжди потрібно виготовляти на початку, а вироби з цілого прутика пізніше; у протилежному випадку перші вироби не будуть виходити вишуканими і охайними, оскільки від робіт із цілого прутика в учня зразу ж грубіють руки і втрачається вправність, чого можна уникнути тільки тоді, коли ремесло це буде вивчатися послідовно” [73, с. 40].

Аналіз і узагальнення вищенаведеної технології виготовлення плетених виробів свідчить про те, що у ремісничих відділеннях зазначеного профілю використовувалася операційно-предметна система трудового навчання. Сутність її полягає в тому, що весь виробничий процес аналітичним шляхом поділяється на окремі операції, певні групи яких послідовно застосовуються під час виготовлення предметів, які мають практичне застосування. На початковій стадії освоєння ремесла учні ознайомлюються з основними операціями, які

застосовуються при обробці найпростіших виробів. Поступово вводяться нові навчальні елементи, які базуються на вже вивчених. Так, наприклад, у програмі з лозоплетіння зазначається, що “навчання ведеться на предметах, які потім використовуються для наступних виробів” [73, с. 36].

У більшості ремісничих відділень, відкритих при початкових школах Чернігівської губернії, використовувалася інша, більш давня, предметна система трудового навчання. Сутність її полягала в тому, що учні освоювали певне ремесло не на попередніх тренувальних операціях, а в процесі виготовлення конкретних предметів, тобто предметна система зовсім не передбачає проведення вправ перед виконанням трудових прийомів. Значною перевагою цієї системи перед операційною було те, що учні виконували роботу усвідомлено, знаючи практичне призначення кожної деталі і правильно вибираючи способи її обробки та потрібні інструменти. Свідоме виконання трудових операцій сприяло зацікавленості учнів у результатах своєї праці і формуванню у них інтересу до роботи. Однак, потрібно відзначити і основний недолік предметної системи, а саме – прив’язаність її до окремих виробів, у результаті чого в учнів не формувалися універсальні в межах кожної професії знання та вміння, як це характерно для операційної системи навчання.

Практична реалізація ідеї предметного навчання здійснювалася у ремісничих відділеннях Чернігівської губернії двома основними способами: шляхом виконання виробів на замовлення і у процесі виготовлення предметів на продаж. Вибір названих способів був зумовлений тим, що, згідно із розпорядженням земської управи, ремісничі класи, які існували при початкових школах, повинні були самостійно покривати частину бюджетних коштів з тим, щоб частково окупити витрати на матеріали, інструменти та навчання учнів.

Трудова діяльність учнів, пов’язана з оволодінням основних трудових прийомів певного ремесла, здійснювалася під час практичних занять у майстерні, які супроводжувалися теоретичними поясненнями, показом трудових дій в робочому і сповільненому темпі, демонструванням об’єктів праці. Значна увага зверталася на послідовність у процесі вивчення трудових прийомів. Так,

наприклад, при заснуванні ремісничого відділення при Ваганичському земському училищі Городянського повіту зазначалося, що: “вивчення шевського ремесла обмежиться на перший час практичними навичками, необхідними для виготовлення добротного і зручного селянського взуття і ремонтом будь-якого взуття, а з часом – виготовленням більш досконалого чоловічого, жіночого і дитячого взуття. Вивчення ковальсько-слюсарного ремесла на перших порах обмежиться ремонтом і виготовленням металічних частин простих сільськогосподарських знарядь, а пізніше має бути введене виготовлення досконаліших сільськогосподарських знарядь і машин. Теоретичне ремісниче навчання має здійснюватися шляхом пояснень у процесі проведення практичних занять, а з часом воно повинно набути характеру особливих ремісничих уроків, не більше чотирьох годин у тиждень для кожного ремесла” [50, с. 71].

Як позитивний факт, необхідно відзначити наявність у програмах окремих ремісничих відділень таких теоретичних дисциплін, як технічне креслення, основи технології деревини і металів, завдяки яким значно підвищувався якісний рівень трудової підготовки учнів. Так, наприклад, у ремісничому відділенні, відкритому при Конотопському 4-класному міському училищі, “на теоретичні заняття і креслення відводилося в тиждень по два уроки, тривалістю 1 год. кожний” [102, с. 60–61]. На уроках технічного креслення учні вчилися аналізувати форму та конструкцію предметів і виконувати їх креслення. Необхідним елементом графічної підготовки учнів було формування вміння читати креслення, відтворюючи образ предмета на основі сприймання його проекцій. Теоретичний аспект уроків креслення передбачав ознайомлення учнів із будовою типових деталей машин і окремих технічних об’єктів. Читання креслень і виконання ескізів реальних предметів сприяло формуванню в учнів графічних знань та вмінь, забезпечувало розвиток їх просторових уявлень.

Характеризуючи форми організації навчальної діяльності учнів у ремісничих відділеннях, слід зазначити, що у процесі вивчення теоретичного матеріалу проводилася фронтальна робота з учнями, а під час практичних занять у майстерні – індивідуальна, характерною особливістю якої був розподіл праці між

окремими виконавцями. Ця форма роботи була домінуючою у ремісничих відділеннях Чернігівської губернії, оскільки трудове навчання у більшості з них здійснювалося у процесі виготовлення виробів на замовлення і на продаж.

Аналіз звітної документації навчальних закладів показує, що кількість учнів, які навчалися у ремісничих відділеннях, була невеликою. Так, наприклад, за даними на 1911 р., у ремісничому відділенні при Сваромському училищі навчалось 12 учнів, при Вертіївському – 12, при Березненському – 9, при Чернігівському – 12. У різні роки кількість учнів дещо коливалася, але загалом була незначною і не забезпечувала попит населення у потрібних фахівцях.

Слід зазначити, що вік учнів, які навчалися у ремісничих відділеннях Чернігівської губернії, не завжди відповідав встановленим методистами нормам, згідно з якими дозволялося навчати хлопчиків ремеслам, починаючи із 11-річного віку. За даними на 1908 р. у Сваромському ремісничому відділенні навчалися учні віком 10–15 років, у Вертіївському – 14–17, у Березненському – 10–16, Банічському – 14–17, Івотському – 14–17, Ніжинському Гоголівському – 11–13, Кириловицькому – 10–12 років і т.і. Крім поодиноких випадків малолітства [340, арк. 231], в організації навчально-виховного процесу в ремісничих класах спостерігалися й інші недоліки, зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками: відсутність строгої систематичності у викладанні; не всі відділення працювали за розробленими програмами; у більшості ремісничих класів серед предметів викладання не було технічного креслення; відсутність або ж недостатня кількість потрібних наочних посібників (моделей, таблиць, технічних атласів).

Вивчаючи організаційно-методичні засади ремісничих класів і відділень, потрібно відзначити, що в їх діяльності, крім вищезазначених недоліків, було чимало прогресивних рис, які сприяли розв'язанню завдань, поставлених у процесі трудового навчання. Перш ніж науково виважено проаналізувати їх переваги, доцільно звернутися, на наш погляд, до тогочасних відгуків і свідчень осіб, які засновували ремісничі відділення та контролювали їх діяльність. У табл. 3.1 подано стислу інформацію, яка містить їх оціночні судження стосовно ефективності функціонування ремісничих відділень.

Ефективність функціонування ремісничих відділень

Назва ремісничого відділення	Відгук про роботу ремісничого відділення	Рік
Шевське відділення при Ваганичському земському училищі	“Судячи по роботі найстаршого учня потрібно визнати, що навчання йде успішно. На третій рік він вже може самостійно шити чоботи” [297, с. 39]	1901
Слюсарно-ковальське відділення при Березненському приходському училищі	“Результати показують, що відділення приносить велику користь” [193, с. 25].	1909
Ремісничий клас при Вертіївському 2-класному сільському міністерському училищі	“Постановка справи цілком задовільна” [193, с. 25].	1909
Столярний клас при Банічському однокласному училищі	“Навчання у класі ведеться дуже успішно і дає гарні результати” [194, с. 28].	1910
Столярно-токарне і слюсарно-ковальське відділення при Конотопському 4-класному міському училищі	“Справа навчання в ремісничих відділеннях поставлена цілком задовільно і дає гарні результати” [196, с. 14].	1911
Слюсарно-ковальське і столярне відділення при Івотському початковому училищі	“Питання про заснування і відкриття ремісничих відділень давно вирішено земським зібранням у позитивному розумінні і досвід влаштування таких відділень в селі Івоті дав прекрасні результати” [47, с. 163].	1913

Проведений нами аналіз архівних матеріалів [47], [193], [194], [196], [297] показує, що відкриваючи ремісничі відділення при початкових училищах, земські та освітні діячі ставили за мету не тільки формування в учнів практичних умінь та навичок, необхідних для майбутнього трудового життя, а й виховання у них важливих моральних якостей – працелюбства, поваги до людей-трудівників, відповідальності, старанності, акуратності. У розвивальному плані виконання різноманітних трудових операцій сприяло формуванню в учнів спостережливості, кмітливості, вправності, зацікавленості результатами своєї діяльності.

Таким чином, не дивлячись на низку вищезазначених недоліків, результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що відкриття ремісничих класів і відділень було для Чернігівщини явищем позитивним. І хоча у

кількісному відношенні, слід констатувати їх незначне поширення серед початкових шкіл регіону, виявлені в результаті аналізу архівних матеріалів механізми функціонування цих відділень (система асигнування, різнопрофільність трудового навчання, поєднання загальноосвітньої і трудової підготовки) можуть бути використані для розробки організаційно-методичних засад профільних класів, передбачених сучасною Концепцією профільного навчання [92].

Крім ремісничих відділень, трудова підготовка учнів здійснювалася і у процесі проведення уроків ручної праці. Викладання ручної праці, як шкільного навчального предмета, мало на меті, насамперед, реалізацію суто педагогічних цілей, тобто забезпечення шляхом виконання трудових завдань всебічного розвитку особистості. Безсумнівно, що для досягнення поставлених завдань мали бути створені належні умови: достатнє матеріальне забезпечення шкільних майстерень, наявність кваліфікованих викладачів-педагогів, підготовленість громадської думки до сприймання ручної праці, як загальноосвітнього предмета, що має розвивальне значення. На жаль, у дореволюційний період, вищеназвані завдання трудового навчання, в силу соціально-економічних причин, могли вирішуватися тільки частково, а тому ручна праця, як навчальний предмет початкової школи, не набула достатнього поширення у Чернігівській губернії, однак в окремих навчальних закладах вона була досить помітною. Насамперед, це стосується зразкових училищ, заснованих при Глухівському учительському інституті та вчительських семінаріях, які функціонували в Чернігівській губернії. Основним призначенням цих училищ було забезпечення ними, в якості базових закладів, проходження педагогічної практики майбутніми учителями.

Першим із них було відкрите у 1876 р. міське двокласне училище при Глухівському учительському інституті. [178, с. 18]. Викладалася ручна праця досвідченим фахівцем С. Солошенком за системою К. Цируля. Ця ж система трудового навчання під керівництвом того ж викладача використовувалася і під час навчання ручної праці учнів зразкового училища. Однак, необхідно зауважити, що, на відміну від вихованців інституту, ручна праця для учнів

зразкового училища мала необов'язковий характер і відвідували ці заняття лише бажаючі учні старшого віку (15 – 17 років). Спочатку їх було небагато і тому вони займалися у майстерні разом із вихованцями інституту, яким теж було по 16–19 років (до інституту не приймалися особи молодше 16 років). Всі працюючі ділилися на чотири групи (від 13 до 20 чол.), кожна група відвідувала майстерню три рази в тиждень і працювала по 2 години; таким чином кожен учень присвячував практичним заняттям у майстерні 6 годин.

Працюючи у ній, вихованці займалися роботами по деревині, послідовно виконуючи номери колекції виробів, яка згідно із системою К. Цируля, налічувала 45 найменувань. Освоївши її, вони приступали до виконання робіт по металу, виготовляючи колекцію виробів із 30 найменувань (див. дод. Н). Як позитивний, потрібно відмітити той факт, що крім обов'язкових предметів, передбачених програмою, найздібніші учні виготовляли колекції геометричних тіл для уроків у міському училищі. Суттєві зміни у трудовій підготовці учнів зразкового училища відбулися у 1911 р., коли ручна праця стала для них обов'язковим предметом і викладалася окремо від інститутських груп. Зокрема, у звіті попечителя Київського навчального округу наголошується, що: „у звітному році ручна праця викладалася також і учням міського училища, причому заняття з ними проводилися два рази на тиждень по 2 години [195, с. 22].

Необхідно відзначити, що учні міського училища разом із вихованцями інституту брали участь у сільськогосподарській виставці, організованій Глухівською земською управою у вересні 1911 р. За свої роботи, виконані на уроках праці (різноманітні наочні посібники), вони отримали, так як і вихованці інституту, найвищу нагороду – Велику срібну медаль.

Ретроспективний аналіз досліджень показує, що зразкові училища, як базові навчальні заклади для проходження педагогічної практики, відкривалися і при учительських семінаріях. Табл. 3.2 відображає динаміку їх відкриття у Чернігівській губернії [177; 182, с. 3].

Динаміка відкриття зразкових училищ в Чернігівській губернії

Назва училища	Рік відкриття базового навчального закладу	Рік відкриття зразкового училища	Зміст трудової підготовки
Двокласне міське училище при Глухівському інституті	1874	1876	Роботи по дереву, роботи по металу
Зразкове початкове училище при Суразькій семінарії	1909	1912	Палітурна справа, садівництво, городництво, роботи по дереву
Зразкове двокласне училище при Чернігівській семінарії	1914	1915	Роботи по дереву

Ручною працею займалися старші учні початкових зразкових училищ за системою К. Цируля. Організаційно-методичні засади уроків ручної праці розроблялися згідно із вимогами до цього навчального предмету, визначеними Інструкцією Міністерства народної освіти від 1896 р. У процесі викладання столярної справи (училища при Суразькій і Чернігівській учительських семінаріях) зверталася особлива увага на послідовність у виборі моделей роботи, ретельну обробку виробу, без чого виконане завдання не могло бути визнаним задовільним, оскільки воно не відповідало виховним цілям курсу – розвитку терпіння, працелюбства, акуратності, сили волі, естетичних смаків.

Крім моделей, зазначених у колекції К. Цируля, вихованці виконували й предмети, необхідні їм для навчання в школі: лінійки, кутники, циркулі, класні дошки та ін. Найздібніші учні під керівництвом учителя займалися випалюванням по дереву і випилюванням різних предметів побутового характеру.

Стосовно палітурної справи, якою займались старші учні Суразького зразкового училища, то, потрібно відзначити, що у її викладанні спостерігалось два послідовних етапи: підготовчий, у процесі якого вихованці знайомилися із прийомами палітурного ремесла, і основний, який передбачав практичне виконання учнями трудових дій. У палітурній майстерні, у якій була палітурна дошка, зшивальний станок, переплітний прес та інше обладнання, учні під

керівництвом учителя переплітали книги із фундаментальної і учнівської бібліотек семінарії та шкільні підручники.

Крім зразкових училищ, як свідчать систематичні звіти попечителя Київського округу, ручна праця викладалася й у деяких інших початкових школах Чернігівської губернії. Насамперед, це стосується 20 однокласних і двокласних училищ Городнянського повіту, у яких, починаючи із 1912 р. почала викладатися ручна праця суто педагогічного спрямування. Загальний перелік предметів і число тижневих годин у цих училищах встановлювався згідно з Програмою предметів для початкових народних училищ, затвердженою Міністерством народної освіти 7 лютого 1897 р. Стосовно трудової підготовки учнів в училищах Городнянського повіту, то, необхідно відзначити, що зміст її був досить різноманітним і передбачав роботу з різними матеріалами: ліплення з глини, вирізування та склеювання предметів із паперу та деревини, й інші види художньої ручної праці, вживані в якості допоміжного методу навчання [102, с. 41].

Важливо підкреслити, що вибір глини у якості одного із оброблюваних матеріалів на заняттях ручною працею був не випадковим. Гончарна глина є досить поширеною корисною копалиною Чернігівщини. Впродовж багатьох віків гончарство було одним із важливих промислів місцевого населення, виробу якого славилися далеко за межами регіону. Крім доступності глини, ліплення, як один із видів ручної праці, мало й інші переваги матеріального характеру. Серед них потрібно назвати ту обставину, що для проведення такого роду занять не потрібно було ні спеціального обладнання, ні окремого приміщення, а технологія виготовлення виробів із глини була настільки нескладною, що кожен учитель міг керувати цим процесом без усякої попередньої підготовки.

Так, наприклад, у “Програмах...” для народних училищ, укладених Т. Лубенцем, вказувалося, що для занять ліпленням у групі із 30 дітей необхідно мати один пуд глини, вартістю 1 крб. і 15 дерев’яних дощечок, які коштували 1 крб. 50 коп. [114, с. 87]. В якості необхідного пристосування для роботи з глиною рекомендувалося мати ще й дерев’яні лопаточки, які мали вигляд ручки для писання з дещо розширеним кінцем, а також губки чи ганчірки для витирання

рук. Основними предметами виробів учнів на заняттях із ліплення були фігурки різних тварин (птахів, звірів, комах), а також об'ємні фігури, що унаочнювали світ рослин (овочі, фрукти, гриби, листки, квіти).

Вирізування з паперу, як один із видів ручної праці, передбачало ознайомлення учнів із відомостями теоретичного характеру і практичне виконання ними різноманітних способів трудових дій: розмічання, згинання, різання, складання, згортання і та ін. Теоретична частина містила короткі відомості про процес виготовлення паперу і його технологічні властивості, які необхідно враховувати у процесі виконання виробів. На підготовчому етапі учні ознайолювалися також із інструментами і пристосуваннями для роботи з папером і безпечними способами користування ними. Практичні роботи передбачали вирізування із чорного та кольорового паперу найпростіших повсякденних предметів за шаблонами, на вільну тему і в якості ілюстративного матеріалу до певних уроків. Під час виконання виробів увага учнів зверталася не тільки на правильність і точність виконання технологічних операцій, а й на вишуканість та естетичний вигляд об'єкту праці.

Підсумовуючи і завершуючи огляд уроків ручної праці у початкових школах Чернігівської губернії, потрібно констатувати їх безумовну цінність для загального розвитку учнів і виховання у них важливих рис особистості – працелюбства, охайності, акуратності, витримки, терпіння.

Крім ремісничих відділень і класів ручної праці, трудове виховання учнів здійснювалося під час проведення сільськогосподарських занять, на яких вони ознайолювалися з елементарними відомостями із садівництва, городництва та подекуди бджільництва й набували практичних умінь і навичок по догляду за рослинами. Започаткована ця справа була з ініціативи голови земської управи В. Хижнякова, який, посилаючись на позитивний сільськогосподарський досвід у Московській губернії, запропонував у 1888 р. низку заходів щодо поширення шкільного садівництва на Чернігівщині [234, с. 100].

Піонерами шкільного садівництва й городництва на Чернігівщині були: вчитель Вороб'їнської школи Михальченко, який ще у 1888 р. підготував землю

до посадки плодкових дерев та шовковиці – з метою зайнятися в майбутньому шовківництвом; учитель Мглинського повіту Гатцук, що теж з 1890 р. успішно займався з учнями садівництвом і городництвом; учитель Івангородського училища Дрофан – завів розсадник плодкових дерев; учитель Конашівської школи Сасенко – влаштував плодковий розсадник; учитель Вертіївського училища Гужовський теж успішно займався цією корисною справою.

З часом кількість початкових училищ, при яких були започатковані сільськогосподарські заняття, значно збільшилася, що було пов'язано, зокрема, із важливим урядовим розпорядженням “Про відведення сільським народним училищам земельних ділянок і про безкоштовний відпуск цим училищам державного лісу” (1897 р.). За даними на 1897 р., уже при 435 початкових школах Чернігівської губернії були земельні ділянки.

Крім наділення шкіл землею (до 3 десятин), урядом був ініційований ще один важливий захід, що сприяв розвитку шкільного садівництва. Зокрема, в “ЗСЧГ” (№ 7, 1903) повідомлялось: “Чернігівський губернатор поставив до відома губернської управи, що з метою покращення садівництва в Чернігівській губернії, міністр землеробства і державних маєтностей визнав за необхідне призначити в цю губернію урядового інструктора з садівництва” [75, с. 28].

Вводячи сільськогосподарські заняття в курс народної школи, члени губернської управи і керівники навчальних закладів, відповідальні за цю справу, вирішували кілька взаємопов'язаних завдань: 1) поширити серед учителів і загалом усього населення раціональні способи ведення садівництва і городництва і тим самим підвищити їх матеріальний добробут; 2) ознайомити учнів як майбутніх господарів із необхідними теоретичними і прикладними сільськогосподарськими знаннями; 3) здійснювати трудове виховання учнів шляхом формування у них працелюбства, старанності, наполегливості, акуратності, відповідальності за доручену справу.

Реалізації виховних завдань у процесі проведення сільськогосподарських робіт вчителі надавали виключно великого значення. Для прикладу наведемо декілька висловлювань тогочасних організаторів цієї справи:

1) М. Василевська: “Розсадник при школі має спеціальне виховне значення, оскільки за умови занять садовими роботами з учнями, учитель має можливість дуже продуктивним і корисним для учнів способом урізноманітнити їх класні заняття. Така робота позитивно вплине на розумовий, моральний і фізичний розвиток школярів. Пропонуючи їм заняття, характерні для їх побуту, вчитель має багате поприще для розвитку в учнів допитливості і свідомого ставлення до усього навколишнього, не кажучи вже про ті практичні вміння, які учні винесуть із занять однією з галузей сільського господарства” [13, с. 118];

2) вчитель Ташировської школи: “За період існування шкільного розсадника заняття садівництвом стали здійснювати прекрасний вплив на поведінку дітей. Якщо раніше хлопчику нічого не варто було зламати чи зіпсувати деревце, то тепер, навпаки, коли навіть потрібно вибракувати якусь рослину і викидати її, то діти підбирають її і намагаються знайти їй де-небудь місце для посадки, лише б тільки жила” [13, с. 118];

3) член губернської управи В. Країнський: “При загальноосвітній сільській школі бажано влаштовувати сади, городи, розсадники, пасіки, але не як професійні, а як навчально-виховні заклади, які б сприяли розвитку уваги, спостережливості й інших якостей вихованців” [43, с. 41].

Зміст трудової підготовки учнів враховував регіональну специфіку й охоплював найпоширеніші галузі сільського господарства: садівництво, городництво й подекуди бджільництво та шовківництво. Подамо стислу характеристику учнівських сільськогосподарських робіт на прикладі конкретних училищ і проаналізуємо їх організаційно-методичні засади. Насамперед, необхідно підкреслити, що сільськогосподарські заняття мали необов’язковий характер і участь у них брали тільки бажаючі учні. В деяких училищах таку готовність виявляли всі діти, а подекуди вчитель міг працювати з невеликою групою дітей, яка включала 5–7 осіб.

По-друге, на що потрібно звернути увагу, це відсутність спеціально розроблених програм із садівництва та городництва, тому в кожному училищі зміст трудової підготовки учнів визначався конкретними місцевими умовами і

рівнем сільськогосподарської підготовленості самого вчителя. Тільки в 1907 р. в “ЗСЧГ” були опубліковані правила відкриття сільськогосподарських відділень при народних школах, у яких, зокрема, зазначалося, що програми викладання сільськогосподарських дисциплін мають вироблятися земством і затверджуватися попечителем навчального округу. Щодо підготовленості самих учителів до проведення сільськогосподарських занять, то, потрібно зазначити, що більшість з них отримали необхідний мінімум теоретичних і практичних знань на різноманітних сільськогосподарських курсах, що організовувались як в самій губернії, так і за її межами.

Так, наприклад, учитель Лялицького училища Суразького повіту В. Бурдалієв, який був на курсах в Уманському училищі землеробства і садівництва (1899 р.), розповідає: “При училищі є 3 четверті десятин землі, на якій у 1897 р. посаджено 116 плодкових дерев, а у 1900 р. – ще 20. В обох посадках брали участь учні – розплановували ділянку, копали ями і садили. Весною 1899 р. за участю дітей посіяно небагато плодового насіння, причому учням було пояснено і показано, як підготовляти і зберігати насіння для весняного посіву” [141, с. 76]. Таку ж різноманітну садову роботу виконували учні Горбовського земського училища під керівництвом учителя П. Костюка, який теж у 1899 р. був на Уманських курсах: “У 1899 р. у шкільному саду було посаджено: 20 плодкових дерев груш і яблунь, 500 дичок груш і яблунь, 250 дерев білої шовковиці, 50 кущів малини, 30 кущів смородини, 100 кущів садової суниці. Посадка дерев і кущів здійснювалася при діяльній участі старших груп” [141, с. 76].

Як видно із цієї інформації, при організації дитячої праці враховувався принцип доступності, що передбачав посильність виконуваних учнями робіт. У деяких училищах хлопчики старшого віку виконували більш складні види садових робіт (щеплення, окуліровку, формування крони). У звіті вчителя Г. Сальникова розповідається про двох хлопчиків, які настільки захопилися садівництвом, що після закінчення школи завели у себе вдома невеликі розсадники і продовжували займатися цією улюбленою справою [253, с. 75]. Про успішність шкільних занять садівництвом свідчить і той факт, що в окремих

школах здібніших учнів запрошували додому односельці для виконання садових операцій, які вони самі не вміли робити.

Городництво, як предмет викладання у сільській школі, теж передбачало ознайомлення учнів із різноманітними городніми культурами і формування у них практичних умінь і навичок по догляду за рослинами. Ці заняття, зазвичай, організовувалися таким чином, щоб кожен учень, виконуючи послідовно всі етапи (від посадки до збору урожаю), мав досить повне уявлення про технологію вирощування тієї чи іншої культури. Так, наприклад, учитель Ковпитського земського народного училища (Чернігівській повіт) М. Дольников, ділячись своїм досвідом організації городніх робіт, зазначав: “Щорічно навесні, починаючи з 1896 р., я виділяю із шкільного городу невелику ділянку землі для практичних робіт учнів, яку розділяю на грядки кожному хлопчику і дівчинці окремо. Кожен з них повинен обробити свою грядку за моїми вказівками, посіяти на ній насіння, доглядати за рослинами впродовж весни і літа, а восени овочі з кожної грядки поступають у розпорядження її господаря чи господарки” [253, с. 76].

Слід зазначити, що факт винагороди учнів вирощеними рослинами (городніми культурами чи плодовими саджанцями) був досить поширеним серед учителів і, виконуючи функцію стимулу та заохочення дітей, був ефективним методом трудового виховання. Заслуговує на увагу також практика виділення індивідуальної грядки для кожного учня, що сприяло формуванню таких рис особистості, як: старанність, наполегливість, терплячість, відповідальність за доручену справу, добросовісність.

Цінним у педагогічному відношенні був ще один прийом, який використовував учитель М. Дольников з метою трудового виховання учнів: “Бажаючи ознайомити жителів села з результатами праці їх дітей, 14 вересня 1899 р., при дорученій мені школі, з дозволу Чернігівського губернатора, була влаштована виставка урожаю, отриманого зі шкільного городу, яку селяни охоче відвідували і розглядали до її закриття” [141, с. 76].

Крім зазначеної вище індивідуальної форми роботи, широко практикувалося у сільських школах й фронтальне проведення

сільськогосподарських робіт. Зазвичай, потреба в них виникала тоді, коли потрібно було за невеликий час виконати досить значний обсяг робіт (підготувати ґрунт для посадки, висадити саджанці і т.і.). У Талалаївській школі (Ніжинський повіт) в кінці березня 1903 р. урочисто була проведена посадка 1000 однорічних дичок, виписаних із Київського садового розсадника. У цьому заході взяли участь всі учні школи, весь учительський персонал [287, с. 212].

Такі групові форми проведення сільськогосподарських робіт, безсумнівно, були цінними у виховному значенні, оскільки сприяли формуванню в учнів почуття колективізму, взаємодопомоги і були основою для вироблення їх комунікативних умінь. Так, наприклад, один з вчителів, часто практикуючи фронтальні роботи, зазначав у своєму звіті: “Завдяки садівництву, починаючи зі шкільної лавки, діти привчаються до дружньої, колективної роботи, допомагаючи один одному, забуваючи ворожнечу між собою, намагаючись якомога швидше прийти разом до спільного, загального результату. Відсутність пустощів, загальна взаємодопомога, спільність бажань, виробляють в учнів ті якості, які необхідно мати кожному громадянину своєї вітчизни” [79, с. 148].

Практичні заняття домінували у процесі вивчення садівництва та городництва. Паралельно з ними, хоча й у невеликому обсязі, приблизно 1 год. на тиждень, проводилися теоретичні заняття, на яких шляхом розповіді та пояснення вчителя учні отримували необхідні сільськогосподарські відомості.

Пояснення вчителя, як метод навчання, широко використовувалося й у процесі проведення практичних занять. Так, наприклад, учитель Свидовецької школи (Козелецький повіт), роздаючи дітям деревця для посадки, пояснював, що “дерево любить догляд, любить, щоб біля нього потрудились, щоб землю, в яку садять деревце, змочували рідким перегноєм, виривали бур'яни, поливали в посуху, захищали на зиму” [161, с. 82]. Паралельно із поясненням або безпосередньо після нього слідував практичний показ учителем тієї чи іншої технологічної операції.

Стосовно інших методичних аспектів в організації сільськогосподарських занять, то потрібно зауважити, що для їх проведення не було точно визначених

розкладом годин. Так, наприклад, у зразковому розсаднику одного з вчителів, про якого згадувалося вище, учні працювали в саду з 5 до 8 години ранку, тобто до початку занять загальноосвітніми предметами. О. Русов, аналізуючи стан викладання садівництва у Вертіївському міністерському училищі (Ніжинський повіт), теж вказував на відсутність спеціально відведеного часу для таких занять, у зв'язку з чим учитель змушений був використовувати для садових робіт з учнями кожен вільну хвилину восени і навесні [161, с. 131]. Вчителька М. Василевська у ґрунтовній статті “До питання про впровадження садівництва у Чернігівській губернії”, називає в якості найзручнішого часу для садових робіт, години перед класними заняттями, тобто з 6 до 9 ранку [13, с. 136].

У матеріальному відношенні організація сільськогосподарських занять не потребувала великих грошових затрат. Так, наприклад, щоб забезпечити знаряддями праці 40 учнів, необхідно було придбати інвентар вартістю 50-80 крб. (лопати, граблі, сапки, вила, тачка, кошики, лійки, відра, чан для води, ножиці садові, ножі для щеплення, бруски, сокиру, пилку, косу, горщики, шнур і т.і.).

Значно меншого поширення, ніж садівництво та городництво, набули у народних школах Чернігівської губернії такі галузі сільського господарства, як бджільництво та шовківництво. Їх специфічність (необхідність влаштування пасіки, розведення тутових плантацій, догляд за бджолами і шовковичними червами і т.і.) потребувала добре налагодженої матеріальної бази і певного обсягу спеціальних прикладних знань у вчителя, а тому заняття із шовківництва і бджільництва проводилися, зазвичай, там, де були аматори цієї справи і виділялися необхідні кошти. Зокрема, в селі Лугівці Мглинського повіту при земській школі у 1915 р. була влаштована зразкова пасіка на кошти, виділені повітовою управою і Департаментом землеробства. Проводив заняття із бджільництва завідуючий земською школою М. Синіцин, який шляхом пояснень, порад і практичних вказівок ознайомлював бажаючих учнів з елементарними відомостями стосовно влаштування пасіки і догляду за бджолами. Про належний рівень цих занять свідчить публікація в “ЧЗН” (№ 9, 1915 р.) “Пасека при

народной школе”, в якій повідомлялося, що у травні на пасіці будуть проводитися показові роботи за участю урядового інструктора з бджільництва [224, с. 7].

Аналізуючи стан проведення сільськогосподарських занять у народних школах, слід зауважити, що найкраще вони були поставлені у зразкових училищах, відкритих при учительських семінаріях (Людмилинській жіночій, Суразькій чоловічій), а також у тих закладах, де викладання сільськогосподарських дисциплін було закладено у проекті ще до їх відкриття (Грем'яцьке 4-класне училище, Гордіївське вище початкове училище, Батуринське двокласне сільське училище і т.і.).

У таких училищах навчально-виховний процес, пов'язаний із вивченням сільськогосподарських предметів, мав низку переваг методичного характеру (наявність програм, добре укомплектована матеріальна база, належний рівень підготовки викладача, достатнє фінансування і т.і.), і тому випускники цих закладів отримували поряд із загальноосвітньою, ґрунтовну сільськогосподарську підготовку.

Крім світських шкіл (земських і міністерських), трудова підготовка учнів здійснювалася і в церковнопарафіяльних школах, які підпорядковувалися Синоду через єпархіальні ради. Згідно із затвердженими 13 червня 1884 р. “Правилами...” церковнопарафіяльні школи були однокласними із дворічним та двокласними з чотирьохрічним терміном навчання.

Стосовно трудової підготовки учнів у цих школах, то, слід відзначити, що у пункті 7 вищеозначених “Правил...” зазначалося, що в разі необхідності і при наявності коштів з дозволу єпархіального архієрея можна відкривати при них особливі ремісничі відділення і рукодільні класи. Головною метою їх було виховання в учнів працелюбства і формування корисних для майбутнього трудового життя знань та умінь.

Одним із перших ремісничих відділень, відкритих при церковнопарафіяльних училищах, був клас столярного і палітурного ремесел при Тур'янській школі (Городнянський повіт). Про достатній рівень трудового навчання в ньому свідчить інформація у звіті Чернігівської єпархіальної

училищної ради за 1893–1894 рр. у якій, зокрема, зазначається, що зразки учнівських виробів експонувалися на церковно-шкільному з'їзді, який проходив у червні 1894 р. у Києві.

Ще один клас столярного ремесла був відкритий у 1899 р. на базі Жуклянської другокласної церковнопарафіяльної школи Сосницького повіту. Другокласна Жуклянська школа, як і всі училища такого типу, призначалася для підготовки вчителів для шкіл грамоти, що теж належали до духовного відомства. Трудова підготовка учнів у Жуклянській школі, здійснювалася за предметною системою з дотриманням принципів послідовності і доступності у навчанні. Виконанню трудового завдання учнями передувала коротка вступна бесіда, в якій подавалися відомості про властивості матеріалів, способи ручної обробки деревини, прийоми користування необхідними інструментами. Викладав токарно-столярне ремесло у цій школі майстер Т. Хроменко, який закінчив Путивльське ремісниче училище. Під його керівництвом щоденно у післяобідній час 24 вихованці із першого та другого відділень займалися у майстерні, виготовляючи нескладні речі селянського побуту. На потреби ремісничого класу щорічно відпускалося із казенних асигнувань 200 крб.

Варто наголосити, що навчально-виховний процес у Жуклянській школі, як і в інших церковнопарафіяльних училищах, систематично контролювався єпархіальними спостерігачами, які призначалися єпархіальною училищною радою. Впродовж багатьох років контрольно-ревізійну функцію щодо діяльності церковнопарафіяльних шкіл губернії здійснював протоієрей Феодор Васютинський. Зокрема, у 1900–1901 рр. він відвідав низку шкіл, розміщених у повітових містах. Перевіряючи стан навчально-виховної роботи, Ф. Васютинський особливу увагу звертав на рівень постановки трудового навчання у тих школах, при яких були відкриті ремісничі відділення.

Так, наприклад, у звіті, надрукованому у “ЧЕИ” (№ 7, 1902), повідомлялося, що: “оглядаючи столярне відділення Жуклянської другокласної школи, єпархіальний спостерігач, маючи на увазі, що у минулому 1899–1900 рр. навчання столярному ремеслу велося тут не зовсім задовільно, звернув дуже серйозну увагу

на постановку цієї справи, причому детально розпитував учителя-майстра про порядок, систему і прийоми навчання; розглядав у журналі записи щоденних уроків, які вів учитель; випробував учнів щодо ознайомлення їх з інструментами та знаряддями столярного ремесла і вміння використовувати їх у роботі. Оглянувши після цього виготовлені учнями лавки, табуретки, кухонні столи, спостерігач детально розпитав учнів: як і в якому порядку виготовлялася кожна окрема частина лавки й стола, в якій послідовності виготовлені частини з'єднувалися між собою та ін. Відповіді учнів на всі запитання були усвідомленими – вони показали, що навчання столярному ремеслу у Жуклянській школі у звітному 1900–1901 р. було успішним” [201, с. 151].

Ремісничі відділення були при трьох другокласних церковнопарафіяльних школах і чотирьох однокласних. (див. дод. Д). Загалом, за даними на 1905 р. у Чернігівській губернії налічувалося 6 другокласних і 272 однокласні церковнопарафіяльні школи. Тобто, трудова підготовка хлопчиків, пов'язана із вивченням столярного і палітурного ремесел, здійснювалася у 50 % другокласних шкіл і лише у 1,5 % однокласних церковнопарафіяльних школах.

Отже, крім столярного ремесла, досить поширеним предметом викладання у ремісничих класах церковнопарафіяльних шкіл була палітурна справа. Так, зокрема, у Ново-Бобровицькій другокласній школі із 1898 р. впродовж багатьох років безкоштовно викладав палітурне ремесло досвідчений учитель В. Пригоровський. Під його керівництвом у післяобідній час всі учні школи займалися переплітанням книг шкільної бібліотеки. З 1893 р. палітурне ремесло викладалося у Тур'янській церковнопарафіяльній школі Городнянського повіту, з 1899 р. – в Жуклянській другокласній школі, з 1900 р. – Перетинській і Батуровській Суразького повіту, Сухинській – Козелецького повіту та в Воронезькій другокласній Глухівського повіту [203, с. 285].

Навчання палітурному ремеслу здійснювалося “повсюди під керівництвом шкільних учителів, які вели цю корисну для селянського населення справу без усякої винагороди. Всі шкільні підручники і навчальні посібники, як правило, переплітаються самими учнями і, таким чином, школи роблять для себе деякі

грошові збереження” [203, с. 285]. Заняття у палітурній майстерні проводилися у післяобідній час, кілька разів на тиждень. Так, зокрема, у Воронежській другокласній школі на палітурну справу відводилося п’ять післяобідніх уроків на тиждень, які проводив учитель зразкової школи В. Корнієвський [202, с. 245].

Крім столярного і палітурного ремесел подекуди у церковнопарафіяльних школах вивчалось й лозоплетіння. Так, наприклад, у Каменській школі грамоти Суразького повіту вчитель М. Толкачов навчив дітей плести кошики із лози для господарчих потреб [203, с. 285].

Помітне місце у трудовій підготовці учнів у церковнопарафіяльних школах, займали сільськогосподарські роботи, у процесі яких вихованці ознайомилися із елементарними відомостями із садівництва, городництва, бджільництва. Основними факторами, які визначили ефективність цих занять були: наявність землі біля школи і підготовленість учителя до керівництва сільськогосподарськими роботами. Стосовно наявності земельних ділянок при церковнопарафіяльних школах, на яких можна було б проводити сільськогосподарські роботи з учнями, то, потрібно зазначити, що їх було небагато, так само, як і при інших початкових школах Чернігівської губернії. Для того, щоб встановити відсоткове співвідношення шкіл із земельними ділянками до загальної кількості церковнопарафіяльних шкіл, наведемо узагальнюючі дані щодо їх чисельності у губернії на 1894–1895 н. р. (див. табл. 3.3)

Таблиця 3.3

**Кількість церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти
у Чернігівській губернії у 1894-1895 н. р.**

Церковнопарафіяльні школи			Школи грамоти		
для хлопчиків	для дівчаток	змішані	для хлопчиків	для дівчаток	змішані
6	6	102	59	11	383

Аналіз наведених у таблиці даних (див. табл. 3.3) показує, що загальна кількість церковнопарафіяльних шкіл (чоловічих, жіночих та змішаних) становила 114. Як зазначалося вище, лише при десяти із них були земельні

ділянки, тобто забезпеченість церковнопарафіяльних шкіл землею становила 8,8 % (за даними на 1895 р.).

Необхідно підкреслити, що значним поштовхом для започаткування сільськогосподарських занять у церковнопарафіяльних школах була ініціатива з боку уповноваженого Міністерства землеробства і державних маєтностей А. Черепова, за розпорядженням якого у Чернігівську губернію на адресу повітових спостерігачів і завідуючих шкіл неодноразово присилалися у широкому асортименті колекції насіння різноманітних городніх і польових культур.

Вперше такі колекції були надіслані у 1900 р., завдяки чому у семи повітах губернії: Глухівському, Городянському, Кролевецькому, Новгород-Сіверському, Ніжинському, Сосницькому, Суразькому – були розпочаті в церковно-парафіяльних школах сільськогосподарські заняття. Так, наприклад, у звіті Глухівського повітового спостерігача зазначалося, що: “на ім’я завідуючого Воронезькою другокласною школою отримано від уповноваженого А. Черепова насіння шовковиці, 14 сортів насіння городніх культур, 14 сортів насіння медоносних трав і 4 сорти кормових рослин. Все це насіння посіяне і посаджене за участю вихованців школи під керівництвом завідуючого. У відповідь на письмове звернення завідуючого надіслано також безкоштовно із Уманського саду до 100 штук саджанців для другокласної школи. За три дні вихованці школи висадили саджанці у заздалегідь підготовлені ями. Посаджено: 46 яблунь (10 сортів), 7 груш (2 сорти), 12 кущів малини, 27 кущів смородини червоної, білої і чорної та 6 кущів полуниці. Перед тим, як висадити рослини, вихованці читали спеціальні посібники, у яких містилися вказівки щодо правильної посадки дерев і кущів” [203, с. 280].

Таким чином, проведений нами аналіз першоджерел показує, що трудове виховання хлопчиків у церковнопарафіяльних школах здійснювалося у ремісничих класах і відділеннях, а також шляхом проведення практичних занять із найпоширеніших сільськогосподарських дисциплін.

Належна увага у загальноосвітніх закладах Чернігівщини приділялася й трудовому вихованню дівчат. В силу специфічного соціально-економічного

статусу жінки, як майбутньої дружини, матері, домашньої господині, трудове навчання дівчат у початкових школах мало свої особливості і здійснювалося у формі проведення уроків рукоділля, домоведення і деяких сільськогосподарських робіт. При Новгород-Сіверському училищі, відкритому у 1865 р. існувала безкоштовна післяобідня школа, у якій бажаючі дівчата могли навчатися рукоділлю: “У цій школі постійно буває 50 учениць. Попечителька школи Н. Судієнко, за свій рахунок наймає класну даму, яка навчає дівчаток рукоділлю і слідує за порядком у класі, коли вчителі проводять уроки. Взагалі, навчання у цій школі йде успішно” [259, с. 126].

Дещо пізніше, у 1872 р., був відкритий рукодільний клас при Борзнянському земському жіночому училищі, у якому рукоділля викладала вчителька Фільшен. Під її керівництвом дівчатка, готуючись до майбутнього трудового життя, навчалися шити основні види одягу: дитячі сукні, верхні сорочки, спідниці, українські жіночі сорочки та ін. Частина виготовлених виробів йшла на продаж, а виручені гроші витрачалися на придбання необхідних інструментів та матеріалів: паперу (для викройок), грифелів, олівців, ситцю та ін.

Як досить таки рідкісний, потрібно відмітити той факт, що у Борзнянському жіночому училищі дівчатка освоювали ще одне ремесло – шевське, у якому відчувалася потреба місцевого населення. Викладав це ремесло запрошений майстер – міщанин Корінь за плату 50 крб. у рік.

15 серпня 1879 р. було відкрите Суразьке жіноче трикласне училище, в якому дівчатка, поряд із загальноосвітніми предметами, отримували ґрунтовну підготовку з рукоділля. В архівних документах зазначається, що “рукоділля, танці і музику у цьому училищі викладала засновниця училища Рубцова” [261, с. 143].

Не дивлячись на відсутність розроблених програм, заняття рукоділлям, за відгукami перевіряючих осіб, велися досить успішно завдяки досвідченості учительок і належному рівню їх фахової підготовки. Так, наприклад, у Каменському училищі Кролевецького повіту викладала рукоділля вчителька Д. Овчаренко, яка, “весь час присвячувала заняттям із дівчатками, причому дуже старанно займалася з ними рукоділлям” [257, с. 193].

У кінці XIX ст., в Чернігівській губернії було відкрито ще декілька жіночих початкових шкіл, у яких викладалося рукоділля. Переважно це були парафіяльні училища, розміщені у повітових центрах [258, с. 110].

Стосовно осіб, які викладали рукоділля, то, потрібно відзначити, що серед них були як ті, що мали спеціальне свідоцтво про право викладання цього предмету, так і вчительки загальноосвітніх дисциплін. За свою працю вони отримували грошову винагороду у розмірі 60 – 300 крб., яка виплачувалася державним казначейством або ж надходила із місцевого бюджету.

Відносно матеріального оснащення рукодільних занять слід вказати, що воно відбувалося різними способами: у деяких училищах відпускалися по цій статті невеликі суми із міських коштів, в інших – матеріали купувалися за рахунок спеціальних фондів училища, а в переважній більшості училищ матеріали для роботи учениці приносили з дому [192, с. 38].

У якості позитивного факту, що сприяв поширенню рукодільних занять у початкових школах, необхідно назвати благодійні пожертвування окремих осіб, що виражалися у вигляді грошових сум, приміщень для рукодільних класів або ж земельних ділянок для їх влаштування. Так, наприклад, у 1900 р. на сесії Борзнянського повітового земського зібрання слухалася доповідь управи про відкриття у 1900–1901 н. р. початкової земської жіночої школи з рукодільним класом на кошти, які заповів Борзнянському земству дворянин А. Котюхов. Контингент учениць уже створився із 39 дівчаток, яким було відмовлено у прийомі у міську земську школу через нестачу місць [52, с. 24].

У Новгород-Сіверському повіті громада селян с. Очкіна звернулася в управу з клопотанням про відкриття при початковому училищі рукодільного класу із відділеннями: вишивальним, мереживним і білошвейним. Для приміщення рукодільного класу землевласником Є. Судієнком надається будинок із садивою, який потрібно перебудувати і облаштувати для цього класу [47, с. 160].

Крім сільських громад, ініціативу стосовно відкриття рукодільних класів виявляли і окремі особи, які були зацікавлені як у поширенні жіночої освіти в губернії, так і у підвищенні загального добробуту сільського населення. Так,

наприклад, у 1911 р., П. Коробка запропонував відкрити при Мринському двокласному міністерському училищі класи лозоплетіння та рукоділля. У якості особи, яка могла б викладати рукоділля в училищі, П. Коробка запропонував запросити вчительку Мринської Людмилинової жіночої семінарії. При цій семінарії з 1911 р. існувало зразкове двокласне училище, у якому в якості обов'язкового навчального предмета вивчалось рукоділля. Про належний рівень його викладання свідчить позитивний відгук члена Державної Думи І. Ключева. Оглядаючи у квітні 1916 р. за дорученням Міністерства народної освіти навчальні заклади с. Мрина (Ніжинський повіт), він відвідав зразкове училище й залишився задоволеним станом викладання у ньому [117, с. 20].

Стосовно рукоділля, то, слід зазначити, що вивчалось воно за “Програмою викладання жіночого рукоділля у двокласних училищах” (див. дод. Д), затвердженій попечителем Київського навчального округу 13 листопада 1909 р. [114, с. 36]. За цією програмою рукоділля викладалось і в інших двокласних початкових училищах, які функціонували на той час у Чернігівській губернії. Так, наприклад, згідно з даними на 1 січня 1913 р. мережу початкових навчальних закладів Чернігівщини становили 1118 училищ. Уявлення про їх кількість і структуру дає наступна таблиця [196, с. 6].

Таблиця 3.4

**Кількість початкових училищ у Чернігівській губернії
(станом на 1 січня 1913 р.)**

Парафіяльні за статутом 1828 р.			За інструкцією 1875 р.		За положенням 1874 р.		За особливим статутом	Всього училищ
Міські дво-класні	Міські одно-класні	Сільські одно-класні	Сільські одно-класні	Сільські дво-класні	двокласні	Сільські одно-класні		
4	31	2	9	39	18	1012	3	1118

В наведених у табл. 3.4 1118 училищах навчалось у 1912 р. 107499 учнів, з них хлопчиків – 80243, дівчаток – 27256. У 48 училищах, двокласних міських та сільських, викладалось рукоділля, яким було охоплено 3794 ді.вчинки, тобто 14 % від загальної кількості учениць у початкових школах (1912 р.).

У подальші роки, кількість училищ, у яких викладалося рукоділля, досягнувши у 1913 р. максимуму (51 училище), стала поступово зменшуватися (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Кількість початкових училищ і число учениць, що займалися рукоділлям

Рік	Початкові училища де викладалося рукоділля	Кількість дівчат, що навчалися у початкових училищах	Кількість дівчат, що займалися рукоділлям	Відсоток дівчат, які займалися рукоділлям
1908	–	–	2920	–
1909	–	–	–	–
1910	–	–	–	–
1911		–	–	–
1912	48	27256	3794	14 %
1913	51	–	–	–
1914	43	35708	3678	10,3 %
1915	42	–	3775	–
1916	36	46474	3799	8 %

Аналіз наведених даних у табл. 3.5 показує, що різке скорочення кількості училищ, де викладалося рукоділля, сталося у 1914 р., коли розпочалася перша світова війна. Події пов'язані із нею, привели до відповідних змін в усіх соціально-економічних сферах і певною мірою, торкнулися діяльності освітянських закладів. У 1916 р. рукоділля викладалося тільки в 36 початкових училищах Чернігівської губернії і ним було охоплено 3799 дівчаток, що становило 8 % від загальної кількості учениць.

Ще менший відсоток дівчаток спостерігався у початкових училищах підвищеного типу, а саме у міських училищах, створених згідно із Положенням від 25 травня 1872 р. У 1909 р. у Чернігівській губернії налічувалося 33 таких училища (31 чотирикласне і 2 трикласних), у яких навчалася всього 38 дівчаток (у змішаних училищах). Поступово кількість учениць у них збільшувалася, але всерівно залишалася незначною, що можна побачити з табл. 3.6.

**Кількість міських (за положенням від 1872 р.) училищ
і число дівчат у них**

Рік	Кількість училищ	Загальна кількість учнів	Кількість дівчат	Відсоток дівчат
1909	33	3580	38	1,1 %
1910	34	3876	137	3,5 %
1911	34	4073	197	4,8 %
1912	34	4197	251	6,0 %

Серед загальної кількості наведених у табл. 3.6 училищ були чоловічі і змішані, у яких поряд із хлопцями навчалися і дівчата. У 1912 р. таких змішаних училищ було 10 і у них навчалася 251 дівчинка. Спільне навчання було введено у Куликівському, Добрянському, Дроздовському, Грем'ячському, Климовському, Семенівському, Злинському, Суразькому, Еліонському і Погарському чотирикласних міських училищах, у яких дівчаткам викладалося рукоділля як обов'язковий предмет. Викладали його спеціально запрошені вчительки, які здійснювали паралельно й нагляд за ученицями [102, с. 59].

У 1912 р. у Київському навчальному окрузі були відкриті перші п'ять вищих початкових училищ, одне з яких – Гоголівське у Чернігівській губернії. У ньому навчалася 20 хлопчиків і 17 дівчаток. Оскільки нові програми у 1912 р. ще не були затверджені, то навчання здійснювалося за програмами чотирикласних міських училищ, згідно з якими дівчаткам викладалося рукоділля, як обов'язковий предмет (3 години на тиждень).

Під керівництвом спеціальних учительок рукоділля дівчата навчалися шиттю, штопанню, в'язанню, вишиванню, крою білизни та іншого одягу. На купівлю матеріалів, необхідних для проведення рукодільних занять, виділялися суми у розмірі 50 крб. із коштів училища. Результативність рукодільних занять, значною мірою, визначалася рівнем фахової підготовки і досвідченістю вчительки. Загалом, у викладанні рукоділля спостерігається необхідна послідовність і поступовість і у багатьох училищах досягаються цілком задовільні результати [188, с. 29]. У 1913 р. кількість вищих початкових училищ набагато

збільшилася, оскільки згідно із розпорядженням Міністерства народної освіти 1 січня 1913 р. відбулося реформування трикласних і чотирикласних міських училищ (за Положенням 1872 і 1869 р.). Переважна більшість їх була перетворена у вищі початкові училища, яких налічувалося у Київському навчальному окрузі у 1913 р. – 176. Необхідно відзначити, що найбільша їх кількість була у Київській губернії – 47 училищ, друге місце за числом вищих початкових училищ займала Чернігівська губернія – 36 училищ (23 чоловічих і 13 змішаних). У наступні роки кількість їх поступово збільшувалася, оскільки постійно відчувалася потреба у навчальних закладах цього типу.

Зокрема, у 1916 р. було відкрито чотири вищих початкових училища: у Чернігові (жіноче), Батурині Конотопського повіту (змішане), Івангороді Борзнянського повіту (змішане) і Нових Млинах Сосницького повіту (змішане) [135, с. 4]. Слід зауважити, що Чернігівське училище було першим жіночим початковим закладом підвищеного типу, відкритим у Чернігівській губернії. У ньому, так само, як і в змішаних училищах, дівчаткам викладалося рукоділля як обов'язковий предмет за рахунок державних асигнувань [175, с. 5].

Динаміка щодо кількості вищих початкових училищ у Чернігівській губернії і числа дівчаток, охоплених рукоділлям, представлена в табл. 3.7

Таблиця 3.7

**Кількість і структура вищих початкових училищ
у Чернігівській губернії**

Рік	Загальна кількість училищ	Кількість чоловічих училищ	Кількість змішаних училищ	Кількість жіночих училищ	Кількість дівчат
1912	1	–	1	–	17
1913	36	23	13	–	372
1914	38	22	16	–	464
1915	39	22	17	–	677
1916	44	23	20	1	984

Як показує аналіз табличних даних (див. табл. 3.7), кількість дівчаток, що навчалися у вищих початкових училищах, швидко збільшувалася. За п'ять років

(1912–1916 рр.) їх число зросло у 58 разів, що свідчить про загальне піднесення жіночої освіти у регіоні і, відповідно, про збільшення контингенту осіб, охоплених трудовою підготовкою.

Висвітлюючи проблему трудового виховання дівчат у початкових школах Чернігівської губернії, потрібно згадати і про єврейські загальноосвітні навчальні заклади, які були досить поширеними в Київському навчальному окрузі. Стосовно числа і структури єврейських початкових навчальних закладів, що діяли на Чернігівщині, то вони мали такий вигляд: одне однокласне училище, 4 приватних, 3 талмуд-тори і 234 хедера, тобто загалом 242 училища.

Трудова підготовка дівчаток здійснювалася тільки в одному Чернігівському приватному жіночому єврейському училищі, де їм, у якості обов'язкового предмета, викладалося кравецьке ремесло і рукоділля. Викладання рукоділля включало традиційні розділи і здійснювалося за Програмами для однокласних і двокласних училищ, затвердженими у 1909 р. Навчання кравецькому ремеслу передбачало ознайомлення з трудовими діями і прийомами, пов'язаними із виготовленням простих і більш ускладнених моделей дитячого і жіночого одягу. У подальшому, трудове навчання дівчат в училищі набуло більш спеціалізованого характеру, що було пов'язане з підготовкою до майбутньої трудової діяльності. Зокрема, у звітах попечителя Київського навчального округу за 1915–1916 рр. зазначається, що в “Чернігівському жіночому училищі єврейського товариства “Труд” викладалося дамське кравецьке ремесло” [176, с. 5].

Аналізуючи зміст трудової підготовки дівчат у початкових училищах Чернігівської губернії, слід вказати на ще один, мало поширений її вид – заняття ткацьким ремеслом. Для прикладу можна назвати Банічську земську школу Глухівського повіту, у якій з 1902 р. існував для дівчат клас ткацького ремесла. Заняття у ньому відбувалися у післяобідній час. Невелика кількість учениць дозволяла одночасно проводити практичні роботи, пов'язані із освоєнням певних технологічних операцій. Перед їх виконанням давався детальний інструктаж учителя і кількарізний показ ним нових трудових дій. Предметами виробів учениць були доріжки, килими та інші різноманітні вироби. Про результативність

занять ткацьким ремеслом свідчить участь учениць у роботі виставок, на яких демонструвалися їх вироби.

Крім світських загальноосвітніх закладів, трудова підготовка дівчат у Чернігівській губернії здійснювалася і в церковнопарафіяльних школах. У журналі “ЧЭИ”, у № 15 від 1 серпня 1884 р. були надруковані “Правила про церковнопарафіяльні школи”, височайше затверджені 13 червня 1884 р., у яких йшла мова про те, що з дозволу єпархіального Архієрея дозволяється відкривати при церковно-парафіяльних школах особливі рукодільні класи [236, с. 425–432].

Перша публікація стосовно рукодільних занять з’явилася у “ЧЕИ” (№ 19, 1865), задовго до появи офіційного розпорядження про церковнопарафіяльні школи (1884 р.). У ній йшла мова про стан справ у парафіяльному училищі св. Варвари, яке функціонувало у Чернігові з благословення Філарета, Архієпископа Черніговського та Ніжинського. Засноване воно було на кошти поміщиці Є. Васильчикової для найбідніших дівчаток парафії, які безкоштовно навчалися читанню, письму, Закону Божому і рукоділлю. У 1864–1865 н. р. у цьому училищі навчалася 34 дівчинки під керівництвом священика О. Юшкова і вчительки А. Ахичинської. Стосовно результативності навчальних занять, то, як показали підсумкові іспити, “дівчатка не безплідно ходили в училище: 5 учениць за гарні успіхи у навчанні, церковних співах і рукоділлі і за зразкову поведінку, у присутності почесних прихожан нагороджені книгами, присланими для цього засновницею і 11 речами” [74, с. 257].

У якості позитивного факту, що заслуговує на увагу, потрібно назвати початкову зразкову школу, відкриту 1 жовтня 1890 р. при Чернігівському єпархіальному жіночому училищі, як базу для педагогічної практики. Викладала рукоділля у зразковій школі І. Поспелова, яка закінчила курс Чернігівського єпархіального жіночого училища і спеціальний педагогічний (VII) клас другого Київського жіночого училища духовного відомства [165, с. 755].

Крім зазначених вище, потрібно назвати ще парафіяльне жіноче училище, засноване у 1872 р., у Ніжині, в якому з 1895 р. проводилися рукодільні заняття. Під керівництвом досвідченої вчительки, яка мала спеціальне свідоцтво на звання

вчительки рукоділля, дівчата освоювали виконання різних швів, тамбурне в'язання, вишивання хрестиком і пошив білизни. Серед виробів, виконаних ученицями, були: сорочки, фартухи і сукні для домашнього вжитку – по шиттю; скатертини, кружева, гаманці – з в'язання. На викладання рукоділля відводилося два уроки на тиждень у кожному відділенні [351, арк. 19]. На придбання рукодільного інвентарю у цьому училищі витрачено було 15 крб., вартість матеріалів для кожної учениці обходилася у невелику суму – 1 крб. 50 коп. за рік. Всі необхідні матеріали (нитки для в'язання, тканина для шиття) купувалися училищем на кошти, які поступали за навчання учениць.

Наприкінці XIX ст., в результаті цілеспрямованої діяльності Чернігівської єпархіальної училищної ради і за підтримки губернського земства, кількість жіночих і змішаних шкіл, у яких викладалося рукоділля, значно зросла (див. дод. Ж). На початку XX ст. рукоділля викладалося у 38 церковнопарафіяльних школах, розміщених у дванадцяти повітах Чернігівської губернії. Найбільше таких шкіл було у Глухівському повіті (8), найменше – у Стародубському і Кролевецькому (по одній), зовсім не було – у Сосницькому, Остерському, Мглинському, однак, дещо пізніше рукоділля стало викладатися і у деяких школах цих повітів.

Стосовно змісту рукодільних занять у церковнопарафіяльних школах, то, необхідно відзначити, що він визначався відповідними програмами, а коли їх ще не було, то навчання дівчат рукоділлю здійснювалося згідно з настановами та вказівками тих осіб, які його викладали і охоплювало традиційні для жіночих робіт розділи: шиття, в'язання, вишивання. Після виходу у світ Програм навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл, затверджених Синодом у 1886 р., навчання дівчат рукоділлю у школах духовного відомства набуло систематичного і послідовного характеру. На цьому наголошується, зокрема, у відгуках і звітній документації осіб, що здійснювали контрольну-ревізійну функцію стосовно діяльності церковнопарафіяльних шкіл. Так, наприклад, Ф. Васютинській, аналізуючи стан рукодільних занять у школах єпархії, зазначав у звіті за 1900–1901 н. р.: “Систематично, по відомій програмі, рукодільні заняття велися у школі Чернігівського Кафедрального Собору, під керівництвом

досвідченої і старанної вчительки А. Богословської, а також у школах Глухівських. Під керівництвом учительки Киреєвої, діти міських шкіл виготовили із шкільного матеріалу 12 жіночих сорочок, 6 суконь, жіночих і дитячих панчішок – 12 пар, вив'язали гачком 2 серветки. Для себе із власного матеріалу вихованки шили фартухи, кофточки, спідниці, сорочки; в'язали панчохи, займалися вишиванням, в'язанням різноманітних рукодільних виробів” [203, с. 286].

У школах Глухівського повіту програма рукодільних занять була такою: у 1 групі – в'язання панчішок, знайомство зі швами, виметування петель, вишивання хрестиком по канві. У 2 групі – в'язання мережива, пошив дитячої білизни (викроєної ученицями 3 групи). У 3 групі – повторення пройденого в 1 і 2 групах, крій та шиття одягу для дорослих, а також виготовлення квітів із паперу [200, с. 416]. Аналіз наведеної програми показує, що вона базувалася на принципах доступності, послідовності та систематичності і передбачала поступове ускладнення виконуваних робіт. Наявність у ній такого тематичного розділу, як виготовлення штучних квітів, крім безсумнівного практичного значення набутих ученицями умінь, значною мірою сприяла їх естетичному вихованню. У процесі виготовлення квітів, дівчатка освоювали такі способи трудових дій, як симетричне згинання паперу, розмічання паперової заготовки, складання для отримання кількох однакових деталей, вирізування ножицями по зовнішньому контуру, надрізування, згортання, комбінування деталей з урахуванням їх форм і кольорів тощо. Крім паперу, для виготовлення штучних квітів, гірлянд, вінків, використовувалися під час рукодільних занять й інші матеріали. Так, наприклад, у “Полошківській школі Глухівського повіту дівчатка вчилися виготовляти штучні квіти із різнокольорової тканини” [200, с. 417]. У 1904–1905 н. р., виготовлення штучних квітів, як один із тематичних розділів затвердженої Синодом програми, вивчалось у 53 церковнопарафіяльних школах Чернігівської губернії.

У деяких школах духовного відомства у процесі трудової підготовки дівчат використовувалися Програми, запозичені з інших єпархій Російської імперії. Для прикладу можна навести чотири школи Борзнянського повіту (Воскресенську, Камаровську, Сиволозьку і Фастовецьку), у яких повітовим спостерігачем,

священником К. Слюсаревським була запропонована для використання програма з рукоділля, розроблена вчительками м. Петрозаводська. За цією програмою, вже апробованою у шкільній практиці, стали успішно займатися учениці вищезгаданих шкіл Борзнянського повіту [204, с. 212].

Необхідно зауважити, що крім обов'язкових видів рукодільних робіт, передбачених програмою, учениці церковнопарафіяльних шкіл займалися з благодійною метою виготовленням одягу для бідних. Так, наприклад, у 1899–1900 н. р. ученицями Глухівських шкіл під керівництвом досвідченої вчительки Киреєвої були виконані для Глухівського Благодійного Товариства наступні види робіт: зв'язано шерстяних панчох 14 пар, зшито чоловічих сорочок 14 шт., жіночих і дитячих сорочок – 12 шт., кофт на ватині – 2 шт., сплетено полотнищ для гардин гачком 3 шт., доріжок розшито 2 шт. [200, с. 416]. У Клинецькій школі (Суразький повіт) у 1904–1905 н. р. було виготовлено ученицями 4 дюжини білизни для хворих і поранених воїнів на Далекому Сході [204, с. 214]. У 1915 р. школи Глухівського повіту (три міські Глухівські, Дубовицька, Полошківська, Кучеровська і школа грамоти Гамаліївського монастиря) брали діяльну участь у пошитті білизни для армії і лазаретів. Так, наприклад, у Ярославецькій церковнопарафіяльній школі було пошито із доставленого матеріалу 1127 шт. різної білизни для воїнів [166, с. 197]. Безсумнівно, що така участь дівчат у благодійних справах, крім свого прямого практичного спрямування, значною мірою сприяла їх моральному та патріотичному вихованню.

Стосовно заробітної плати, яка виплачувалася вчителькам рукоділля, то, необхідно вказати, що вона коливалася у досить широких межах і визначалася кількома чинниками: кількістю учениць, місцезнаходженням школи, фаховою підготовкою і стажем роботи вчительки. Так, наприклад вчителька Клинецької двокласної жіночої школи Суразького повіту М. Карташова викладала виключно рукоділля, отримуючи за проведені уроки від Клинецької міської управи зарплату у розмірі 120 крб. в рік. Ця школа, за відгуками перевіряючих осіб, була однією з найкращих у губернії за рівнем проведення у ній рукодільних занять. Так, зокрема, аналізуючи стан навчально-виховної роботи у церковно-

парафіяльних школах, Ф. Васютинський зазначав у звіті за 1904–1905 н. р.: “Як на видатну з рукоділля школу, вважаю за необхідне вказати на Клинецьську жіночу школу, у якій навчається 122 дівчинки. Викладання рукоділля починається тут із другого року і тільки доросліші дівчатка допускаються до уроків шиття. На цей предмет відводиться година або дві позаурочного часу, коли діти всіх груп можуть бути разом і під одним наглядом вчительки рукоділля” [204, с. 212].

Заслуговує на увагу методика проведення рукодільних занять, яка ґрунтувалася на дидактичних принципах доступності, наочності, послідовності і систематичності. Навчання рукоділлю починалося із найелементарніших відомостей щодо правильного тримання в руках голки, в'язального гачка та спиць. Потім учениці переходили до практичного освоєння найпростіших прийомів в'язання, вишивання і шиття. Як позитивний, потрібно відмітити той факт, що освоюючи технологію пошиття одягу та білизни, учениці спочатку знайомилися з основами графічної грамоти, креслячи на папері деталі викройок. Тільки після цього вже вирізували потрібні частини з тканини, зметували їх, пригладжували і переходили до остаточного завершення роботи.

Оскільки вчителька рукоділля була одна, а учениць багато і всі вони були об'єднані у кілька різновікових груп, кожна з яких мала виконувати своє, визначене програмою завдання, то у процесі рукодільних занять використовувався диференційований підхід до навчання. Тобто, коли дівчатка старшого відділення займалися кроєм та шиттям, то менші за віком учениці в'язали гачком і на спицях, деякі вишивали по канві [204, с. 213].

Про успіхи учениць в освоєнні рукодільної справи у Клинецьській школі свідчать результати, яких вони досягли по закінченню навчання. Так, наприклад, у травні 1905 р. у приміщенні школи була відкрита виставка, на якій були представлені рукодільні роботи дівчат. Виставлені експонати привернули увагу багатьох відвідувачів, серед яких були почесні дами місцевого товариства: О. Волкович, М. Баришникова, Н. Федотова, М. Токарева та ін. Детально оглянувши учнівські роботи, вони зробили у візитній книзі школи наступний

запис: “Відвідали виставку робіт. Винесли дуже приємне враження. Відчувається, що покладено дуже багато праці як учителями, так і учнями” [204, с. 214].

У якості позитивного прикладу, який заслуговує на увагу і в сучасній шкільній практиці, потрібно вказати на те, що після проведення виставки, всі рукодільні вироби були роздані найбільш бідним дівчаткам. Додатково до цього їм було подаровано 130 хустин і 40 пар взуття попечителькою школи М. Баришниковою, а для всієї школи – нею подаровано другу швейну машину.

Необхідно зазначити, що благодійна допомога окремих осіб, зацікавлених у розвитку шкільництва в Чернігівській губернії, була явищем, досить поширеним у церковнопарафіяльних школах. Переважна більшість із них мала попечителів, які надавали школам посильну матеріальну допомогу. Зокрема, згадана вище попечителька Клишівської школи “М. Баришнікова купила спеціально для рукодільних занять 200 аршин ситцю, крім того було надіслано невідомою особою ще 65 аршин ситцю і багато поношеного одягу для перешивання, а Д. Баришніков подарував школі достатню кількість сукна. Із усього цього викроювались і шилися дітьми плаття, кофти та ін., так що на кінець навчального року було виготовлено: 50 суконь, 12 теплих кофт, 50 пар білизни, 28 фартухів, 20 вишитих рушників, сорочок, серветок, гаманців та інших виробів” [201, с. 214].

Як на винятковий факт у викладанні рукоділля потрібно вказати на те, що у Данівській школі (Козелецький повіт), впродовж кількох років разом із дівчатками займалися рукоділлям 11 хлопчиків. В архівних матеріалах зазначається, що “за словами завідувача школою священника П. Краснопольського, хлопчики бідних батьків, навчившись у школі шиттю, поступають потім у кравці, а інші ш’ють і вишивають для своїх сімейств, чим вони особливо часто займаються влітку на вигоні, випасаючи худобу” [206, с. 349].

Ще одна особливість рукодільних занять, на яку варто вказати, це та обставина, що, виконуючи зрозумілі і відпрацьовані трудові дії, які не потребували особливого розумового напруження, дівчатка займалися під час роботи загальними співами. У деяких школах під час рукодільних занять

вчителька або ж одна із учениць читали корисні статті із книг шкільної бібліотеки, а інші дівчатка працювали і слухали [207, с. 141].

Названі прийоми (читання і співи), якими супроводжувалися рукодільні заняття у деяких школах, значно посилювали, на наш погляд, виховну спрямованість таких уроків, тому що паралельно із формуванням трудових умінь і навичок здійснювалося естетичне (засобами співу) й моральне (засобами художнього слова) виховання учениць.

Характеризуючи трудову підготовку дівчат у церковнопарафіяльних школах, потрібно відзначити ще одну її специфічну рису, а саме – тісний зв'язок і узгодженість виконуваних ученицями робіт із потребами життя того храму, якому була підпорядкована школа. У журналі “Божия Нива” систематично друкувалися статті під рубрикою “Роботи дівчат для рідного храму”, у яких розповідалося про посильну допомогу учениць, пов'язану із прибиранням церкви перед великими святами, чищенням підсвічників, кадил, вишиванням рушників, ремонтом під керівництвом учительок священицького одягу.

Педагогічна цінність виконуваних ученицями завдань полягала не лише у накопиченні ними досвіду практичної діяльності й оволодінні загально-трудовами вміннями і навичками, а й у вихованні важливих моральних рис і соціально-значимих якостей, таких як вимогливість до себе, відповідальність за результати своєї праці, дисциплінованість, працелюбство. Крім того, такі види робіт, як вишивання рушників, виготовлення штучних квітів, прикрашання храму і т.і. сприяли вихованню естетичних смаків дівчаток і розвитку їх творчих здібностей.

3.2. Трудове навчання учнів у середніх загальноосвітніх закладах Чернігівщини аналізованого періоду

Крім початкових шкіл, трудове виховання учнів здійснювалося і в середніх навчальних закладах (рукоділья у жіночих і ручна праця – в чоловічих).

У другій половині XIX ст. середніми світськими навчальними закладами, у яких могли здобувати освіту дівчата, були гімназії, прогімназії і приватні

пансіони. У Чернігівській губернії перша жіноча гімназія була відкрита у 1871 р. на базі Чернігівського жіночого училища, заснованого у 1865 р. Першими Чернігівськими жіночими прогімназіями, заснованими у 1870 р. були Глухівська та Кролевецька. Аналіз табличних даних (див. дод. 3) показує, що протягом досліджуваного періоду у Чернігівській губернії функціонували 10 державних жіночих гімназій, 13 приватних та 2 державні і 4 приватні прогімназії. У другій пол. ХІХ ст. було відкрито лише 7 жіночих середніх закладів, а на поч. ХХ ст. цей процес значно інтенсифікувався – всього з 1900 р. по 1916 р. у Чернігівській губернії було засновано 19 державних і приватних гімназій та прогімназій.

Якщо порівняти ці показники із кількістю аналогічних навчальних закладів в інших губерніях Київського навчального округу (Київській, Полтавській, Подольській, Волинській), то, необхідно зауважити, що за наявності жіночих гімназій та прогімназій Чернігівська губернія стабільно посідала серед них третє місце. Так, наприклад, за даними на 1908 р., у Київському навчальному окрузі всього було 70 гімназій та прогімназій, у тому числі 26 – у Київській губернії, 17 – у Полтавській, 12 – у Чернігівській, 8 – у Волинській і найменше – 6 у Подольській губернії. Стосовно кількості гімназій і прогімназій, розміщених у повітових містах, то серед усіх губерній Київського навчального округу Чернігівська губернія займала друге місце.

Трудова підготовка дівчат у цих закладах здійснювалася під час занять рукоділлям, яке було обов'язковим предметом вивчення як у жіночих гімназіях, так і прогімназіях. Так, наприклад, у програмі для прогімназій, затвердженій Міністерством народної освіти 8 травня 1876 р., у кожному класі передбачалися години для рукодільних занять (див. табл. 3.8) [20, с. 68].

Таке ж важливе місце посідало рукоділля і в програмах, за якими здійснювався навчально-виховний процес у гімназіях. Зокрема, у звітній документації попечителя Київського навчального округу за 1910 р. наголошувалося, що “рукоділля вивчалось у якості обов'язкового предмета. Від занять рукоділлям звільнялися лише ті учениці, для яких це заняття, по слабкості

зору чи з якихось інших фізичних вад, було шкідливим, причому для встановлення цього, зазвичай, вимагалось рішення лікаря” [191, с. 82].

Таблиця 3.8

Тижневе навантаження уроків по класах у прогімназіях

№	Назва предмету	1 клас	2 клас	3 клас
1	Закон Божий	2	2	4
2	Російська мова	4	4	3
3	Арифметика	4	4	4
4	Географія	2	2	2
5	Історія	–	–	2
6	Чистописання	2	2	1
7	Рукоділья	2	2	3
	Усього годин на тиждень	16	16	19

Метою навчання рукодільям у середніх загальноосвітніх закладах була підготовка дівчат до майбутньої трудової діяльності в ролі дружини, матері, домашньої господині, виховательки, здатної раціонально вести господарство, виготовляти для себе і членів своєї сім’ї різноманітні речі домашнього вжитку. Значна увага зверталася на виховання важливих моральних якостей – працелюбства, акуратності, старанності, терпіння, наполегливості.

Згідно з Положенням про гімназії та прогімназії, затвердженим 24 травня 1870 р., на рукодільні заняття відводилося від 1 до 3-х годин на тиждень. Починаючи із 1884 р., коли І. Вишнеградським був розроблений “Проект общего нормального плана промислового образования в России” [24], загальна кількість годин, відведених на рукоділья, збільшилась і становила три години на тиждень у кожному класі. За роками навчання співвідношення годин було таким: у перші 4 роки на в’язання виділялося 25 годин на рік, на шиття – 35 годин на рік. На п’ятому році навчання 24 години відводилося для крою та шиття, 16 годин – на вишивання. Шостий і сьомий роки навчання у гімназії присвячувалися поглибленому вивченню крою та шиття і виготовленню більш складних моделей дитячого та дорослого одягу.

Так, наприклад, у звітній документації Ніжинської приватної гімназії П. Кушакевич зазначалося, що “заняття по класах (з 3 по 7) ведуться згідно зі встановленою для жіночих гімназій Міністерством народної освіти таблицею тижневих уроків. На уроках рукоділля учениці вправляються у виготовленні предметів першої необхідності, домашнього плаття і білизни, а в 6 і 7 класах займаються кравецькою справою” [364, арк. 98 зв.].

Добросовісне ставлення до своєї роботи і тривале перебування на одному робочому місці було характерним для більшості вчительок, які викладали рукоділля у жіночих гімназіях Чернігівської губернії. Загалом, необхідно відмітити, що викладачам рукоділля призначалася заробітна плата, розмір якої коливався в межах 120–360 крб. і залежав від кількості проведених річних уроків, числа учениць, типу навчального закладу, місця його розміщення та ін.

Не дивлячись на те, що у багатьох гімназіях, як наприклад, у Чернігівській, Борзнянській не було спеціалізованих рукодільних класів, у викладанні рукоділля були безсумнівні переваги, які стосувалися змістового та методичного аспектів цього навчального предмета. Характеризуючи організаційні засади рукодільних занять, попечитель Київського округу зазначав у звіті, що “викладання рукоділля велось згідно з програмою і переслідувало, головним чином, потреби домашнього вжитку; з цією метою зверталася серйозна увага на належну постановку крою і на вироблення уміння працювати на швейній машині” [189, с. 83].

Основною організаційною формою навчання був урок, який характеризувався подовженою тривалістю. Домінували загальнокласні, фронтальні види робіт, які передбачали одночасне виконання всіма ученицями з однакового матеріалу однієї і тієї ж технологічної операції. З боку вчительки зверталася постійна увага на правильність і точність виконуваних дій. Після того, як прийоми були відпрацьовані на тренувальних зразках, учениці переходили до виготовлення виробів, починаючи з найпростіших (дитячі сорочки, фартушки) і завершуючи більш складними (французькі і чоловічі сорочки, спідниці, та ін.).

Крім традиційних, програмних (в’язання, шиття, вишивання) видів рукоділля, в окремих гімназіях, вивчалася додатково ще й вишукане рукоділля.

Для прикладу можна назвати Новозибківську жіночу гімназію. Займаючись вишуканим рукоділлям, гімназистки освоювали такі витончені види робіт, як вишивання гладю, виготовлення мережива, в'язання декоративних серветок тощо. Крім Новозибківської гімназії, вишукане рукоділля з 1912 р. стало викладатися у Борзнянській приватній гімназії М. Тимченко, а з 1915 р. – у Конотопській гімназії О. Журид [190, с. 34].

У Борзнянській гімназії, як і в інших навчальних закладах цього типу, рукоділля вивчалось як обов'язковий навчальний предмет з 1 по 7 клас включно. Уявлення про кількість учениць, які займалися рукоділлям у цій гімназії, дає табл. 3.9 [381, арк. 19].

Таблиця 3.9

Кількість учениць, що займалися рукоділлям у Борзнянській гімназії

Навчальний рік	Кількість учениць, що займалися рукоділлям
1914–1915	219
1915–1916	251
1916–1917	262

У 1916–1917 н. р. на заняття рукоділлям в усіх класах відводилося по 2 уроки на тиждень [362, арк. 14].

Рукоділлям займалися учениці і в Ніжинській приватній гімназії П. Кушакевич: “На уроках рукоділля учениці навчалися кроїти та шити, виготовляли домашній одяг і білизну, вишивали, в'язали та ін. У другому півріччі звітного року, учениці, крім того, виготовляли для воїнів діючої армії і для поранених білизну” [366, арк. 19]. Викладала рукоділля у Ніжинській приватній гімназії П. Кушакевич впродовж 23 років (з 1881 р.) М. Васильєва, пізніше її змінила Н. Гуринова, яка закінчила Вітебську жіночу гімназію. Для того, щоб викладати рукоділля, вона витримала додатково спеціальний іспит на звання вчительки рукоділля [365, арк. 482]. За даними на 1909 р., рукоділлям навчалося у Ніжинській гімназії П. Кушакевич 242 учениці, середня успішність їх на кінець навчального року становила 98,76 %, тобто за одиничними випадками, всі

гімназистки досить успішно освоювали рукодільну справу [365, арк. 23]. З роками кількість учениць, що займалися рукоділлям у цій гімназії збільшувалася прямопропорційно загальній кількості гімназисток (див. табл. 3.10).

Таблиця 3.10

**Кількість учениць, що займалися рукоділлям
у Ніжинській приватній гімназії П. Кушакевич**

Навчальний рік	Кількість учениць, що займались рукоділлям
1904	198
1909	242
1914	289
1916	351

Аналогічна картина щодо кількості учениць і успішності занять рукоділлям спостерігалася і в іншій Ніжинській приватної гімназії – Г. Крестинської. Відомості щодо кількості учениць, що займалися рукоділлям та їх успішності представлені в табл. 3.11 [368, арк. 4–17].

Таблиця 3.11

**Відомість успішності учениць з рукоділля
в Ніжинській приватній гімназії Г. Крестинської**

Клас	Загальна кількість учениць	Кількість учениць, що займались рукоділлям	Успішність рукодільних занять	Розподіл учениць за бальними оцінками			
				“5”	“4”	“3”	“2”
Підготовчий	40	39	100 %	13	16	10	–
1 клас	40	40	100 %	23	6	21	–
2 клас	48	46	100 %	15	19	12	–
3 клас	40	40	100 %	11	16	13	–
4 клас	41	39	97,5 %	8	13	18	1
5 клас	38	35	78,9 %	2	12	13	8
6 клас	41	40	97,5 %	9	13	17	1
7 клас	34	30	100 %	11	12	7	–

Аналіз наведених табличних даних (див. табл. 3.11) показує, що рукоділлям у Ніжинській гімназії Г. Крестинської займалися практично всі учениці з підготовчого по сьомий клас включно. Переважна більшість з них отримували за рукодільні заняття оцінки “відмінно” та “добре”, приблизно третина учениць навчалася на “задовільно” і лише в окремих випадках як виняток виставлялася за рік оцінка “незадовільно”. Загалом, переходячи із класу в клас, учениці показували по рукоділлю успішність 100 % або ж близьку до цього показника.

Необхідно підкреслити, що така ж ситуація щодо рукодільних занять спостерігалася і в інших жіночих гімназіях Чернігівської губернії. Так, наприклад, у звітній документації за 1916 р. Менської приватної прогімназії М. Мерної зазначалося, що “рукоділлям займалися всі учениці, за програмою пройдено все, виготовлялися речі домашнього вжитку, загалом задовільно, у старшому класі добре” [346, арк. 4 зв.]. У Ніжинській гімназії П. Кушакевич теж з року в рік фіксувалося успішне освоєння ученицями рукодільної справи. Так, наприклад, за даними на 1 січня 1908 р. в цій гімназії було 397 учениць, загальна успішність яких за окремими предметами представлена в табл. 3.12 [364, арк. 138].

Таблиця 3.12

**Відомість успішності учениць Ніжинської
приватної гімназії П. Кушакевич**

№	Назва предмету	Загальна успішність
1	Закон Божий	100 %
2	Російська мова	95 %
3	Математика	96,4 %
4	Фізика	98,3 %
5	Історія	98,1 %
6	Географія	99,5 %
7	Природознавство	100 %
8	Каліграфія	100 %
9	Рукоділля	100 %

Ще одним, досить інформативним показником ефективності рукодільних занять, була участь чернігівських гімназисток у роботі виставок, які влаштовувалися різними товариствами. Зокрема, у 1915 р. Чернігівська жіноча

гімназія Н. Заостровської отримала золоту медаль на Київській Всеросійській виставці за учнівські роботи з російської мови, географії та рукоділля. У фондах Ніжинського відділу ДАЧО міститься інформація про участь Ніжинської приватної гімназії Г. Крестинської у роботі Київської виставки експонатів із рукоділля [352, арк. 127].

У виховному плані важливою формою роботи, досить поширеною в Чернігівській губернії, було проведення силами гімназистів благодійних вечорів, на яких експонувалися рукодільні вироби. Так, наприклад, у 1916 р. ученицями Сосницької жіночої гімназії разом із гімназистами чоловічої гімназії був влаштований благодійний вечір і ярмарка вишуканих робіт, які дали 309 крб. валового збору. Чистий прибуток від проданих рукодільних виробів становив 205 крб. і призначався для пасхальних подарунків воїнам [273, с. 15].

Аналізуючи зміст трудової підготовки дівчат у середніх навчальних закладах Чернігівської губернії, необхідно вказати на появу спеціального Циркуляру по Київському навчальному округу за № 66 від 21 березня 1912 р., у якому зазначалося “про введення в курс жіночих середніх навчальних закладів домоведення, яке може викладатися у жіночих гімназіях з VI чи VII класу, а в прогімназіях – у IV семестрі V класу”. Згідно з вищенаведеним Циркуляром курс домоведення включав: кулінарне мистецтво, догляд за одягом, догляд за приміщенням. 3 липня 1916 р. був виданий новий закон про реформу жіночих гімназій, згідно з яким при них дозволялося відкривати різноманітні курси (педагогічні, бухгалтерські, поштово-телеграфні, домоведення).

Впровадження вищенаведених документів у середні навчальні жіночі заклади Чернігівської губернії планувалося здійснити шляхом влаштування при окремих гімназіях курсів домоведення, кулінарії та припасознавства. Так, 28 квітня 1917 р. на засіданні педагогічної ради Ніжинської гімназії Г. Крестинської була заслухана доповідна записка начальниці цієї гімназії про відкриття з наступного навчального року курсів домоведення і кулінарії і необхідність розробки для них спеціальних програм. Подальша інформація, свідчить про те, що такі детальні програми були розроблені і повітове земство

дало дозвіл на влаштування курсів домоведення (див. дод. II). Зокрема, зазначалося, що “Ніжинська повітова земська управа повідомляє, що земському інструктору А. Ванаг викладати у жіночій гімназії Г. Крестинської кулінарію і домоведення 2 год. в тиждень земська управа дозволяє” [375, арк. 3].

Важливо підкреслити, що, як повітові, так і губернська земська управа постійно брали діяльну участь у справі організації жіночої освіти в губернії і, насамперед, ця турбота виявлялася у систематичних асигнуваннях на утримання цих навчальних закладів. Так, наприклад, у звіті Чернігівської губернської земської управи за 1908 р. був виділений окремий пункт “Сприяння середній освіті”, у якому зазначалося, що губернське земство постійно видає грошову допомогу середнім жіночим навчальним закладам згідно зі встановленими нормами: по 125 крб. на кожен перший і паралельний класи, і по 250 крб. на кожен старший клас, починаючи з п’ятого. Згідно із зазначеними нормами, у 1908 р. жіночим губернським гімназіям були видані наступні субсидії (див. табл. 3.13).

Таблиця 3.13

**Субсидії, виділені Чернігівським губернським
земством (в карбованцях)**

Назва навчального закладу	Сума, крб.
Чернігівська жіноча гімназія	2625
Новозибківська жіноча гімназія	2500
Глухівська 4-класна прогімназія	1625
Новгород-Сіверська гімназія	1625
Ніжинська гімназія П. Кушакевич	1625
Стародубська гімназія	1625
Кролевецька 4-класна прогімназія	1458
Сосницька жіноча прогімназія	1375
Конотопська приватна О. Журид гімназія	1625

Стосовно витрат на рукодільні заняття, то, потрібно зазначити, що вони були невеликими. Так, наприклад, у Чернігівській жіночій гімназії Н. Заостровської на матеріали для рукоділля у 1913 р. було затрачено 150 крб.

[271, с. 10]. Однак, потрібно зауважити, що ця сума зростала прямопропорційно загальній кількості учениць, що навчалися у гімназії.

Аналіз звітної документації попечителя Київського навчального округу про стан жіночих гімназій та прогімназій дозволив встановити ще один вид трудової підготовки дівчат у середніх загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії – ліплення із глини та пластиліну. По суті, це був один із різновидів ручної праці, як загальноосвітнього предмета, що переслідував суто педагогічні цілі. На жаль, слід констатувати, що цей предмет у жіночих гімназіях Чернігівської губернії, як і загалом по Київському навчальному округу, мав досить обмежене поширення. Так, наприклад, у 1908 р. ліпленню навчалися учениці тільки двох гімназій Київського навчального округу (у Київській приватній А. Жекуліної та у Кременецькій прогімназії Алексіної). З роками кількість таких гімназій дещо збільшилася, але всерівно їх залишалося небагато.

Першою жіночою гімназією в Чернігівській губернії, в якій почало викладатися ліплення (див. дод. К) була Ніжинська приватна Г. Крестинської (1911 р.). Дещо пізніше, з 1912 р. заняття ліпленням були введені у Чернігівській приватній гімназії “Групи Батьків”, і з 1913 р. – у Новгород-Сіверській гімназії.

Досліджуючи поширеність трудового навчання у губернських середніх закладах, потрібно наголосити, що у чоловічих гімназіях, на відміну від жіночих, цей предмет набув значно меншого поширення. Ремісничі відділення, які давали елементарну професійну підготовку і готували учнів до майбутнього трудового життя, не практикувалися в чоловічих гімназіях, де, в переважній більшості, навчалися діти привілейованих станів. Однак, ручна праця, як загальноосвітній предмет, що мав на меті всебічний розвиток особистості і був дієвим засобом розумної організації дозвілля, викладалася в окремих закладах такого типу. Зазвичай, це були чоловічі гімназії, розміщені неподалік від спеціалізованих навчальних закладів, які мали добре устатковану матеріальну базу і висококваліфіковані викладацькі кадри. Так, наприклад, вихованці Ніжинської чоловічої гімназії відвідували спеціально організований для них клас ручної праці, який функціонував на базі Ніжинського ремісничого училища

А. Кушакевича. Відкритий він був у м. Ніжині, у 1896 р. і мав два відділення – слюсарне та столярне. У слюсарній майстерні керував роботами вихованців В. Бейнарт, який закінчив курс ремісничого училища в Санкт-Петербурзі і мав достатній досвід практичної діяльності на посаді керуючого Ізмаїловським механічним заводом. Щоб мати право викладати у технічному закладі, В. Бейнарт з 1893 по 1895 рр. був стипендіатом Міністерства народної освіти по підготовці педагогічних кадрів, після чого обійняв посаду викладача технологій і технічного креслення у вищезгаданому училищі. Таку ж ґрунтовну базову освіту мав керуючий роботами у столярній майстерні К. Дубрау – випускник Ризького ремісничого училища. [28, с. 2]. Переконливим свідченням професійної компетентності вищеназваних осіб, які викладали трудове навчання, є той факт, що вироби вихованців Ніжинського училища А. Кушакевича у 1900 р. експонувалися на Міжнародній виставці в Парижі.

Високий освітній ценз викладачів і відповідна матеріальна база технічного училища сприяли формуванню зацікавленості гімназистів ручною працею і були запорукою якісного рівня їх трудової підготовки: “учні віднесли з живим інтересом і увагою до своєї праці і найкращим доказом успішності класу можуть слугувати заяви, які поступили у новому н. р. від 20 вихованців тієї ж гімназії про їх бажання зайнятися ручною працею у майстернях училища” [28, с. 18].

Крім Ніжинської класичної гімназії, ручна праця викладалася і в Глухівській чоловічій гімназії, відкритій у 1889 р. У Глухові, як і у Ніжині, був добре налагоджений, своєрідний методичний центр трудового навчання, створений на базі Глухівського вчительського інституту.

Вивчаючи організаційно-методичні засади ручної праці у чоловічих гімназіях (Ніжинській та Глухівській), слід зазначити, що ці заняття ґрунтувалися на добровільних засадах і проводилися у вільний від основного навчального навантаження час. Викладалася ручна праця за системою К. Цируля, всі елементи якої (поступове ускладнення операцій, послідовність виготовлення виробів, предмети і засоби праці) були методично продуманими і ґрунтувалися на дидактичних принципах послідовності, систематичності і доступності. Серед

методів навчання використовувалися словесні (бесіда, пояснення, інструктаж), наочні (показ трудової операції, демонстрація ілюстрацій, інструментів, матеріалів, зразків виробів), практичні (виконання трудових операцій). Наявність у курсі ручної праці теоретичних занять (технології, технічне креслення), забезпечувала усвідомлене виконання вихованцями трудового завдання й сприяла розвитку їх просторової уяви і логічного мислення. Загалом, ручна праця в чоловічих гімназіях вводилася з метою всебічного виховання (розумового, морального, фізичного, естетичного).

На жаль, у дореволюційний період ручна праця була малопоширеною у чоловічих середніх навчальних закладах. На 1914 р. по Україні налічувалося близько десятка реальних училищ та гімназій, де викладалася ручна праця (Катеринославське, Харківське і Київське реальні училища, Полтавська, дві Житомирські, Глухівська, Уманська, Ніжинська гімназії [269, с. 165].

Іншою своєрідною формою трудової підготовки вихованців у деяких чоловічих гімназіях та реальних училищах були трудові дружини, які організовувалися у 1916 р. з благодійною метою. Зокрема, “із учнів старших класів Варшавської 5-ї чоловічої гімназії (евакуйованої в Чернігів) була створена трудова дружина із 17 осіб для надання допомоги у польових роботах сім'ям мобілізованих на війну. Дружину вирішено було направити під наглядом викладача гімназії в с. Довжик Чернігівської губернії” [284, с. 6]. Аналогічна інформація міститься в першоджерелах стосовно учнів Чернігівського реального училища, з числа яких у 1916 р. була теж створена трудова дружина (28 осіб) і направлена на польові роботи в с. Довжик [284, с. 5]. Такі форми трудової підготовки юнаків, крім свого безпосереднього благодійного призначення (допомога сім'ям мобілізованих), сприяли формуванню важливих для життя практичних сільськогосподарських умінь і мали велике значення для морального, фізичного і трудового виховання молоді.

Висвітлюючи питання трудової підготовки юнаків у середніх навчальних закладах, слід коротко зупинитися на тих перспективних планах, які розроблялися працівниками освіти у цьому напрямку. Зокрема на педагогічному з'їзді (Київ,

1916), присвяченому проблемам середньої школи Київського навчального округу, в якому брала участь делегація освітян Чернігівщини, розглядалися, поряд з іншими, питання, що безпосередньо торкалися трудового виховання молоді в гімназіях та реальних училищах. Так, наприклад, у доповіді П. Турчанинова “Ручна праця в середній школі”, наголошувалося на тому, що: “Школа повинна прагнути до всебічного, гармонійного розвитку душевних і тілесних сил учня. Фізичне виховання є таким же необхідним, як розумове та моральне і рівноцінне їм. Необхідно теоретичні заняття поєднувати з практичними. Ручну працю потрібно ввести в усіх класах середньої школи” [281, с. 17].

Аналіз цієї важливої інформації в комплексі з іншими першоджерелами свідчить про те, що питання трудового виховання молоді постійно були в центрі обговорюваних освітніх проблем і наступним кроком, який можна було передбачити, мало бути обов’язкове введення трудового навчання в усі типи початкової та середньої школи.

У другій половині XIX ст. крім гімназій та прогімназій, середню освіту дівчата могли здобути у навчальних закладах духовного відомства, які призначалися, переважно, для дочок духовенства, але навчатися у них могли і вихідці з інших верств населення.

Першим таким закладом, відкритим у Чернігівській губернії, було дівоче училище при Введенському жіночому монастирі, засноване 1863 р. у Ніжині [158, с. 242]. У журналі “ЧЕИ”, який з 1861 р. видавався при духовній семінарії, висвітлювалися причини, що спонукали до відкриття такого училища. Зокрема, у ньому зазначалося, що “при теперішньому загальному прагненні всіх верств народу до освіти у м. Ніжині Чернігівської губернії відчувається велика нестача засобів для освіти жіночої статі. Щоб ліквідувати цю прогалину, Ніжинський Введенський жіночий монастир по благословенню свого архіпастиря преосвященного Філарета, архієпископа Чернігівського і Ніжинського, має намір у цьому, 1863 р., заснувати училище для дівчат всіх станів [143, с. 21]. У 1863 р. таке училище було створене і до нього було прийнято перших п’ять учениць. Програма викладання включала такі предмети: закон Божий, катехізис, священна

історія, російська грамати́ка, арифметика, історія, географія; обов'язковими предметами вивчення були також рукоділля та домоведення [143, с. 22].

В архівних матеріалах зазначається, що “програма училища спрямована на те, щоб дати ученицям більш ґрунтовну наукову підготовку, не упускаючи, однак із виду, першочергову мету училища – привчити дітей до рукоділля” [164, с. 141].

Викладала рукоділля вчителька М. Хрестіані, якій допомагали класні дами І. Мохерова і Г. Крестинська – нещодавні випускниці цього ж училища. Зміст рукодільних занять становили три розділи: крій та шиття, в'язання і вишивання, курс домоведення передбачав практичне ознайомлення учениць із роботами на кухні, в саду та на городі. Викладання предметів здійснювалося за прогресивними методами, в основі яких лежала усвідомленість і осмисленість знань ученицями. До них відносилися бесіда, розповідь учителя, які супроводжувалися практичним показом трудових дій. Належній організації навчально-виховного процесу сприяв систематичний контроль занять засновницею училища ігуменею Смарагдою, яка “відвідувала училище якщо не кожен день, то дуже часто і такими діями контролювала всіх і кожного в училищі; завдяки чому порядок підтримувався такий, що кращого й бажати неможливо” [137, с. 133].

Порядок, дисципліна й належний рівень викладання в училищі привертали увагу батьків і з часом кількість учениць у ньому збільшилася до 59 у 1868 – 1869 н. р., і до 85 – у 1878 р. Значну частину з них становили діти збіднілих батьків (духовенства і дворян), і круглі сироти, які у майбутньому трудовому житті повинні були власними силами здобувати кошти на проживання. Саме тому в училищі зверталася посилена увага на трудову підготовку учениць з боку ігумені Смарагди, а пізніше – начальниць, які очолювали цей навчальний заклад.

Соціальне походження учениць (багато вихідців із духовенства), а також місцезнаходження училища (при жіночому монастирі), наклали певний відбиток на зміст трудової підготовки дівчат і зумовили деякі її особливості. Мова йде про золотошвейну справу, яка здавна велася при Введенському монастирі. За часів преосвященного Філарета і за його розпорядженням у золотошвейній майстерні Введенського монастиря знаходилася ризниця Чернігівського архієрейського

будинку. Тут обновлялися і перешивалися старі ризи та митри і виготовлялися нові. В 1871–1872 рр. були виконані наступні роботи в золотошвейній майстерні: а) пошито новий архієрейський одяг на замовлення Єлецького монастиря; б) виготовлені дві нові митри і оновлена одна стара митра для архімандритів Єлецького монастиря; в) написана плащаниця і виготовлена різьблена рама для неї із позолотою, на замовлення Київської Ільїнської церкви [133, с. 505]. Існувала при Введенському монастирі й іконописна школа, у якій займалися 12 учениць під керівництвом спеціального вчителя. Необхідно відзначити, що кількість учениць, які навчалися в золотошвейній майстерні і в іконописній школі, була обмеженою і попадали в їх число лише ті, хто мав до цього хист [158, с. 243].

Характеризуючи трудову підготовку учениць у дівочому училищі при Введенському жіночому, слід вказати на ще одну її особливість, а саме: з 1871 р. існував при цьому навчальному закладі особливий підготовчий клас, у якому навчалися учениці, які бажали вивчати тільки одне рукоділля. Викладала його класна дама Новодворська, випускниця Чернігівського жіночого пансіону.

Стосовно результативності навчання учениць загалом і їх успіхів в опануванні рукоділля і домоведення зокрема, то, слід констатувати належний рівень їх загальноосвітньої й трудової підготовки. У фондах ДАЧО збереглися матеріали, які дають уявлення про подальший вибір життєвого шляху вихованками дівочого училища при Введенському жіночому. Зокрема, в них зазначається, що “не дивлячись на розширення програми і досить строгі вимоги на вступних іспитах, число вступників не зменшується. Раціональне ведення справи принесло невдовзі позитивні результати: багато випускниць училища поступили в 4 і 5 класи гімназії, інші успішно витримали екзамен на звання вчительки народної школи, і за відгуками керівництва, у відомстві якого вони знаходяться, перебувають на гарному рахунку” [164, с. 141].

Ще одним середнім жіночим закладом духовного відомства, відкритим у Чернігівській губернії, було жіноче єпархіальне училище, засноване у місті Чернігові у 1866 р., тобто за три роки до виходу офіційного синоїдального розпорядження про жіночі духовні училища. Ідея про заснування цього училища

належить Архієпископу Чернігівському і Ніжинському Філарету, тому в тогочасних періодичних виданнях училище так і називалося “Філаретівське”.

У 1865 р. був складений Статут Чернігівського єпархіального училища, в якому були визначені основні положення його функціонування. В пункті 5 цього Статуту, йшла мова про викладання в училищі впродовж усього часу навчання як обов’язкових предметів – рукоділля та домоведення, пристосованих до потреб даної місцевості. Наголошувалося також на тому, що у розпорядженні учениць, у якості бази для практичних занять, будуть сад і город, які знаходяться при училищі. Термін навчання шестирічний із поділом вихованок на три класи, у кожному з яких вони мали навчатися 2 роки.

Порівняльний аналіз Статуту Чернігівського єпархіального училища і охарактеризованого нами вище Статуту дівочого училища при Введенському жіночому монастирі показує, що в них було багато спільних базових положень. І це було закономірним наслідком, тому що обидва вони розроблялися приблизно в один і той же час (1863 р. і 1865 р.) по благословенню архієпископа Чернігівського і Ніжинського Філарета і призначалися для дочок духовенства. 20 вересня 1869 р., як уже зазначалося, був височайше затверджений Статут єпархіальних жіночих училищ. Його аналіз свідчить про те, що запропоновані у ньому програма викладання предметів і термін навчання були аналогічними тим, що вже були запроваджені у духовних жіночих училищах Чернігівської губернії.

Аналіз звітної документації училища за 1869–1870 н. р. і за наступні навчальні роки показує, що рукодільні заняття проходили у формі уроків у післяобідній час за встановленим для кожного класу графіком. Під час них учениці поступово, дотримуючись принципу від простого до складного, освоювали основні прийоми в’язання гачком та спицями, вишивання, крою та шиття. Після освоєння прийомів на зразках, вони приступали до виконання виробів, починаючи із найпростіших речей і завершуючи, у старших відділеннях, більш складнішими моделями. Так, наприклад, протягом 1879–1880 н. р. вихованки училища виготовили: чорних фартухів – 370, панчіх – 127, наволочок –

183, сорочок – 189, простирадл – 124, фартухів білих – 50, кофтин – 123, суконь сірих – 140, хусточок – 174, спідниць – 37, серветок – 54, рушників чайних – 28.

Аналіз переліку вищенаведених виробів учениць свідчить, що основним критерієм їх відбору була корисність речей і потрібність для домашнього вжитку: “уроки рукоділля в училищі, з огляду на економію, слугують для шиття всіх речей вихованок і тому вся увага звертається на ґрунтовне навчання їх крою, ручному шиттю і на машині, в’язанню та ін.” [169, с. 791].

Ще одним видом рукодільних занять, притаманним більшості жіночих закладів духовного відомства, були ремонт і шиття ученицями церковного одягу. Виконання цих робіт вимагало неабиякої майстерності і художнього смаку, а тому і доручалося найдібнішим і найстараннішим ученицям старших класів. З метою виховання естетичних смаків дівчат і розумної організації їх дозвілля в училищі практикувалося виконання різного роду витончених рукодільних робіт: “у вільний від занять час займалися вихованки вишуканими роботами: виготовленням штучних квітів, вишиванням по канві і т.і.” [170, с. 47]. Виготовлені ученицями квіти із паперу і вишиті рушники використовувалися для прикрашання ікон у церкві і слугували, таким чином, вагомим свідченням їх майстерності.

Оснащення рукодільних класів, було досить добре укомплектоване. На матеріали, необхідні для уроків рукоділля, систематично виділялися кошти із фондів училища, сума яких визначалася кількістю учениць і загальним обсягом передбачуваних рукодільних робіт. Так, наприклад, у 1873 р., коли в училищі навчалось 135 дівчат, загальна сума, витрачена на рукодільне обладнання, становила 98 крб. 53 коп. (див. дод. Л) [163, с. 530].

11 липня 1871 р. відбувся перший випуск вихованок Чернігівського єпархіального училища, який дозволив підвести деякі підсумки його роботи. Ця подія знайшла належне висвітлення у місцевій періодичній пресі і привабила до цього закладу ще більшу кількість абітурієнтів. У статті Н. Пальмова, яка так і називалася “Перший випуск вихованців у Чернігівському єпархіальному жіночому училищі”, надрукованій у “ЧЕИ” (№ 15, 1871), йшла мова про досягнення учениць у навчанні і, зокрема, зазначалося, що, “крім ґрунтовних

знань, училище навчило їх рукоділлю і веденню господарства, розвинуло звичку до чистоти і порядку і підготувало з них розумних і добрих будівельниць сімейного добробуту” [225, с. 450].

Крім важливої підготовки до сімейного життя, випускниці училища, отримували ґрунтовну теоретичну базу для роботи в якості вчительок у народних школах. Стосовно працевлаштування дівчат першого випуску, то у “ЧЭИ” (№ 19, 1873) містилася інформація такого характеру: “Всі вихованки першого випуску нашого училища розмістилися в різних місцях домашніми вчительками, гувернантками, а деякі з них зайняли місця вчительок у земських школах і з честю та успіхом ведуть свою справу” [134, с. 330].

Загалом, слід зауважити, що контролю загальноосвітніх знань учениць і рівню їх рукодільної підготовки в училищі надавалося велика увага, що знайшло відображення у виставленні поточних оцінок і проведенні підсумкових річних екзаменів, у тому числі і з рукоділля. Щодо поточної успішності учениць з рукоділля, то уявлення про неї дає табл. 3.14 [15, с. 344].

Таблиця 3.14

Відомість про успіхи вихованок Чернігівського Єпархіального училища за березень-квітень 1878 р. з рукоділля

Оцінки	Перший клас		Другий клас		Третій клас
	І відділення	ІІ відділення	І відділення	ІІ відділення	
“5”	4	9	12	8	29
“4”	11	10	11	6	7
“3”	14	6	1	1	2
“2”	1	1	–	–	–

Аналіз наведених даних (див. табл. 3.15) показує, що найкращі успіхи з рукоділля були в учениць останнього шостого року навчання (3 клас). Відмінні оцінки в цьому класі мали 29 учениць (76 %), оцінку “добре” – 7 учениць (18%) і “задовільно” – 2 учениці (6%). Якість знань у цьому класі становила 94%, а успішність була 100%. Здійснена нами математично-статистична обробка емпіричних даних показала, що загальна якість знань учениць в усіх трьох класах

становила 81% (оцінки “відмінно”, “добре”), загальна успішність була теж високою – 99% (оцінки “відмінно”, “добре”, “задовільно”). На основі вищенаведених розрахунків можна стверджувати, що навчання рукоділля у єпархіальному училищі здійснювалося успішно.

Крім поточного контролю знань учениць, вагому роль у підведенні підсумків рукодільних занять відігравали в училищі щорічні экзамени, які проходили у святковій, урочистій атмосфері і призначалися, зазвичай, на 24 червня. За декілька днів до проведення іспитів у місцевій газеті друкувалося невелике оголошення. Це робилося для того, щоб матері і батьки знали, чим саме займаються їх діти по зазначеному предмету і які їхні успіхи [38, с. 410]. До початку экзамену була підготовлена виставка учнівських рукодільних робіт, а на окремому столику лежали складені виховательками особливі списки з переліком виготовлених ученицями предметів. Учителька рукодільного класу Є. Будіна представила окремий звіт, у якому детально перераховувалося все, що зробили за рік вихованки цього класу. Потрібно зазначити, що перелік предметів, виготовлених у рукодільному класі, був досить солідним, адже дівчатка, які в ньому навчалися, фактично кроїли і шили шкільний одяг для всього училища. Під час экзамену учениці по черзі відповідали на запитання членів комісії, і в разі потреби, супроводжували свою розповідь показом тих чи інших трудових прийомів. Результати экзамену, так само як і поточні оцінки з рукоділля, засвідчили належний рівень знань і умінь учениць з цього предмета.

Зміст трудової підготовки дівчат у Чернігівському єпархіальному училищі не обмежувався одними рукодільними заняттями, а включав досить різноманітний обсяг інших робіт, які стосувалися ведення домашнього господарства. До них входили обов’язкові чергування учениць у класах, на кухні та в їдальні. Як простежується у звітній документації єпархіального училища, “чергові повинні були підтримувати чистоту і порядок у класних кімнатах, у їдальні – накривати на столи і подавати страви. Чергові по кухні брали участь у приготуванні їжі, записували денну видачу припасів й у кінці кожного дня звітувалися за своє чергування перед начальницею училища” [165, с. 47–48].

У коло обов'язкових доручень учениць входило також виконання ними сезонних робіт в училищному саду і на городі. Займаючись підготовкою грядок, посадкою і доглядом за садовими і городніми рослинами, дівчата отримували певний обсяг прикладних знань із садівництва і городництва, необхідних для майбутнього трудового життя.

Значна увага приділялася в училищі і самообслуговуванню вихованок. Усі роботи, пов'язані із прибиранням спалень, ремонтом власного одягу, вони виконували самі. Цим досягалося формування таких важливих для жінки якостей, як звичка до чистоти і порядку, охайність і працелюбство. Керівництвом училища зверталася також увага на те, щоб трудові вміння і навички, закріплювалися як під час позакласної роботи учениць, так і впродовж їхнього перебування на канікулах: “Вдома, у вакаційний період, учениці допомагають рідним готувати страви, згрібають сіно, жнуть жито і т. і. Привчені до фізичної праці вихованки зі щирим співчуттям і повагою будуть ставитися до того середовища, яке займається виключно однією фізичною працею” [139, с. 7].

У 1891 р. Чернігівське єпархіальне училище відмічало свій 25-річний ювілей. Розкриваючи значення училища для піднесення жіночої освіти в регіоні, інспектор класів, священик А. Тупотілов зазначав у промові: “Тоді як у деяких інших єпархіях обширної нашої вітчизни ще тільки закладається початок духовній жіночій освіті, у нас уже 25 років духовенство і паства користуються плодами духовного жіночого розвитку; не одиниці, не десятки, а цілі сотні вихованок нашого скромного розсадника успішно трудяться у різних місцях Чернігівської губернії, а деякі і в інших губерніях благотворно діють і приносять безсумнівну користь церкві і вітчизні” [287, с. 210].

Варто зауважити, що за 25 років свого існування Чернігівське єпархіальне жіноче училище здійснило 14 випусків, підготувавши для роботи у початкових школах 481 вихованку. Якщо у 1881 р. тільки 40 випускниць училища працювало у земських і міністерських школах, то у 1891 р. їх стало втричі більше.

Про належний рівень їх фахової підготовки свідчить наступна інформація: “На честь нашого закладу потрібно сказати, що всі взагалі випускниці училища,

відрізняються чесним і добросовісним виконанням своїх службових обов'язків, ведуть справу навчання дітей зі щирою старанністю, у душі отриманого ними релігійно-морального виховання і досить успішно” [287, с. 343].

Підтвердженням цих позитивних висловлювань на адресу випускниць Чернігівського єпархіального училища може слугувати і текст розпорядження губернської училищної ради від 20 грудня 1880 р., в якому рекомендувалося повітовим училищним радам при заміщенні вакантних місць у першу чергу приймати випускників учительських семінарій, а якщо їх не буде, то віддавати перевагу вихованкам Чернігівського єпархіального училища, як таким, що добре зарекомендували себе на роботі в народній школі і проявили належну компетентність і зразкове сумління. Вартий уваги й той факт, що випускниці єпархіального училища, згідно з існуючим розпорядженням, мали право без екзамену вступати до восьмого класу жіночих гімназій.

Таким чином, трудова підготовка дівчат у Чернігівському єпархіальному училищі здійснювалася впродовж усього терміну його існування (50 років) у формі обов'язкових уроків рукоділля й позаурочної роботи (домоведення, городництво, садівництво).

Ще одним закладом духовного відомства, в якому здійснювалося трудове виховання дівчат, було Василівське єпархіальне жіноче училище, засноване 17 вересня 1912 р. на хуторі Ніколаєвському Новгород-Сіверського повіту. Відкрите воно було за ініціативи Преосвященного Василя, архієпископа Чернігівського та Ніжинського, тому й отримало назву “Василівське духовне училище”. Утримувалося воно на кошти від свічного заводу (3457 крб.), внесків своєкоштных вихованок, що проживали у гуртожитку (1415 крб.) і плати за навчання світських дівчат (125 крб.) [23, с. 10].

У першому 1912–1913 н. р. в училищі навчалася 28 учениць за програмою, затвердженою Св. Синодом для єпархіальних жіночих училищ. Крім того, при училищі функціонувало спеціалізоване сільськогосподарське відділення. Зміст трудової підготовки вихованок становили городництво (вирощування найпоширеніших сільськогосподарських культур) і тваринництво (догляд за

домашніми тваринами). Зокрема, дівчата готували грядки, висівали насіння, спостерігали за доїнням корів, знайомилися з особливостями утримання і розведення курей, качок, гусей. У методичному аспекті вартий уваги той факт, що, власні спостереження і вказівки практичного характеру учениці занотовували у спеціальні щоденники, які вели впродовж усього періоду навчання.

Про жіноче духовне училище, яке діяло на хуторі Ніколаєвському Новгород-Сіверського повіту, йде мова ще у двох проаналізованих нами публікаціях. Зокрема, в “ЧЗН” (№ 22, 1916) повідомляється, що із “15 червня по 4 серпня у хуторі Ніколаєвському при Василівському жіночому училищі Чернігівською єпархіальною училищною радою влаштовуються педагогічно-співочі та сільськогосподарські курси для вчителів церковно-парафіяльних шкіл Чернігівської єпархії за участю учениць старшого відділення [105, с. 5].

Аналіз вищенаведеного матеріалу дозволяє стверджувати, що трудове навчання дівчат, яке здійснювалося у цьому училищі, було поставлено на належному рівні, адже саме цей навчальний заклад було обрано місцем проведення педагогічних та сільськогосподарських курсів для вчителів. Участь у їх роботі учениць старшого відділення теж досить-таки інформативний факт, який свідчить про наявність у них достатнього обсягу знань та умінь.

У “ЧЗН” (№ 29, 1916) вміщено перелік 6 духовних училищ (чоловічих і жіночих) Чернігівської єпархії. Серед жіночих названо два: Чернігівське єпархіальне (Філаретівське) і Василівське. Особлива заслуга у поширенні жіночої освіти у губернії належить Преосвященному Філарету, з ініціативи якого були відкриті Ніжинське та Чернігівське духовні училища.

Внесок цієї високоосвіченої духовної особи у піднесення жіночої освіти у регіоні ще має бути належно оціненим у наш час, так, як це робили колись його сучасники: “Щира подяка тобі Архіпастир (Архієпископ Філарет) за те, що ти своїм великим розумом і благодійною діяльністю випередив наміри уряду, заклавши основу нашому училищу і знайшовши всі необхідні кошти для його існування” [134, с. 330]. Ці слова були сказані однією із вихователек Чернігівського єпархіального училища в честь другого його випуску (1873 р).

3.3. Трудова підготовка учнів у губернських навчально-виховних інституцій для дітей-сиріт

Вагоме місце відводилося трудовій підготовці в сирітському будинку, який тривалий час функціонував у Чернігові (з 1803 р. по 1900 р.).

Трудове виховання учнів – хлопців і дівчат, здійснювалося в ньому диференційовано з урахуванням їх статевої приналежності і місця та ролі у майбутньому професійному та сімейному житті.

Згідно з розробленим Статутом до сирітського будинку приймалися діти від 8 до 12 років, які повністю забезпечувалися одягом, їжею та всім необхідним і обов'язково повинні були відвідувати школу. Спочатку притулок був розрахований на 50 сиріт, але згодом їх загальна кількість значно зросла і досягла у 1892 р. 125 осіб (80 хлопчиків і 45 дівчат).

Піклуючись про організацію навчально-виховного процесу в школі, земська управа вважала за необхідне потурбуватися і про подальшу долю своїх вихованців. З цією метою у 1869 р. при сирітському будинку був відкритий ремісничий клас, у якому учні могли навчатися певному ремеслу: “Цим досягалося те, що діти, яким виповнилося 12 років, і які, згідно із законом підлягали випуску, могли ще займатися у сирітському будинку до виповнення їм дещо більшого віку, вивчаючи яке-небудь ремесло і виходячи із сирітського будинку з якимсь знанням, вірою в себе і надією на майбутнє” [217, с. 112].

Для хлопчиків-сиріт програмою ремісничого класу передбачалося вивчення ремесел, найпоширеніших у Чернігівській губернії у другій половині XIX ст.: столярного, токарного, слюсарного і ковальського. Заняття проходили у післяобідній час (з 2 до 5 год.) під керівництвом викладачів та спеціально запрошених майстрів. Однак, відсутність у програмі креслення – важливого і обов'язкового предмета будь-якого технічного закладу, негативно позначалася на рівні практичної підготовки учнів. На цю обставину звернув увагу член управи І. Рашевський, якому доручено було перевірити стан справ у сирітському будинку. У своїй доповіді земській управі у 1874 р. він зазначав: “що стосується ремісничого класу, то хоча установа ця потрібна і перебуває на певному ступені

добробуту, але в зв'язку з надзвичайною важливістю поширення серед населення ремісничих знань, котрі, викликавши розвиток кустарної промисловості, тим самим благодійно вплинули б на народне господарство і навіть культурні починання, воно вимагає реорганізації для того, щоб стати на рівень школи, а не просто майстерні” [140, с. 281]. З цією метою І. Рашевський наголосив на необхідності звернути більшу увагу на рівень теоретичної підготовки учнів, а також на їх виховання та розвиток. У зв'язку з цим, за дорученням управи, був запрошений із Санкт-Петербурга для завідування ремісничим класом технолог першого розряду Г. Зубаревський, який, крім нагляду за правильним викладанням ремесел, проводив заняття із креслення для вихованців сирітського будинку.

Пропонуючи низку заходів щодо покращення стану справ у сирітському будинку, І. Рашевський рекомендував також посилити трудову підготовку учнів під час літніх канікул: “Для того, щоб дати дітям заняття в літній час, потрібно відвести ділянку землі, на якій вони під керівництвом вихователя почали б власними силами розводити городину і квіти. Для цього необхідно придбати садові інструменти для дітей. До майбутнього року необхідно придбати матеріал для дитячих занять за Фребелем, тому що, не говорячи вже про виховне їх значення, це дає можливість дітям заповнити справою той вільний час, який в них залишається після класних занять” [140, с. 281]. Відомо, що видатний німецький педагог Ф. Фребель виключно великого значення надавав належно організованій праці дітей, до якої, на його думку, їх треба залучати якомога раніше, щоб підготувати до майбутньої трудової діяльності. Він розробив детальні рекомендації щодо організації посильної дитячої праці на спеціально створених для цього городах. Тому той факт, що чернігівські педагоги, які працювали у середині XIX ст., були обізнані з творами Фребеля і намагалися реалізувати його прогресивні ідеї у шкільній практиці, зокрема у роботі з сиротами, заслуговує на увагу і має бути належно оцінений.

Стосовно методів навчання, які використовувалися на заняттях у ремісничому класі, слід зазначити, що найпоширенішими з них були пояснення майстра, власноручний показ ним трудових операцій і безпосередні практичні

роботи учнів, спрямовані на формування необхідних умінь та навичок. Однак, як свідчить аналіз звітів по сирітському будинку, тренувальних матеріалів, на яких діти могли б відшліфувати ті чи інші трудові прийоми, не вистачало у зв'язку з відсутністю додаткових коштів, хоча управа в середині 70-х років виділяла на утримання сирітського будинку значну суму – 14000 крб., у той час, як у 1865 р., коли ще не було ремісничого класу, ця цифра становила 3405 крб. [217, с. 112].

Іншою вагомою причиною, яка негативно впливала на рівень трудової підготовки учнів, було те, що вони змушені були працювати на замовлення аби поповнити шляхом продажу виготовлених виробів ту суму, яка була затрачена на матеріали та обладнання. У зв'язку з цим, завідуючий ремісничим класом, Г. Зубаревський написав у 1877 р. доповідну записку на адресу земської управи, у якій, зокрема, зазначав: “Такий заклад, як ремісничий клас, не може задовільно проводити навчання, виконуючи тільки випадкові, не зумовлені ніякими іншими цілями замовлення; необхідно дати йому можливість мати хоча б який-небудь вибір для своїх занять. З часу перенесення прибутку з продажу виробів на утримання ремісничого класу, він поставлений в сумну необхідність відкинути ті чи інші педагогічні цілі на своїх заняттях і задовольнятися тим, що надасть випадок” [46, с. 64]. У доповідній записці Г. Зубаревський вказував і на той факт, що у ремісничому класі не вистачає обладнання, зокрема верстатів, а також матеріалів, на яких хлопці могли б тренуватися. Особливо велика потреба була в чавуні – найважливішому і найдешевшому матеріалі для початкових вправ у слюсарному ремеслі.

Вищеназвані причини, які негативно впливали на рівень трудової підготовки учнів, а також незадовільні результати наступної (1878 р.) перевірки ремісничого класу гласним Раєвським, привели до того, що в земській управі гостро постало питання про реорганізацію цього класу [325, с. 896]. У зв'язку із цим, постановою земських зборів від 16 січня 1881 р. було вирішено: ремісничий клас закрити [138, с. 19].

Однак, через 6 років після його закриття, а саме у 1887 р., на порядку денному педагогічної ради знову постало питання про введення ремесел як

обов'язкових занять у курс сирітського будинку на оновлених засадах. Аналіз протоколу засідання педагогічної ради від 21 вересня 1887 р. свідчить про те, що обговорювана на цій раді проблема була дуже важливою у педагогічному відношенні, оскільки вона відображала якісно новий погляд на мету занять ремеслами у сирітському будинку. На засіданні, у якому брали участь голова губернської земської управи В. Хижняков, член управи П. Солонина, інспектор сирітського будинку А. Рубановський, наглядачка Н. Дік, учителька О. Шкуркіна, наглядач В. Терновський, виступив із доповідною запискою вчитель М. Гаврилов, який, зокрема, зазначив: “Визнавши за необхідне ввести в курс сирітського будинку заняття ремеслами, ми повинні спочатку ясно уявити собі мету таких занять. Вона може бути утилітарною й освітньою. У першому випадку мається на увазі зробити хлопчика ремісника, що згодом буде здобувати своїм ремеслом кошти на життя; у другому випадку заняття ремеслами має на меті загальний розвиток здібностей учня і є засобом для досягнення цієї мети, тобто воно повинно задовольняти прагнення дитини до матеріальної творчості; цілою низкою методично підібраних робіт розвивати її руку, окомір і естетичні почуття, нерозлучне з усякою творчістю; укоренити любов до фізичної праці, що у даний час дуже багатьма визнається принизливою” [238, с. 51].

Окреслені чернігівським учителем М. Гавриловим положення про зміст і мету трудового навчання учнів повністю збігаються з прогресивними поглядами таких відомих педагогів як: О. Духнович, С. Русова, К. Ушинський, Я. Чепіга та ін., які вбачали у ручній праці навчальний предмет, що має винятково важливе значення для всебічного розвитку особистості.

Вносячи пропозиції щодо мети і змісту трудової підготовки сиріт, учитель М. Гаврилов у доповідній записці детально проаналізував найпоширенішу на той час у Європі програму ручної праці О. Саломона, з якою, безперечно, він був дуже добре обізнаний: “Найбільш досконалою і розробленою є шведська система О. Саломона, директора семінарії в Нессе. У цей заклад для занять ремеслами і знайомства з методикою предмета, крім шведських і норвезьких учителів, відряджаються вчителі з Німеччини, Данії, Австрії, Бельгії, Голландії, Франції,

Англії, а останнім часом і з Росії. Обов'язковий час перебування для таких осіб – 6 тижнів. Сутність шведської системи полягає в наступному: визнаючи за ремеслами тільки освітнє значення, Саломон вважає, що навчання повинне здійснюватися вчителем, а не майстром-ремісником. Найбільш придатним у педагогічному відношенні ремеслом визнається столярне, у поєднанні з токарським і різьбленням для старшого віку і картонажне – для молодшого. Столярним ремеслом діти починають займатися з 11–12 літнього віку і, при шестигодинній тижневій роботі впродовж 3-х років, кожен учень повинен і встигає виготовити 100 предметів, що складають колекцію моделей Соломона, розташованих у порядку зростаючих труднощів. Цим і закінчується курс навчання ручній праці” [238, с. 53].

Після обговорення доповіді М. Гаврилова, на педагогічній раді сирітського будинку було постановлено знову ввести заняття ремеслами як обов'язковий навчальний предмет, що має загальноосвітнє значення. Трудове навчання учнів здійснювалося за програмою, складеною на основі шведської колекції Соломона і Санкт-Петербурзького учительського інституту, а також виробів, розроблених вчителем М. Гавриловим (див. дод. М).

На заняття ручною працею відводилося дві години щоденно, а під час канікул хлопчики проводили в майстернях по 5–6 годин. Цей час був відведений як для виконання програми за системою О. Соломона, так і для ремонту меблів та обладнання сирітського будинку. Викладання ручної праці здійснювалося в строгій послідовності: спочатку учні виконували простіші речі, а потім, у міру набуття певної майстерності, переходили до складніших. Слід зазначити, що у процесі трудової підготовки враховувалися індивідуальні особливості хлопців, для цього складалися викладачем спеціальні таблиці, у яких відмічалось, який номер програми виконує кожен учень. У звітній документації зазначалося, що “вихованців цікавить ця справа: про це свідчить той факт, що з хлопчиків з'являється в майстерню виконувати програму і в позаурочний час” [215, с. 298].

Про реальні досягнення вихованців в оволодінні столярним та слюсарним ремеслами свідчить той факт, що значна частина їх виробів йшла на задоволення

потреб сирітського будинку (ліжка, стільці, столи та т. і.), а кращі роботи навіть демонструвалися на виставках: “Під час сесії земських зборів звітнього року в залі дворянських зборів була влаштована виставка виробів ручної праці, де було продано різних речей на 5 крб. 63 коп.” [214, с. 258]. Ручну працю за шведським способом викладав на той час у сирітському будинку А. Кирилюк – випускник Київського Олександрівського ремісничого училища. Застосовуючи набуті в цьому училищі знання, він зумів поставити викладання ручної праці на такому рівні, що “заняття ці відразу зацікавили хлопчиків, з’явилося змагання у швидкості виконання номерів програми ручної праці” [213, с. 140].

Крім обов’язкових занять у майстернях, вихованці сирітського будинку займалися у позакласний час різноманітними сільськогосподарськими роботами, які мали сезонний характер (з квітня по вересень). Зміст сільськогосподарських занять був різноманітний і охоплював основні види городніх, польових і садових робіт. Так, наприклад, весняні заняття вихованців полягали в обробітку ґрунту і садінні городу, очищенні саду, оновленні клумб, висіванню квітів. Протягом літа діти пололи грядки і садові клумби, доглядали за плодовими деревами і квітниками, очищали доріжки в саду від бур’янів. Керували садовими роботами спеціально запрошені садівники, які навчали хлопчиків основним операціям, пов’язаних з доглядом за плодовими деревами. Наприклад, садівником Я. Тереховим (1898 р.) “були показані дітям різного роду щеплення (під кору, в розщеп), після чого учні вправлялися самостійно робити зазначеними способами щеплення. Справедливим буде сказати, що щеплення багатьох із них виявилися вдалимими, як це з’ясувалося на екзамені по садівництву. В кінці червня – на початку липня посилено проводилося окулірування дерев” [214, с. 256].

Навчання садовим операціям ґрунтувалося на принципах доступності і послідовності. Зокрема, якщо до виконання окуліровки допускалися і наймолодші діти, то робити щеплення доручалося тільки старшим, найздібнішим хлопцям. У процесі навчання учнів використовувалися такі методи, як: пояснення, кількаразовий показ садівником трудової операції, практичні справи хлопців спочатку на тренувальних матеріалах (лоза, лісові дерева), а потім – на

підготовлених дичках. Про належний рівень проведення сільськогосподарських занять у сирітському будинку свідчить наявність екзамену з цих дисциплін, який проходив за участю усього педагогічного персоналу і запрошених гостей – членів губернської управи. Показовим у педагогічному відношенні є той факт, що крім суто навчальних цілей (оволодіння учнями практичними сільськогосподарськими навичками), керівництво сирітського будинку великого значення надавало реалізації виховних і розвивальних завдань у процесі проведення сільськогосподарських робіт. На цьому наголошувалося у звіті Чернігівської губернської управи за 1897 р.: “Регулярні заняття садівництвом мають велике виховне значення; привчають дітей до праці і запобігають лінощам; навчають хлопчиків цінувати відпочинок і отримувати в праці деяке моральне задоволення; розвивають фізичні сили учнів і зближують їх з природою” [213, с. 137].

Аналізуючи організаційно-методичні засади трудового виховання хлопчиків у сирітському будинку слід вказати на ще один важливий вид їх занять – палітурні роботи, які проводилися, зазвичай, з жовтня по березень включно, тобто у той період, коли не можна було займатися садівництвом та городництвом. Керував палітурною справою спеціально запрошений майстер, який, використовуючи такі методи, як пояснення, демонстрацію готових зразків, показ трудових прийомів, навчав учнів технологічно грамотно виконувати усі картонажні роботи. У 1898 р. хлопчиками було переплетено 200 книг: 35 для земського складу, а решта – для бібліотеки сирітського будинку [214, с. 258].

Стосовно стану трудового виховання хлопчиків у сирітському будинку, варто зазначити, що у його становленні можна виділити два етапа: перший (1869–1881) – коли ремесла вводилися у сирітський будинок тільки з метою підготовки хлопчиків-сиріт до трудового життя, і другий (1887–1900), у процесі якого викладалася ручна праця за системою Саломона і, зберігаючи свої практичні цілі, була, водночас, важливим засобом всебічного розвитку вихованців.

Поряд із хлопчиками, належна увага зверталася і на трудове виховання дівчаток, які проживали у жіночому відділенні сирітського будинку. Щоб підготувати їх до майбутнього трудового життя і виховати звичку до

систематичної праці, з ними щоденно проводилися рукодільні заняття. Під керівництвом завідуючої відділенням, яка допомагала ученицям викроювати різні речі, вони вчилися шити і в'язати, досягаючи поступово такого рівня майстерності, що забезпечували себе усім потрібним одягом і білизною, окрім зимових пальто і осінніх кофт, які потрібно було купувати. З часом дівчатка освоїли технологію пошиття чоловічого одягу і почали виготовляти необхідні речі і для хлопчиків, яких у сирітському будинку проживало в різні роки від 45 до 60 душ. Так, наприклад, у 1899–1890 н. р. ученицями було виготовлено: “150 жіночих і 20 чоловічих сорочок, 78 спідниць, 103 сукні, 115 фартухів, 30 простирадл, 30 наволочок, 44 рушника, 14 ковдр, 50 пар панчіх нових і 28 пар старих – відремонтовано. Всього зроблено дівчатками 617 предметів на суму 76 крб., не враховуючи матеріалу” [266, с. 121].

Починаючи з березня 1898 р. зміст трудової підготовки дівчаток було розширено у зв'язку із введенням за пропозицією попечительки жіночого відділення кн. М. Долгорукової нового систематичного курсу рукоділля, який включав удосконалені способи крою і художні роботи з в'язання та вишивання. Для їх проведення була запрошена кваліфікована вчителька М. Касск, яка закінчила спеціальні рукодільні курси, що давали право викладати рукоділля у поглибленому обсязі. Зокрема, в архівних матеріалах зазначається, що “заняття рукоділлям, які проводилися особливою вчителькою М. Касск, полягали у виконанні вишуканих робіт (рушники, батистові блузи, різноманітні вишивки, в'язання гачком) [215, с. 299]. Зазначені види робіт, крім суто прикладних умінь і навичок, сприяли естетичному вихованню учениць, розвиваючи у них художній смак, відчуття композиції, просторову уяву. Займаючись вишуканим рукоділлям, дівчатка знайомилися з традиційними на Чернігівщині техніками вишивання (низинка, хрестик, гладь, тамбурна вишивка), найпоширенішими орнаментами: геометричними (ромби, розетки, восьмикутні зірки) і стилізованими рослинними (листки, квіти, гілочки, букети), колористичними особливостями чернігівської вишивки (поєднання червоних, білих, чорних, синіх кольорів) і залучалися таким шляхом до надбань духовної і матеріальної культури, традицій рідного краю.

До методичних переваг рукодільних занять, що практикувалися у жіночому відділенні сирітського будинку, слід віднести реалізацію у процесі їх проведення принципів доступності, послідовності, систематичності, врахування індивідуальних особливостей учениць. Так, наприклад, особами, що перевіряли стан трудового виховання у сирітському будинку, відмічалось, що пані Каск повела рукодільну справу систематично: почавши із примітивних робіт, перейшла до більш складних, а потім приступила до крою. Всі вироби дівчаток були виставлені в залі дворянського зібрання під час чергової земської сесії нинішнього року і дали валовий збір – більше 35 крб.” [214, с. 259].

Крім рукодільних занять, зміст трудової підготовки вихованок сирітського будинку охоплював сільськогосподарські роботи (садівництво, городництво) і самообслуговування (прибирання території, підтримання чистоти у приміщеннях). Сільськогосподарські заняття включали весь цикл сезонних (весняно-літніх та осінніх) робіт, пов’язаних із доглядом за овочевими культурами (садіння, прополка, підгортання, збирання врожаю) і садовими рослинами (прочищення доріжок, збирання гусениць, вибілювання стовбурів і т.і.). Весь зібраний урожай оцінювався у кількісному відношенні і йшов на забезпечення щоденних потреб дітей у їжі, а також частково перероблявся та заготовлявся на зиму. Зокрема, у 1899 р. дівчата зібрали із городу: огірків 5500 штук, кукурудзи 750 качанів, картоплі 65 пудів, а також інші городні овочі [214, с. 259].

За свідченням сучасників сирітський будинок відігравав важливу роль у поширенні освіти на Чернігівщині: “Були часи, коли сирітський будинок був одним з головних разсадників освіти в місті... Багато вихованців його, іноді з помітним успіхом закінчували курс навчання в ньому і часто йшли за земський рахунок у вищі навчальні заклади і були згодом дуже діяльними і корисними членами суспільства. Чимало таких діячів дав суспільству сирітський будинок. Тому можна сміливо стверджувати, що немаловажною була його роль у справі розвитку освіти в нашому рідному краї” [80, с. 57].

Крім сирітського будинку, в Чернігові існували й інші благодійні організації, які займалися вихованням знедолених дітей. Першим міністром

благодійності в Російській імперії була імператриця Марія Федорівна, яка проявляла велику турботу про дітей-сиріт. Відомство імператриці Марії упродовж багатьох років успішно здійснювало управління жіночою освітою, особливу увагу звертаючи на соціально незахищених дітей, які гостро потребували допомоги.

Зокрема, у Чернігівській губернії цим відомством було відкрито Чернігівський дитячий притулок для дівчаток-сиріт і напівсиріт, які не тільки забезпечувалися їжею, житлом та одягом, а й здобували певну освіту і отримували трудову підготовку, необхідну для подальшого самостійного життя [156, с. 39].

Притулок, у якому в окремі роки налічувалося до 80 дівчат, за рівнем виховання й навчання займав перше місце серед благодійних установ м. Чернігова. Відкритий він був з ініціативи Дар'ї Олексіївни Гессе 1 липня 1842 р. і протягом тривалого часу був не тільки надійною домівкою для соціально незахищених груп дітей, а й слугував “розсадником освіти” у Чернігівській губернії: “Скільки безпритульних сиріт і бідних дітей знайшли собі пристанище, одержали освіту і вийшли в люди за весь період існування притулку. Як багато батьків благословляють цю істинно християнську установу і з вдячністю моляться за її фундаторку, яка у своїй материнській турботі про бідних дітей доклала стільки старань і показала настільки сильну любов до нещасних” [317, с. 2].

Крім засновниці Д. Гессе, яка підтримувала притулок у зразковому стані, серед інших його попечительок слід виділити княгинь Шаховську і Голіцину, завдяки ініціативі й турботі яких справа виховання і навчання дітей знаходилася на належному рівні. Особлива увага зверталася на моральне виховання дівчат і їх трудову підготовку. Зокрема, кн. Шаховською “була звернена увага на те, щоб привчити дітей до свідомої праці, до розуміння користі від ремесел, які вони вивчають; до вмілої праці в житті, по виходу їх із притулку. З цією метою попечительством було підняте питання про влаштування швейної майстерні, щоб дівчатка під наглядом досвідченої закрійниці училися правильному шиттю одягу і таким шляхом здобували кошти і для притулку” [318, с. 2].

Упродовж 1882 р. у притулку було введено також навчання дівчат палітурному ремеслу. Вчитель М. Орлов, який навчав дітей безкоштовно, зумів

поставити викладання на такому рівні, що учениці успішно освоїли ці ремесла і навіть приймали замовлення від жіночої гімназії на переплітання зошитів і книг. Дякуючи старанням учительки діти охоче займалися рукоділлям, зокрема, навчилися так гарно плести мережива, що їх роботи були представлені на виставці сільськогосподарських і промислових виробів, влаштованій у Чернігові в 1883 р. Аналогічна виставка дитячих робіт була організована у притулку (1886 р), причому відвідувачі могли купувати речі, які їм сподобалися. У зміст трудової підготовки дівчат включав також навчання їх килимовому ремеслу, у зв'язку з чим був придбаний спеціальний верстат з усіма необхідними пристосуваннями.

Вартий уваги той факт, що у притулку було добре налагоджене самообслуговування: для себе дівчата шили літній і зимовий одяг: сорочки, фартухи, хустки і білизну. Для підготовки до майбутнього дорослого трудового життя щотижня двоє старших дівчат чергували на кухні, двоє – у їдальні і двоє – у пральній. Починаючи з травня місяця і до жовтня діти щоденно працювали на городі: сіяли і садили овочі, пололи грядки, поливали рослини і збирали урожай. Завдяки цьому вони не тільки забезпечували себе овочами протягом літа, осені, а й робили значні запаси на зиму.

Рівень трудової підготовки дівчат значно підвищився з приїздом нової попечительки – А. Андрієвської, яка енергійно взялася за доручену справу: “З кінця 1893 р. спостерігається зміна в трудовому житті притулку, спрямованому на вивчення вихованками нових корисних ремесел і знань, які вони могли б згодом успішно застосовувати у своєму житті. Нова турботлива попечителька прагне створити з притулку тип такої корисної благодійної установи, яка відповідала б нагальним життєвим питанням. З цією метою, при притулку було засновано п'ять відділень, у яких діти, відібрані за здібностями і нахилами, навчаються ремеслам: швацькому (правильно і добре шити, в'язати і вишивати); кравецькому (навчаються кроїти одяг)” [319, с. 1].

Трудова підготовка учениць мала диференційований характер – вони займалися в окремих відділеннях відповідно до своїх здібностей і нахилів до певного виду ремесла. За допомогою системи вправ, поступово оволодіваючи

більш складними трудовими операціями дівчата досконало вивчали потрібне ремесло й досягали у роботі помітних успіхів. Старші і найздібніші з них під керівництвом досвідчених наставниць “навчались різним вишуканим роботам: вишивання гладдю, хрестом по канві, крою і пошиттю білизни” [319, с. 2]. Відвідувачі притулку не могли намилюватися вишуканими учнівськими рукоділлями, виразністю й красою їх візерунків. А коли Чернігів відвідав Імператор Олександр II зі своєю дружиною Марією Олександрівною, то у приміщенні губернаторського будинку були виставлені рукоділля дитячого будинку та інших благодійних установ. З цього приводу, в архівних джерелах зазначається, що “Імператорська сім’я прийняла рукоділля Чернігівського дитячого притулку, сирітського будинку та інших установ. Від імператорських щедрот притулок отримав 300 крб., стільки ж і сирітський будинок; 3000 крб. були роздані найбільш бідним жителям міста” [320, с. 2].

Помітною подією у житті притулку було відкриття при ньому кулінарної школи (1898 р.). Відкриваючи її, попечителька А. Андрієвська, турбувалася про те, щоб дівчатка-сироти і напівсироти були якомога краще підготовлені до майбутнього трудового життя і, вийшовши із притулку, мали надійний заробіток. Щоб забезпечити належний рівень викладання в кулінарній школі із Санкт-Петербургу були запрошені досвідчені викладачі домоведення.

В архівних матеріалах зазначається, що “в звіті про стан Чернігівської губернії за 1898 р., при повідомленні про заснування при Чернігівському притулку кулінарної школи, імператор відзначив: “гарний приклад” [320, с. 3].

Таким чином, Чернігівський дитячий притулок відомства Імператриці Марії впродовж багатьох років здійснював благодійну діяльність, спрямовану на надання реальної допомоги обездоленим дітям. З метою їх успішного включення в соціальні відносини і повної інтеграції в суспільство, в притулку була добре налагоджена система трудової підготовки, яка ґрунтувалася на принципах послідовності, систематичності, посиленості, індивідуалізації й диференціації. Основною організаційною формою навчання був урок, серед методів домінували

пояснення, інструктаж, практичні вправи, показ окремих трудових операцій, демонстрація зразків виробів.

У Чернігівському училищі для незрячих, заснованому у 1892 р., навчання сліпих дітей велося по значній за обсягом програмі, у якій крім загальноосвітніх предметів викладалися і спеціальні предмети технічного характеру, зокрема ліплення з глини, вишивання, виготовлення різноманітних фігур із паперу. Проведення таких занять з учнями мало на меті розвиток у них важливих органів чуття – дотику, слуху, координації, покликаних виконувати компенсаторну функцію в незрячих дітей, забезпечуючи, таким чином, їхню адаптацію до життя. В архівних матеріалах зазначається, що “навчання незрячих дітей занадто складна і важка справа, яка вимагає постійного спостереження і знання психіки незрячих, але завдяки виробленій педагогічній системі і плану, воно йде дуже успішно” [131, с. 149]. Цей висновок стосувався й трудового навчання, яке було органічною складовою навчально-виховного процесу і здійснювалося в училищі протягом 20 років (до закриття притулку у 1912 р.).

Аналіз педагогічного досвіду в училищі свідчить про те, що у процесі викладання ручної праці використовувався дидактичний прийом від легкого до важкого; застосовувалися різноманітні методи навчання (пояснення, бесіда, практичні вправи з використанням спеціальних табличок, дощечок, призначених для навчання сліпих); враховувалися індивідуальні особливості учнів. Крім навчання, велика увага приділялася їхньому вихованню і загальному розвитку: “В училищі практикується не тільки ручна праця, але й докладаються особливі турботи про релігійно-моральне виховання і розумовий розвиток учнів, які потребують від учителів-вихователів великого терпіння, знання, уміння, інтуїції, щоб пізнавати й передбачати духовний світ незрячих” [131, с. 149].

З метою підготовки учнів до майбутньої трудової діяльності в училищі були організовані майстерні – мотузкова і щіткова, у яких діти займалися виготовленням різних, корисних у домашньому побуті речей: гамаків, сидінь, щіток, сіток та ін. [131, с. 152]. Велика увага приділялася роботам, пов’язаним із

самообслуговуванням незрячих дітей, і їхній допомозі у веденні господарства (носіння дров, миття посуду та ін.).

Важливе значення в морально-етичному відношенні мала і та обставина, що училище піклувалося про подальше працевлаштування своїх вихованців – через створення спеціальної артілі або ж шляхом надання допомоги працюючим удома: “Випускникам постачалися безкоштовно інструменти, і потім вони працювали самостійно поза училищем, одержуючи матеріали для виробів за тією ціною, по якій вони обходилися училищу” [321, с. 10].

Таким чином, при деякій підготовці незрячих, можна прилаштувати їх до різного роду професій і зробити корисними, діяльними і чесними трудівниками суспільства і держави, а тому питання про навчання незрячих має величезне принципове значення і державний інтерес [131, с. 148]. Цей висновок не втратив своєї актуальності і в теперешній час, оскільки тільки при такій постановці питання, об’єднавши зусилля громадських організацій і держави, можна надати соціальну, педагогічну і моральну допомогу знедоленим дітям.

Трудове виховання учнів займало також вагоме місце у Чернігівському притулку для глухонімих хлопчиків, – ще одному загальноосвітньому закладі, призначеному для навчання дітей з фізичними вадами. Відкритий він був у 1900 р. на базі Чернігівської землеробсько-ремісничої виправної колонії і, крім суто благодійних цілей (забезпечення хлопчиків їжею, житлом та одягом), призначався для того, щоб виховати добросовісних і чесних громадян, підготовлених до дорослого трудового життя. З цією метою, “крім теоретичного вивчення загальноосвітніх предметів, була звернена особлива увага на навчання дітей ремеслам у наявних при школі-притулку майстернях: столярній і шевській, у яких хлопчики досить охоче вивчали ремесла, виконуючи різні замовлення” [322, с. 7]. Зокрема, у 1911 р. 15 учнями (9–17 років), що навчалися на той час в училищі, було виготовлено у столярній майстерні: 3 столи, 2 шафи, 7 ліжок, 22 табуретки, шкатулка. У шевській майстерні було пошито: 28 пар черевиків, відремонтовано 22 пари чобіт для учнів притулку [298 с. 127]. Навчали хлопчиків спеціально запрошені майстри, які отримували зарплату відповідно 13 крб. в

місяць (майстер–столяр) і 15 крб. в місяць (майстер по виготовленню взуття). Заняття проходили в післяобідній час і мали диференційований характер – складніші за обсягом і змістом види робіт доручалися старшим учням, більш прості – виконували ті, хто тільки приступав до вивчення ремесла.

Основними методами навчання були наочні (показ майстром правильного виконання тієї чи іншої технологічної операції), практичні вправи учнів, роль словесних методів, оскільки хлопчики були глухонімі, виконували спеціальні письмові інструкції. З часом кількість хлопчиків у притулку поступово збільшувалася. На кінець досліджуваного періоду (1916 р.) в ньому навчалася вже 28 учнів, які, завдяки набутому трудовому досвіду стали виготовляти значно більший обсяг виробів у розширеному асортименті. Так, якщо у 1911 р. 15 учнів виготовили продукції на 287 крб., то у 1916 р. від продажу учнівських виробів, виготовлених 28 хлопчиками, було виручено 1297 крб. [322, с. 7]. Значне місце у трудовій підготовці учнів займало самообслуговування, яке сприяло їх фізичному розвитку, й було ефективним засобом виховання працелюбства, самостійності, відповідальності, впевненості у своїх силах, що було дуже важливим у житті глухонімих дітей, оскільки збільшувало потенційні можливості їх соціальної адаптації. Наявність благодійних аспектів у трудовому навчанні (виготовлення взуття для престарілих), турбота про інших вихованців притулку (ремонт взуття для них) – були вагомими чинниками трудового і морального виховання учнів.

3.4. Підготовка вчителів до керівництва процесом трудового навчання

У зв'язку із становленням і поширенням ручної праці у навчальних закладах Російської імперії (друга половина XIX ст.) виникла гостра потреба у викладачах цього нового навчального предмета.

У другій половині XIX ст. підготовку вчителів до викладання ручної праці в школах здійснювали: вчительські інститути та семінарії і тимчасові курси, які влаштовувались при окремих навчальних закладах.

Найгрунтовнішим дореволюційним дослідженням кінця XIX ст., присвяченому зазначеній проблемі, є праця В. Сабаніна “Ручна праця в учительських семінаріях, інститутах і школах” (1889 р.) [250]. Зокрема, у ній вказується, що першим навчальним закладом у Російській імперії, де здійснювалася трудова підготовка вчителів, була вчительська семінарія в м. Молодечо (Віленський навчальний округ), у якій ручна праця введена у 1865 р. Щодо українських аналогічних закладів, як свідчить таблиця, наведена у праці В. Сабаніна, першою була Київська вчительська семінарія (у 1873 р. переведена у м. Коростишів), у якій ручна праця викладалася з 1869 р. [250, с. 9].

Всього у таблиці, складеній цим дослідником, зазначається, що на 1889 р. ручна праця була введена у 51 навчальний заклад Російської імперії. Якщо вибрати із цього списку тільки українські заклади, у яких викладалася ручна праця, то одержимо табл. 3.15 [250, с. 9].

Таблиця 3.15

Навчальні заклади України, в яких викладалася ручна праця

Місто	Тип навчального закладу	Рік введення ручної праці	Види ремесел
Київ	учительська семінарія	1869	столярне, токарне, ажурне, палітурне
Херсон	учительська семінарія	1871	столярне, токарне, палітурне, садівництво і городництво
Сімферополь	татарська учительська школа	1872	столярне, шевське
Волчанськ	учительська семінарія	1874	столярне, токарне
Новий Буг	учительська семінарія	1874	столярне, палітурне
Острог	учительська семінарія	1879	столярне, токарне, палітурне
Глухів	учительський інститут	1889	—

Аналіз даних, наведених у табл. 3.16, показує, що першим навчальним закладом Чернігівської губернії, у якому було введено викладання ручної праці (1889 р.), був Глухівський учительський інститут. Однак, згідно з матеріалами

нашого дослідження, першою такою установою, про яку не згадується в книзі В. Сабаніна, була Чернігівська земська учительська семінарія, заснована в 1870 р.

У 1871 р. педагогічна рада учительської семінарії звернулася з проханням до губернської управи дозволити її вихованцям – майбутнім учителям відвідувати заняття з ремесел у ремісничому класі Чернігівського сирітського будинку. У відповідь на це, “на підставі 8 ст. Статуту земської учительської семінарії і згідно з заявою педагогічної ради семінарії про користь, яка виникає від навчання ремеслам вихованців семінарії в вільний від інших занять час, не тільки заради моральної і гігієнічної мети, але й можливості застосувати ці знання під час педагогічної діяльності для виготовлення різноманітних простих інструментів і моделей, губернська земська управа за постановою від 10 лютого 1871 р. зробила належне розпорядження про допущення вихованців учительської семінарії в пообідній час до навчання в ремісничому класі” [235, с. 53].

Отже, систематична трудова підготовка у Чернігівській учительській семінарії стала здійснюватися з 1871 р., і якщо зіставити цю дату зі списком В. Сабаніна, то стане очевидним, що це був третій чи навіть другий навчальний заклад такого рангу в Україні (після Київської (1869 р.) та Херсонської (1871 р.) вчительських семінарій), де викладалися ремесла.

Мета, яку ставили перед собою викладачі семінарії, поєднувала два аспекти: виховний (здійснення морального, трудового і фізичного виховання учнів) і прикладний (формування трудових умінь і навичок, необхідних для вчителювання, зокрема самостійного виготовлення наочних посібників) [159, с. 149].

Зміст трудової підготовки учнів, оскільки семінарія була чоловічою, охоплював найпоширеніші у Чернігівській губернії ремесла: столярне, токарне, слюсарне та ковальське. Заняття проводилися у післяобідній час спочатку під керівництвом майстрів (1871–1874 рр.), а потім спеціально запрошеного із Санкт-Петербурга, досвідченого викладача Г. Зубаревського – випускника Санкт-Петербурзького технічного інституту. Основними методами трудового навчання були пояснення викладача, показ ним правильного виконання трудових операцій, практичні вправи учнів. Як позитивний факт, потрібно відмітити наявність

технічного креслення у переліку спеціальних дисциплін, яке викладав технолог Г. Зубаревський. Не дивлячись на його високий професійний рівень, в організації ремісничих занять були суттєві недоліки, зумовлені нестачею коштів, необхідних для придбання достатньої кількості матеріалів та обладнання. У 1878 р. через низку причин, головною з яких було україномовне викладання, Чернігівську учительську семінарію було закрито. Таким чином, трудова підготовка майбутніх учителів здійснювалася у ній 7 років. Не дивлячись на вищезазначені недоліки, в цілому це можна оцінити як позитивне явище, адже ремісничі заняття в ній проводилися вже тоді, коли ще не відкрився клас ручної праці в Санкт-Петербурзькому учительському інституті (1884 р.) – головному методичному центрі Російської імперії з трудового навчання.

У 1914 р., після тривалої перерви (36 років), Чернігівська чоловіча вчительська семінарія була знову відкрита. Крім загальноосвітніх предметів, передбачених програмою, у ній викладалася ручна праця, яка мала обов'язковий характер.

Щодо організаційно-методичних засад цього навчального предмета, то, потрібно відмітити, що викладання його було поставлено на належному рівні. Про це свідчить коротка, однак містка за змістом інформація у звітах попечителя Київського навчального округу за 1914–1916 рр. Зокрема, у звіті за 1914 р. зазначено, що “у звітному році в 11 чоловічих семінаріях (куди входила і Чернігівська) були організовані правильні заняття ручною працею. Ручна праця полягала виключно у практичних заняттях по деревині, а також вихованці знайомилися із теоретично-графічною стороною навчання предмету” [185, с. 9]. Аналогічна інформація міститься і в звітах попечителя Київського навчального округу за 1915–1916 рр. У подальшому, як свідчить огляд літературних джерел, Чернігівська учительська семінарія була перетворена в єдину трудову школу (вересень 1919 р.) [325, с. 887].

Ще одним закладом, де викладалося трудове навчання, був Глухівський учительський інститут Чернігівської губернії, відкритий у 1874 р. Ручна праця, як зазначалося вище, була введена в цьому інституті у 1889 р. як обов'язковий

навчальний предмет. Про те, які завдання переслідувало введення занять ручною працею, можна дізнатися із звіту директора І. Андрієвського, який керував інститутом у 1891 – 1901 рр.: “ручна праця у тому вигляді, в якому вона викладається в інституті, визнається одним із важливих засобів формального розвитку. Найближчою метою викладання ручної праці в інституті є: 1) розвиток старанності, уважності і наполегливості; 2) розвиток любові до праці і бажання займатися нею; 3) формування загальних трудових навичок; 4) зміцнення звички до самостійності; 5) привчання до порядку і точності. Саме тому, у заняттях ручною працею, істотним моментом є сам трудовий процес, а не трудова задача” [336, арк. 585].

Зміст трудової підготовки майбутніх вчителів становили три взаємопов’язані розділи: 1) практичні роботи у майстерні (6 год. на тиждень). 2) теоретичні заняття з історії та методики ручної праці і з механічної технології дерева та металу (1 год.). 3) технічне креслення (6 год.) [178, с. 13]. Викладалося трудове навчання у Глухівському інституті за системою К. Цируля. Програмою практичних занять передбачалося виготовлення колекцій виробів із дерева та металу (див. дод. Н). До колекцій із деревини входило 45 виробів, розміщених у строгій послідовності в залежності від складності їх виготовлення і кількості інструментів необхідних для виконання трудових операцій.

Аналіз виробів, які входили до колекцій із деревини, показує, що у ній були речі, корисні для побутового вжитку (вішалка для одягу, поличка для лампи, поличка на кронштейнах, лавка, поличка для книг, табуретка), так і предмети, які можна було використати у навчанні (лінійка, лінійка-квадратик, трикутники, лінійка паралельна, дошка для креслення) [177, с. 13].

До колекції з металу входило 30 предметів, розміщених так само, як і в колекції із деревини, у строгій послідовності за ступенем складності виробу і кількості необхідних інструментів. У ній, крім предметів побутового характеру (вішалка, підставка для праски, кружка, таганок, совок, чайник, відро, ніж кухонний), були також інструменти і приладдя, необхідні для роботи в майстерні (зубило, керн, молоток, кронциркуль). Крім виготовлення зазначених предметів,

як повідомляється у звіті за 1901 р., найбільш здібні вихованці займалися ремонтом старих і виготовленням нових приладів для фізичного кабінету інституту і геометричних тіл, – у якості наочних посібників, – для уроків у міському училищі [177, с. 14].

Дуже цінним, у виховному плані, є, на наш погляд, той факт, що вихованці інституту спільно із викладачем С. Солошенком виготовляли колекції виробів із деревини і металу для курсу ручної праці у сільських початкових училищах. У навчальному відношенні важливим було те, що колекції склалися на основі загальних дидактичних правил: від легкого до важкого, від простого до складного [336, арк. 651].

Заслугує на увагу методика проведення практичних занять, яку можна достатньо повно охарактеризувати завдяки наявності детальних звітів директора інституту І. Андрієвського та викладача ручної праці С. Солошенка (1898 р.). Оскільки майстерня була розрахована на 15 чоловік, то всі вихованці, а їх у 1898 р. було 60, ділилися на 4 групи, кожна з яких займалася за визначеним графіком, відвідуючи майстерню 3 рази на тиждень і працюючи по 2 години в день. Таким чином, кожен вихованець мав змогу відвідувати практичні заняття з ручної праці 6 годин на тиждень [336, арк. 588].

Необхідно відзначити, що, перш ніж перейти до виготовлення певного виробу із колекції, юнаки виконували спочатку креслення цього виробу, а потім повністю самостійно виготовляли потрібний предмет. При оцінюванні виробу зверталася увага на відповідність його заданим розмірам і на чистоту обробки. Не менш важливе значення мали й естетичні критерії виготовлених виробів: “На різноманітність і вишуканість форм предметів, – зазначається у звіті директора інституту І. Андрієвського, – зверталася серйозна увага; з цією метою вихованці повинні були самостійно виконувати оригінальні креслення виробів; значно допомагало у цій справі використання атласів креслень і стильних рисунків, наявних у бібліотеці майстерні” [336, арк. 585].

На основі вищезазначених фактів, правомірно стверджувати, що крім обов’язкових, репродуктивних за характером робіт, трудова підготовка

вихованців інституту включала і творчі завдання, які передбачали виготовлення предметів на основі власних, оригінальних креслень. Принципове значення мав і той факт, що майстерня мала спеціалізовану бібліотеку з технічними атласами, що дозволяло, з одного боку, швидко й оперативно знайти потрібну інформацію без попередніх замовлень і витрат часу, а з іншого – сприяло формуванню дуже важливого для майбутнього учителя вміння – самостійно працювати із довідковою літературою. Щодо методів навчання, які використовувалися під час практичних занять у майстерні, то, слід зазначити, що викладач С. Солошенко, працювавши з юнаками, застосовував індивідуальний метод навчання. На його думку, “більший чи менший розумовий і фізичний розвиток зумовлюють іноді значну різницю в успіхах працюючих, а тому класне викладання стає неможливим” [336, арк. 585 зв.].

Наведені висловлювання свідчать про те, що врахуванню індивідуальних та вікових особливостей вихованців С. Солошенко надавав великого значення, і це мало своє закономірне обґрунтування, адже до інституту вступали юнаки різного віку, починаючи із 16-ти років. Звичайно, що при викладанні ручної праці, у процесі якої від вихованців вимагалися, іноді, досить значні фізичні зусилля, методичне керівництво з боку викладача різновіковою групою, мало свою специфіку, що і знайшло відображення у виборі методів навчання.

У цьому контексті слід відзначити, що С. Солошенко був добре обізнаний із новою на той час педагогічною літературою, у якій висвітлювався зарубіжний досвід трудового навчання. Зокрема, стосовно розглядуваної вище проблеми вибору методів навчання, у його звіті є така інформація: “Останнім часом, у школі А. Мікельсена (м. Копенгаген) робляться спроби введення класного викладання ручної праці, але про результати їх ще нічого позитивного сказати не можна” [336, арк. 651 зв.].

Крім практичних занять, які проходили у майстерні, вихованці інституту ознайомлювалися із теоретичним курсом з історії і методики ручної праці (1 год. на тиждень). У ньому їм давалося поняття про ручну працю і її завдання; повідомлялися погляди відомих педагогів на цей предмет; наводилися відомості

про стан викладання ручної праці в країнах Європи і в Російській імперії; давалися конкретні методичні рекомендації стосовно викладання ручної праці і обладнання майстерні [336, арк. 585 зв.]. До теоретичного курсу, крім зазначених вище питань, входили також відомості з технології деревини та металу, необхідної для свідомої роботи з цими матеріалами у процесі проведення практичних занять.

Стосовно термінів навчання, то, у згаданому вище звіті викладача С. Солошенка зазначається, що курс робіт по деревині вивчався приблизно за два роки, а на третьому році навчання виконувалися роботи по металу. Впродовж усіх трьох років навчання в інституті майбутні вчителі вивчали технічне креслення – необхідну основу для виконання практичних робіт по дереву і металу. На ці уроки відводилося 6 годин на тиждень, тобто по 2 уроки для кожного класу. Заняття проходили у вечірній час: з 7 до 8 години і з 8 до 9 години [336, арк. 588 зв.].

Оцінюючи навчальну діяльність учнів у майстерні і їх ставлення до ручної праці, викладач С. Солошенко зазначав: “У звітному році (1898 р.), так само як і в минулі роки, вихованці інституту досить справно відвідували майстерню і працювали із неослабною енергією” [336, арк. 588 зв.].

Така ж позитивна оцінка занять ручною працею дається директором інституту І. Андрієвським. Підсумовуючи свій звіт за 1898 р., він наголошує: “Таким чином, викладання ручної праці в інституті має педагогічний характер. Такий напрям визнано єдино правильним і заслуговує на повне співчуття. Є всі підстави сподіватись, що класи ручної праці слугуватимуть відмінним засобом для розвитку в школах точності, акуратності і художнього смаку. Разом з тим уроки ручної праці є відпочинком від розумової праці і відволікають від шкідливих звичок. Вихованці інституту охоче відвідували уроки ручної праці, багато із них присвячують цим заняттям позаурочний час” [336, арк. 585 зв.]

Важливо підкреслити, що при класі ручної праці був створений своєрідний педагогічний музей, у якому, в якості експонатів були виставлені кращі роботи вихованців випускного курсу, виконані у різні роки. Такі трудові традиції мали, безперечно, велике навчальне і виховне значення, насамперед, для юнаків

молодших курсів, як взірець для удосконалення своїх робіт, а також і для тих, хто щойно поступив в інститут, як стимул для наслідування.

Актуальним для сучасної практики трудового навчання, є досвід проведення випускного екзамену з ручної праці, спрямований не тільки на виявлення теоретичних знань вихованців з даного навчального предмета, а й на сформованість їх трудових умінь: “кожен із вихованців, який займався ручною працею, готував до випускного екзамену різні вироби із деревини та металу, зазначені у програмі, починаючи із найпростіших: дерев’яні кілки, підставки для квітів, ложки, та ін. і закінчуючи найскладнішими речами зі столярного, токарного і ковальського ремесла. Зроблені кожним вихованцем предмети зберігаються на складі чи в музеї при класі ручної праці, а при закінченні курсу видаються йому у власність” [179, с. 9–10].

Необхідно відзначити, як позитивний і вартий уваги той факт, що на виході із інституту у доросле трудове життя, молодий учитель мав власну колекцію виробів для роботи з учнями. Це мало неабияке значення і в матеріальному відношенні, адже асигнування, які виділялися на придбання необхідних матеріалів та інструментів, часто виявлялися недостатніми для забезпечення належної роботи шкільної майстерні.

Важливо наголосити на ще одній, актуальній для сучасної шкільної практики, формі трудової підготовки вихованців Глухівського учительського інституту, а саме, їх участі у роботі виставок. З цього приводу, у звіті попечителя Київського навчального округу за 1911 р. зазначається що: “У вересні місяці вироби вихованців були виставленні у якості експонатів на місцевій сільськогосподарській виставці, яку влаштувала Глухівська земська управа. Гарно декорований окремих павільйон привабив масу публіки, яка мала можливість ознайомитися із постановкою ручної праці в інституті. Особливу увагу відвідувачів виставки привернули роботи із випалювання по дереву і вишукано випалені великі картини” [182, с. 22].

Необхідно підкреслити, що за свої вироби вихованці Глухівського учительського інституту були відзначені, за рішенням журі, найвищою нагородою

по навчально-шкільному відділу – Великою срібною медаллю. Така висока оцінка, безсумнівно, свідчить про належний рівень викладання ручної праці у цьому інституті. Принагідно зауважимо, що у Київському учительському інституті, відкритому у 1909 р., ручна праця зовсім не викладалася. У звітах попечителя Київського навчального округу за 1910–1912 рр. – і наступні роки, зазначається з цього приводу, що: “У Київському інституті ручна праця не викладається, оскільки на викладання не асигновані особливі суми” [182, с. 23].

У подальших звітах попечителя Київського навчального округу аналогічна інформація подається і щодо Вінницького учительського інституту, відкритого 1 липня 1912 р. Всього у Київському навчальному окрузі на 1913 р. було три учительські інститути. Дещо пізніше, у 1914 р. був відкритий ще один учительський інститут – у Полтаві, але і в ньому ручна праця не викладалася [185, с. 14].

Необхідно зазначити, що соціально-економічні потрясіння (Перша світова війна, 1914 р.) досліджуваного періоду негативно вплинули на систему народної освіти загалом і на трудову підготовку молоді зокрема. У роки Першої світової війни значно скоротилася кількість шкіл, учнів та вчителів, зменшилися асигнування з боку уряду на освіту, менше коштів виділялося з боку земств на матеріальне оснащення навчальних закладів. Названі чинники наклали певний відбиток і на систему трудової підготовки у Глухівському інституті.

Стосовно трудової підготовки учителів, то в останній звітній документації дожовтневого періоду (1915–1916 рр.), наявна така інформація: “У звітному році (1916 р.) в учительських інститутах Київського округу занять ручною працею, ремеслами і різними галузями сільського господарства не було” [187, с. 14]. Ще конкретніша інформація подається у звіті Глухівського інституту за 1916 р., у якому, крім констатації факту про відсутність викладання ручної праці вказується ще й причина цього явища: “Занять ручною працею у звітному році не було внаслідок призиву на військову службу вчителя ручної праці і відведення класу ручної праці під казарму, а в кінці року – під зал для занять військовим строем” [187, с. 16].

Таким чином, проведений нами аналіз архівних матеріалів, дає підстави стверджувати, що систематична трудова підготовка вчителів здійснювалася у Глухівському інституті впродовж 25 років (1889–1914 рр.). Це був єдиний навчальний заклад такого рангу на весь Київський навчальний округ, який готував учителів до викладання ручної праці.

На початку ХХ ст у Чернігівській губернії було відкрито декілька учительських семінарій, у яких теж здійснювалася трудова підготовка майбутніх учителів. Зокрема, 1 липня 1909 р. була відкрита чотирикласна Суразька учительська семінарія, згідно з Положенням від 1870 р. і закону від 1902 р [157, с. 114]. Не дивлячись на те, що в рік свого заснування у цій семінарії, ще не була налагоджена система трудової підготовки майбутніх учителів, однак, певна пропедевтична робота у цьому напрямку вже проводилася. З цього приводу у звіті зазначається, що “ручна праця в Суразькій семінарії у звітному році не викладалася, оскільки інструменти для класу ручної праці і палітурної майстерні, замовлені у жовтні місяці в Петербурзі, були отримані тільки 9 грудня. З огляду на те, що з 22 грудня вихованців розпускали на Різдвяні свята, розпочати заняття ручною працею не було можливості” [180, с. 39].

На початку 1910 р. викладання ручної праці було тимчасово доручено колишньому власнику майстерні Крейчману, який регулярно і добросовісно проводив заняття, але не дотримувався при цьому певної системи і послідовності. Не маючи спеціальної педагогічної освіти, він проводив заняття суто практичним шляхом, дозволяючи вихованцям займатися роботами за власним вибором. Незважаючи на вказані недоліки методичного характеру, ці заняття приносили певний результат і майбутні учителі навчилися багато-чого робити власними руками: “значна кількість вихованців оволоділа мистецтвом точити на токарному верстаті і виготовили кілька досить гарних речей; деякі з них навчилися працювати столярними інструментами і зробили кілька табуреток, два пюпітра, шафку і декілька дрібних виробів. Всі ці вироби були виготовлені більш здібними учнями, тому заняття ручною працею вихованців семінарії мали скоріше

любительський характер і не досягали загальнопедагогічної мети, передбаченої правильною постановкою ручної праці” [181, с. 46].

У листопаді 1910 р. ситуація змінилася на краще у зв'язку із приїздом досвідченого викладача ручної праці А. Брикова, переведеного із Семипалатинської учительської семінарії. Маючи спеціальну освіту і достатній досвід роботи в аналогічному навчальному закладі, він поставив викладання ручної праці на належний рівень, дотримуючись методично обґрунтованої системи у проведенні занять (системи Цируля). Як саме проводилося навчання, можна дізнатися із наступної інформації: “Всіх вихованців поділено на групи і залучено до рівномірних занять цим предметом. Для занять ручною працею відводиться щоденно 2 години, з 4 до 6 годин після полудня (по суботах – з 3 до 5 год.), крім недільних і святкових днів; навчання ведеться по дереву. Вихованці досить охоче займаються ручною працею і з живим інтересом виконують номери програми під керівництвом досвідченого викладача, слідкують за усіма його вказівками і старанно заносять у спеціальні зошити всі його пояснення, які стосуються цього предмета” [181, с. 47].

Клас ручної праці був досить повно укомплектований і його майно включало 250 найменувань на суму 521 крб. 58 коп. У наступному, 1911 р., педагогічна рада семінарії виділила кошти для поповнення матеріальної бази класу ручної праці. Згідно з її постановою, було придбано 7 подвійних верстаків, токарний верстат, струбцинки для склеювання фанери і набір інструментів для верстаків, всього на суму 508 крб. 65 коп.

Важливо підкреслити, що викладаючи ручну працю за системою Цируля, А. Бриков ретельно і неухильно дотримувався методичних вказівок стосовно викладання цього навчального предмета, розроблених автором цієї системи. Такий підхід у викладанні ручної праці сприяв формуванню у вихованців загальнотрудових навичок і забезпечував поступове знайомство з різноманітними інструментами, необхідними для обробки деревини.

У виховному плані велике значення мав той факт, що у процесі практичних занять здійснювалося трудове виховання учнів, спрямоване на формування таких

важливих рис особистості, як цілеспрямованість, акуратність, відповідальність. З цією метою у Суразькій учительській семінарії “у суто виховних інтересах учні привчалися акуратно і бережливо ставитися до інструментів і предметів обладнання, які становили майно класу ручної праці; у всіх групах кожному вихованцеві призначений був номер верстака та інструментів; тому кожен зобов’язаний був працювати на вказаному йому місці із виділеними інструментами; після закінчення робіт вихованці самі прибирали верстаки; здавали інструменти черговому, який розміщував їх у шафі по місцях” [182, с. 59].

Необхідно відзначити, що поряд із прогресивними аспектами, у здійсненні трудової підготовки вихованців Суразької семінарії спостерігалися і певні труднощі, які негативно впливали на її рівень. Це, насамперед, тісне приміщення класу ручної праці, у якому не можна було розмістити потрібну кількість верстатів, у зв’язку з чим частина їх не використовувалася і зберігалася на складі.

Ще однією обставиною, яка дещо звужувала змістовий компонент трудової підготовки учнів, було те, що у майстерні Суразької учительської семінарії був набір інструментів для палітурної справи, однак вихованці не навчалися цьому ремеслу, оскільки сам викладач не володів ним [182, с. 60].

Вихід із цієї ситуації було знайдено у 1912 р.: “У звітному році було поповнено набір інструментів для палітурної справи. Вихованці займалися палітурним ремеслом під керівництвом двох учнів підготовчого класу, які ґрунтовно і досконало знали цю справу. У першій половині звітного року в майстерні займалося 30 учнів, у другому – більше 50” [183, с. 57]. Оцінюючи цей факт із сучасних позицій, можна стверджувати, що, по суті, перед нами приклад використання Белл-Ланкастерської системи навчання, коли більш підготовлені учні, виконуючи фактично функції вчителя, навчають інших [157, с. 117].

Досить інформативним чинником, який позитивно характеризує систему трудової підготовки учнів у Суразькій учительській семінарії, була їх участь у роботі виставок, улаштованих різними товариствами. Так, зокрема, у звітній документації за 1912 р. зазначається, що “крім звичайних програмних номерів, з

жовтня місяця учні приступили до виконання особливих предметів для Всеросійської виставки 1913 р. в Києві” [183, с. 57].

Як, позитивний, потрібно відмітити і той факт, що з другої половини 1912 р. у Суразькій семінарії розпочалися сільськогосподарські заняття для учнів третього класу, які спочатку мали суто теоретичний характер. Однак, домінуючими формами трудової підготовки вихованців залишалися роботи по дереву і палітурне ремесло. Щодо сільськогосподарських занять, то у звітах попечителя Київського навчального округу за 1915–1916 рр. зазначається, що “садівництво і городництво у вигляді деяких практичних навичок викладалися у 10 семінаріях”, серед них згадується і Суразька учительська семінарія [186, с. 9].

Таким чином, трудова підготовка майбутніх учителів у цій семінарії здійснювалася впродовж 6 років (1910–1916 рр.) і була поставлена на належному рівні. Велика заслуга в цьому і її директора П. Козицького, який доклав чимало зусиль для того, щоб зі стін семінарії виходили кваліфіковані спеціалісти, готові до роботи у початкових і міських училищах.

У другій половині 1911 р. була відкрита Мринська Людмилиньська жіноча семінарія, яка мала певну специфіку, що знайшло своє відображення і в самій назві цього навчального закладу. По-перше, потрібно відзначити той факт, що це була жіноча семінарія, одна із двох таких семінарій, які функціонували на той час у Київському навчальному окрузі, (другою жіночою семінарією була Київська імені К. Ушинського, відкрита у тому ж 1911 р.). По-друге, специфічні особливості Мринської Людмилиньської жіночої семінарії полягали в тому, що відкрита вона була не на пустому місці, а перетворена в учительську із раніше діючої тут Людмилиньської жіночої школи сільського домогосподарства і присадибного господарства. Безсумнівно, що існуюча спеціалізація цієї школи наклала свій відбиток і на зміст подальшої трудової підготовки учениць в учительській семінарії. З огляду на це, доцільним є, на наш погляд коротко охарактеризувати історію заснування вищеназваної школи.

Відкрита вона була 2 листопада 1903 р. у с. Мрин Ніжинського повіту з ініціативи місцевого поміщика П. Коробки, який назвав її „Людмилиньською” в

честь своєї покійної матері. На відкритті цієї школи був присутній інспектор Київського навчального округу М. Прелін, який зазначив у своїй промові, що: “Мета цієї школи полягає в тому, щоб повідомляти ученицям, які навчатимуться у ній, необхідні для гарної сільської господині відомості із домогосподарства і присадибного господарства” [145, с. 1]. П. Коробка, який був присутній на відкритті, підкреслив у виступі, що: “Людмилинська жіноча школа, є першою державною школою такого типу в Росії. Необхідність заснування її викликана тим, що кількість населення збільшується, а земля не може збільшуватися. Щоб попередити бідність, потрібно отримувати більше прибутку із землі, а для цього необхідні знання, яких можна набути тільки в школі практичного, переважно, спрямування, якою і буде Людмилинська школа” [145, с. 2].

У подальшому, вирішено було реорганізувати Людмилинську школу в учительську семінарію з тим, щоб її випускниці у якості народних учительок могли навчати інших і поширювати серед населення набуті знання і досвід.

Зміст трудової підготовки у ній охоплював: рукоділля, домоведення, сільське господарство. Рукоділля викладалося за новими програмами (1906 р.), призначеними для жіночих гімназій і прогімназій. Вони містили загальні положення, у яких давалися методичні рекомендації стосовно викладання цього навчального предмету, мали значно більший перелік об’єктів праці і передбачали вивчення основних прийомів шиття, крою, в’язання гачком і на спицях, вишивання гладдю.

Крім рукоділля, у цій семінарії викладалося також домоведення, програма якого була досить обширною і включала наступні розділи: ведення домашнього господарства, кулінарна справа, заготівля різноманітних продуктів сільського господарства, прання, прасування білизни, опалювання приміщення і т.і. [384, арк. 15–26]. Як позитивний, варто відмітити той факт, що трудова підготовка учениць у Людмилинській семінарії підпорядковувалася принципу сезонності, тобто була приурочена особливостям кожної пори року. Так, зокрема, вищеназваний курс домогосподарства, як зазначається у звіті попечителя Київського навчального округу за 1912 р., вивчався у цій семінарії у зимовий час,

а влітку учениці займалися городництвом, садівництвом і ознайомленням із молочним господарством. Ефективному проведенню цих занять сприяли належним чином створені умови для навчання, а також достатня матеріальна база, а саме: простора ферма, живий інвентар, який перейшов від Людмилинонської школи присадибного господарства, велика садиба для саду і городу, сінокосна і орна земля [94, с. 105].

Курс садівництва і городництва у Мринській Людмилинонській жіночій семінарії містив практичні відомості стосовно влаштування саду і городу, ознайомлення із вирощуванням овочів, квітів, деяких польових рослин, догляд за плодовими деревами і ягідними кущами, боротьбу зі шкідниками саду і городу.

Навчальний рік у жіночій семінарії розподілявся на теоретичний і практичний. Практичний починався з 1 квітня і продовжувався до 1 жовтня; а весь інший час, окрім канікул, проходили теоретичні заняття і ті із практичних, які можна і потрібно здійснювати протягом усього року, тобто молочна справа, кулінарія і т.і. [93, с. 107].

Стосовно організаційних форм навчання, які практикувалися у Мринській Людмилинонській жіночій семінарії, то потрібно зазначити, що для теоретичних занять учениці розділялися на класи, а для проведення практичних занять ділилися на групи і проходили поступово всі галузі домоведення і присадибного господарства. Такий розподіл був зручний тим, що, крім штатних учениць, у жіночій семінарії навчалися ще й практикантки, тобто особи, які вже мали певну освіту, але хотіли освоїти ту чи іншу галузь господарства шляхом відвідування практичних занять, тому теоретичний курс був для них необов'язковим.

Людмилинонська учительська семінарія користувалася популярністю серед населення і бажаючих навчатися у ній з роками ставало все більше. Про це зазначається в "ЧЗН" (1915, № 32): "Семінарія приваблює значну кількість бажаючих навчатися. На 40 вакансій щорічно поступає по 200 і більше заяв. У минулому навчальному році в семінарії навчалася 151 вихованка" [116, с. 7].

Аналіз наведених даних показує, що конкурс на одне місце становив у 1915 р. 5 осіб, що свідчить про безсумнівну престижність цього навчального

закладу і високий рівень викладання у ньому. Це підтверджується також позитивними відгуками авторитетних осіб, які неоднаразово відвідували жіночу учительську семінарію і цікавилися станом викладання у ній: “у кінці квітня 1916 р. Мрин відвідав член Державної Думи І. Ключев, який за дорученням Міністерства народної освіти оглядав деякі навчальні заклади Мрина. Після відвідання Ніжинського філологічного інституту, цей педагог заїхав до нас, причому особливо він цікавився Людмилиновою учительською семінарією із сільськогосподарським відділенням при ній, яка є новим у нас у Росії типом навчального закладу. Відвідавши класні уроки семінарії, І. Ключев побував на практичних уроках семінаристок. Роботи вихованок у саду і на городі справили на І. Ключева дуже приємне враження” [117, с. 20].

Людмилиновою учительську семінарію відвідав також у 1916 р. попечитель Київського навчального округу. Ця подія була неординарною для невеликого провінційного міста, а тому знайшла належне висвітлення у тогочасній місцевій пресі: “Нещодавно наше містечко відвідав попечитель Київського навчального округу. Ревізуючи Мринські навчальні заклади, попечитель звернув увагу на значення Людмилинової учительської семінарії із самостійним сільськогосподарським відділенням, як єдиного навчального закладу такого типу... Огляд усіх практичних занять справив на попечителя гарне враження. Він висловив думку, що при кожній семінарії бажано і можливо влаштувати сільськогосподарське відділення присадибного господарства, що ідея, покладена в основу Людмилинової школи, повністю відповідає дійсним умовам теперішнього життя, оскільки таким шляхом через вихованок семінарії, майбутніх учительок школи, можливо поширювати у середовищі селян раціональні відомості із сільського господарства” [117, с. 9–10].

Аналіз наведеного висловлювання показує, що у своєму виступі попечитель Київського округу фактично підвів підсумки діяльності жіночої учительської семінарії, стверджуючи, таким чином, що зусилля, докладені П. Коробкою для її організації, виявились не марними і привели до створення унікального на той час у Російській імперії навчального закладу, який, готуючи учителів початкової

школи, давав їм водночас ґрунтовну трудову підготовку. Її специфічними особливостями був різносторонній характер здобутих сільськогосподарських знань, спеціалізація в основних напрямках присадибного господарства, узгодженість із регіональними потребами.

Ретроспективний аналіз досліджень свідчить, що крім учительських інститутів і семінарій, трудова підготовка вчителів здійснювалася на тимчасових педагогічних і сільськогосподарських курсах.

Законодавчим підґрунтям для їх організації був Спеціальний Циркуляр про безкоштовні сільськогосподарські курси для вчителів, підписаний 7 червня 1890 р., а також Циркуляр за № 9216 від 26 листопада 1891 р. “Про звернення уваги земств на відкриття курсів садівництва і городництва для вчителів початкових училищ” [19, с. 111]. Чернігівська земська управа постійно виявляла належну увагу до організації літніх курсів для вчителів і щорічно, впродовж ряду років асигнувала на них відповідну суму: спочатку 600 крб. у 1893 р., а потім, починаючи із 1894 р. і по 1903 р. включно – по 900 крб. із розрахунку 60 крб. на одного вчителя із усіх 15 повітів губернії. Слід зазначити, що за вимогою управи всі вчителі надавали детальні звіти про проходження своїх відряджень, у яких охарактеризували прослухані ними предмети. Аналіз цих цінних в інформативному плані матеріалів дозволив з’ясувати організаційно-методичні засади тимчасових курсів, місця їх проведення, недоліки і переваги (за відгуками вчителів). Зокрема, встановлено, що у 1894 р. за підтримки Чернігівського губернського земства 18 вчителів народних шкіл відвідали сільськогосподарські заклади Міністерства землеробства і державних маєтностей з метою ознайомлення на курсах із сільським господарством. Розподіл слухачів був такий: “7 осіб слухали курси при Харківському землеробському училищі, 5 – при Горєцькому (Могилівська губернія), 3 – курси при Орловському розсаднику, 2 вчителів при Троїцькій сільськогосподарській школі (Смоленська губернія), і одна вчителька – при дачі Студенці (Московська губернія)” [51, с. 427].

Потрібно підкреслити, що в організації вищеназваних курсів були певні особливості, зумовлені спеціалізацією провідної установи, на базі якої вони

проводилися, однак, в цілому, вони мали багато спільних рис, тому що їх зміст та методичні засади визначалися одним і тим же розпорядженням Міністра державних маєтностей (№ 5696 від 25 квітня 1891 р.). Тому охарактеризуємо особливості сільськогосподарської підготовки чернігівських учителів на прикладі Харківських курсів.

На курсах при Харківському землеробському училищі, що тривали один місяць, чернігівські вчителі прослухали повний цикл навчальних предметів, програма яких передбачала ознайомлення з городництвом, садівництвом, шовківництвом і бджільництвом. Крім того, слухачі коротко ознайомилися із молочним господарством і лісорозведенням.

Слід відзначити, що лекційний і практичний курси були узгоджені: якщо зранку слухачі займалися садівництвом, то, відповідно із 3 до 5 години вони слухали лекцію із цього предмету, наступного дня і практичні заняття, і теоретичний курс присвячувалися вивченню городництва у ті ж години, що й напередодні. Щоденно із п'ятої до сьомої години вечора читалися лекції із шовківництва, а після того, як вони були вчитані, вчителів ознайолювали із теоретичним курсом бджільництва. Важливо підкреслити, що всі дисципліни читалися за відповідними програмами, зміст яких охоплював найголовніші відомості із тієї чи іншої галузі сільського господарства.

Теоретичний курс по садівництву доповнювався узгодженими з ним практичними заняттями, спрямованими на засвоєння прикладних знань і формування необхідних умінь та навичок. Досить повне уявлення про зміст і методику проведення практичних занять по садівництву дають звіти вчителів, які проходили цей курс і виконували усі, передбачені програмою, види садових робіт. Так, наприклад, учитель Сіберезького училища Чернігівського повіту С. Сваричевський зазначає у своєму звіті, що: “практичні заняття йшли пліч-о-пліч з теоретичними і полягали у наступному. Курсистами була оброблена ділянка землі. Сіяли груші, яблуні і вишні. Ознайомились із послідовним доглядом за деревами у розсаднику, поливанням, прополюванням і сапуванням. Підготували дички до окулірування і прищеплювання. Здійснювали окулірування

і щеплення, прищепування бокових гілок на штаббі і боронування кори, щоб викликати потовщення штамба і посилити ріст. Виконали підрізку крони, прочистку і омолодження крони. Займалися поділом ділянки, призначеної для влаштування саду, копали ями для і садили дерева, ставили кілки для підв'язування дерев. Обкопували дерева, вносили добрива, обмазували дерева і очищали їх від лишайів” [51, с. 429].

Аналіз і узагальнення аналогічного звіту іншого вчителя – Ф. Понирка показує, що з боку керівника практичних занять зверталася особлива увага на раціональне влаштування розсадника, а також на формування правильних, у методичному відношенні, прийомів роботи. З цією метою курсантам був запропонований у достатній кількості рослинний матеріал, на якому вони могли відпрацьовувати потрібні операції – щеплення, окулірування, підрізування крони і т.і. Для учасників курсів у вихідні дні були організовані оглядові екскурсії, які дали змогу ознайомитися з місцевими садовими закладами.

У методичному відношенні заслуговує на увагу та обставина, що під час проведення занять на харківських курсах використовувалися різноманітні наочні посібники: живі рослини, моделі, колекції і навіть мікроскопічні препарати, які передбачали роботу з мікроскопом. Необхідно відзначити, що всі вчителі вели спеціальні щоденники, куди занотовували основний зміст прослуханих ними сільськогосподарських дисциплін.

Загалом чернігівські вчителі залишилися задоволеними харківськими курсами, однак, у своїх звітах, поряд із позитивними відгуками, вони вказували на окремі недоліки, зокрема короткочасність курсів: “Важко було за один місяць засвоїти всю масу теоретичних відомостей і практичних навичок, пропорованих курсами, хоча курсисти і займалися по 8 годин на добу, що стомлювало як курсистів, так і викладачів. До недоліків курсів потрібно віднести також і відсутність практичних занять із бджільництва” [51, с. 436].

Важливо підкреслити, що істотну роль у підведенні підсумків роботи курсів, мали екзамени із усіх прослуханих дисциплін: “31 травня були проведені екзамени: по садівництву (кожен слухач виконав практичний урок і дав відповіді

на запропоновані теоретичні питання); по городництву, шовківництву і бджільництву були тільки теоретичні іспити” [51, с. 438].

Завершуючи огляд функціонування харківських сільськогосподарських курсів, доцільним є, а наш погляд, навести цитату із статті у “ЗСЧГ” (№ 2–3, 1896), яка, в змістовому відношенні, може слугувати своєрідним висновком стосовно роботи вищезазначених курсів: “Харківські сільськогосподарські курси не могли за один місяць зробити із своїх слухачів спеціалістів із усіх чотирьох галузей сільського господарства; але вони, на думку курсистів, надали їм значну підготовку для самостійних занять. Одні із них вважають, що у змозі самі поповнювати відомості, яких не вистачає, за допомогою підручників, і тому повторного відвідування курсів уже не потребують. Інші вчителі виразили бажання ще раз відвідати сільськогосподарські курси для зміцнення і розширення своїх знань і для кращого засвоєння практичних навичок.

Таким чином, на харківських курсах чернігівські вчителі отримали належну трудову підготовку, безсумнівними перевагами якої були: систематичність і послідовність у викладі матеріалу; наявність програм з усіх навчальних дисциплін; узгодженість між теорією і практикою; достатня кількість практичних занять; забезпеченість навчально-виховного процесу наочними посібниками; доброзичливе ставлення до слухачів з боку адміністрації і викладачів; наявність таких важливих організаційних форм навчання, як екскурсії.

Загалом, як показують дані, вміщені у “ЗСЧГ”, “до 1903 р. побувало на таких курсах до 140 народних учителів, які отримали для цього до 8000 крб. грошової допомоги від земства” [90, с. 47].

Крім вищезазначених курсів, які влаштовувалися в різних сільськогосподарських установах Російської імперії, чернігівські вчителі мали змогу поповнити свої сільськогосподарські знання і на місцевих курсах, які організовувалися в межах Чернігівської губернії. Уявлення про зміст і територіально-хронологічні межі губернських сільськогосподарських курсів дає таблиця (див. дод. II).

Якісний аналіз табличних даних показує, що змістовий компонент трудової підготовки вчителів впродовж усіх років (1908–1914 рр.) варіював у незначних межах і включав основні відомості з ключових сільськогосподарських дисциплін: городництва, садівництва, тваринництва, молочного господарства, бджільництва, польових робіт. Крім того, програмою передбачалося вивчення обов'язкового навчального предмета природознавства, як необхідного підґрунтя для свідомого засвоєння сільськогосподарських дисциплін; а також спеціальних предметів – “Сільськогосподарські машини і знаряддя”, “Кооперація і загальна агрономія”, важливих для практичного застосування набутих знань.

У незначному обсязі, як свідчить перелік зазначених у таблиці предметів, читалися такі спецкурси, як: “Ветеринарна справа”, “Укріплення і заліснення ярів”, “Лукознавство”. Не знайшла застосування на теренах чернігівських курсів, і така дисципліна, як шовківництво, хоча вона була досить поширеною на позагубернських сільськогосподарських курсах.

Таким чином, можна зробити висновок, що програма курсів, які влаштовувалися в Чернігівській губернії, була максимально наближена до місцевих умов і відображала регіональні особливості господарства. На цьому наголошується, зокрема, у статті М. Савинок-Бельського, надрукованої в “ЧЗН” (№ 35, 1914). Аналізуючи структуру програми губернських курсів, він оцінює її позитивно, виходячи з того, що: “оскільки основна маса населення губернії живе за рахунок землеробства і тваринництва, то ці галузі господарства і мають переважати у програмі курсів, а всі інші повинні носити, переважно, допоміжний характер” [254, с. 5].

Таку тенденцію можна спостерігати в роботі Ніжинських, Борзнянських, Новгород-Сіверських курсів та ін.

Висновки до 3 розділу

Теоретичний аналіз архівних джерел і наукової літератури дозволяє стверджувати, що протягом досліджуваного періоду (друга половина XIX – початок XX ст.) у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії (початкових, середніх, закритого типу) була створена система трудового виховання учнів, яка

мала свої специфічні особливості у кожній з виділених ланок. У навчально-виховний процес початкових шкіл (земських, міністерських, церковно-парафіяльних) трудове навчання впроваджувалося шляхом відкриття при них ремісничих відділень, введення уроків ручної праці, вивчення рукоділля, викладання окремих сільськогосподарських дисциплін.

Ремісничі відділення створювались з метою навчання хлопчиків простим видам ремесел, пов'язаних із обробкою деревини та металу; формування у них елементарних професійних умінь і навичок; виховання важливих моральних якостей – працелюбства, відповідальності, старанності, акуратності. Зміст трудової підготовки учнів у ремісничих відділеннях становили найпоширеніші у Чернігівській губернії види ремесел: столярне, токарне, слюсарне, ковальське, шевське, кравецьке, палітурне, лозоплетіння (земські та міністерські школи).

Зміст трудового навчання хлопчиків у церковнопарафіяльних училищах був більш обмежений у порівнянні із земськими та міністерськими школами, і охоплював столярно-токарне і палітурне ремесла, а також найпоширеніші види сільськогосподарських робіт. Найбільш помітною ремісничою та сільськогосподарською підготовкою учнів була у другокласних церковно-парафіяльних школах підвищеного типу, які характеризувалися довшим терміном навчання, ширшою загальноосвітньою програмою і мали кращі умови для здійснення трудового навчання. У ремісничих класах та відділеннях використовувалася предметна система навчання. Під час проведення сільськогосподарських занять на пришкільних земельних ділянках застосовувалися фронтальні форми роботи, а на присадибних ділянках – індивідуальні, яким передував детальний інструктаж з боку вчителя.

Зміст трудової підготовки учнів на уроках ручної праці – нового навчального предмета, що мав на меті реалізацію суто педагогічних цілей становили: столярна та слюсарна справа за системою Цируля (двокласне міське училище при Глухівському вчительському інституті), палітурна справа, столярне ремесло (зразкове початкове училище при Суразькій вчительській семінарії, зразкове двокласне училище при Чернігівській семінарії), ліплення, роботи з

папером (училища Городнянського повіту). Основною методичною перевагою у проведенні занять з ручної праці була наявність дидактично обґрунтованих навчальних програм, що передбачали строгу послідовність у виконанні трудових операцій. Головними причинами недостатньої поширеності ремісничих відділень і класів ручної праці у Чернігівській губернії були: нестача матеріальних коштів і відсутність достатньої кількості кваліфікованих викладачів.

Трудове навчання дівчат в силу специфічного статусу жінки як майбутньої дружини, матері, домашньої господині мало свої особливості і здійснювалася у формі уроків рукоділля, домогосподарства і деяких сільськогосподарських робіт. Домінуюче місце у трудовій підготовці дівчат займало рукоділля. Воно мало у початкових школах обов'язковий характер і викладалося спочатку без спеціально розроблених програм учительками загальноосвітніх предметів або ж особами, які мали потрібну спеціальну підготовку. На початку ХХ ст. у зв'язку із виходом програм (1896 р., 1909 р.) викладання рукоділля набуло систематичного характеру і охоплювало наступні розділи: крій та шиття, в'язання, вишивання. Заняття з рукоділля проходили у післяобідній час кілька разів на тиждень. Основною організаційною формою навчання був урок, крім того практикувалася домашня самостійна робота. Домінуючими методами були фронтальна бесіда, інструктаж, пояснення, демонстрація зразків виробів, показ учителем трудових прийомів, практичні роботи.

Як обов'язковий навчальний предмет рукоділля викладалося у міських училищах змішаного типу, а після їх реформування – у вищих початкових училищах (змішаних та жіночих).

У церковнопарафіяльних школах трудове навчання учениць здійснювалося за розробленими Синодом програмами у формі рукодільних занять, які охоплювали такі основні розділи: шиття, в'язання, вишивання, виготовлення штучних квітів. Метою трудового виховання була підготовка дівчат до майбутнього сімейного і трудового життя та формування у них важливих моральних якостей. Рукодільні заняття проводилися переважно у жіночих школах, але траплялися подекуди і в змішаних. Ефективність їх проведення

визначалася фаховою підготовкою вчительки та матеріальним оснащенням школи. Викладання рукоділля мало обов'язковий характер, а його поширеність серед церковнопарафіяльних шкіл визначалася місцевими умовами. Зміст трудової підготовки дівчат був тісно пов'язаний із потребами найближчого храму і, досить часто, включав благодійний аспект.

Крім початкових шкіл, трудове виховання учнів здійснювалося і в середніх навчальних закладах (рукоділля у жіночих і ручна праця – в чоловічих). Рукоділля викладалося як обов'язковий навчальний предмет в усіх губернських середніх жіночих навчальних закладах (гімназіях, прогімназіях, єпархіальних училищах). У поодиноких гімназіях Чернігівської губернії викладалася ручна праця як загальноосвітній предмет педагогічного спрямування, який реалізовувався у формі уроків ліплення (жіночі середні навчальні заклади) і практичних занять, пов'язаних з обробкою деревини та металу (чоловічі гімназії). Своєрідною формою трудової підготовки вихованців у деяких чоловічих гімназіях та Чернігівському реальному училищі були трудові дружини, створювані наприкінці досліджуваного періоду з благодійною метою. У жіночих середніх навчальних закладах духовного відомства крім рукоділля, обов'язковими навчальними предметами були домоведення та сільськогосподарська праця.

Значна увага земства була звернена на трудове виховання учнів у губернських навчальних закладах інтернатного типу (дитячих притулках, будинку для сиріт). Зміст трудової підготовки в них був досить різноманітним і включав найпоширеніші у Чернігівській губернії ремесла: (столярне, токарне, слюсарне і ковальське), садівництво, городництво, ручну працю, рукодільні заняття, самообслуговування, домоведення (Чернігівський будинок для сиріт); палітурне ремесло, крій та шиття, вишукане рукоділля, ткацьке ремесло, чергування на кухні, в їдальні, пральні; городні роботи, самообслуговування (Чернігівський притулок для дівчат-сиріт і напівсиріт); ліплення, вишивання, роботу з папером, трудові доручення на кухні, самообслуговування, виготовлення мотузок та щіток (Чернігівське училище для незрячих дітей). Методи трудового навчання сліпих учнів, у зв'язку із аномаліями зорового аналізатора, мали свою специфіку. Поряд

із традиційними словесними методами (пояснення, бесіда, інструктаж) широко використовувалися практичні вправи із застосуванням спеціальних табличок, дощечок, призначених для формування трудових прийомів у незрячих дітей. Методика трудової підготовки глухонімих учнів (Чернігівський притулок для глухонімих хлопчиків) також мала свої особливості: основними методами навчання були наочні (показ майстром правильного виконання тієї чи іншої технологічної операції), практичні вправи учнів, роль словесних методів, оскільки хлопчики були глухонімі, виконували спеціальні письмові інструкції.

У процесі трудової підготовки знедолених дітей передбачалася реалізація практичних (продуктивна праця), розвивальних (розвиток психічних і фізичних сил дитини) і виховних (формування важливих моральних якостей) цілей, що в комплексі виступало дієвим засобом підготовки їх до майбутнього трудового життя.

Проведене дослідження дозволяє констатувати, що вагомим чинником, який впливав на запровадження трудового навчання в загальноосвітніх школах Чернігівщини, була трудова підготовка вчителів.

Першим губернським навчальним закладом, у якому було введено викладання ручної праці, була Чернігівська вчительська семінарія, заснована у 1870 р. Трудова підготовка її вихованців здійснювалася з 1871 р. у ремісничому класі, відкритому при сирітському будинку.

З 1889 р. систематичне викладання ручної праці проводилося в Глухівському учительському інституті. Зміст трудової підготовки майбутніх учителів становили три взаємопов'язані розділи: теоретичні заняття з історії та методики ручної праці і з механічної технології дерева та металу; практичні роботи в майстерні; технічне креслення. Трудова підготовка вихованців інституту мала систематичний характер і здійснювалася під керівництвом досвідчених викладачів упродовж 25 років, починаючи із 1889 р. і завершуючи 1914 р.

На початку ХХ ст. підготовку вчителів до керівництва процесом трудового навчання учнів здійснювали також три учительські семінарії: Суразька чоловіча, Мринська Людмилиньська жіноча і Чернігівська чоловіча, знову відкрита у 1914 р.

У чоловічих семінаріях вихованці оволодівали столярним ремеслом за методично обґрунтованою системою К. Цируля, крім того, у Суразькій семінарії вивчалася палітурна справа.

Трудова підготовка учениць у Людмилинській учительській семінарії мала специфічні особливості, зумовлені жіночою спеціалізацією цього навчального закладу. Зміст трудового навчання у Мринській семінарії становило: рукоділля, доведення, городництво, садівництво і ознайомлення з молочним господарством. За високою оцінкою попечителя Київського навчального округу, який відвідав Людмилинську семінарію у 1916 р., це був єдиний педагогічний жіночий заклад в усій Російській імперії зі спеціалізованим сільськогосподарським відділенням. В усіх трьох учительських семінаріях трудове навчання здійснювалося систематично, починаючи із року їх відкриття і завершуючи 1916 р.

Допоміжним шляхом трудової підготовки вчителів в означений період були тимчасові курси, які влаштовувалися під час літніх канікул. Губернським земством практикувалися два варіанти проведення таких курсів: поза її межами і в містах самої губернії – на базі спеціалізованих навчальних закладів. У Чернігівській губернії, домінуючим напрямком господарства якої був аграрний, найбільшого поширення набув досвід посилення місцевих учителів на сільськогосподарські курси (Уманські, Харківські, Горецькі, Орловські, Троїцькі). Зміст трудової підготовки вчителів на регіональних курсах (Ніжинських, Бобровицьких, Борзнянських, Стародубських, Слобідських і т. і.) теж мав сільськогосподарське спрямування і передбачав ознайомлення слухачів із основами садівництва, городництва, тваринництва, бджільництва й іншими напрямками сільського господарства.

ВИСНОВКИ

Реалізовані мета й завдання дослідження дають можливість зробити наступні висновки:

1. На підставі проведеного історіографічного огляду виявлено, що науково-теоретичний рівень дослідженості проблеми трудового виховання учнів у загальноосвітніх школах Чернігівщини є недостатнім. Використаний нами порівняльно-зіставний метод дав змогу простежити розвиток поглядів науковців різних генерацій на означену проблему і виділити на основі хронологічного підходу, в історіографії дослідження проблеми трудового навчання учнів у загальноосвітніх школах Чернігівщини другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. такі три періоди: 1) дореволюційний (1889–1916 рр.); 2) радянський (1923–1990 рр.); 3) пострадянський (1991–2011 рр.). У результаті вивчення і систематизації архівних джерел виокремлено такі групи документів стосовно трудового виховання учнів у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії: нормативні документи; матеріали органів місцевого самоврядування; довідкові та статистичні видання; звітна документація навчальних закладів; матеріали періодичних видань; публікації місцевих педагогів та громадських діячів.

2. У ході наукового пошуку встановлено, що запровадження трудового навчання у школах Чернігівської губернії (друга половина ХІХ ст.) було зумовлене вагомими соціально-економічними і культурноосвітніми чинниками. До соціально-економічних передумов слід віднести зміну способу виробництва і вступ Чернігівщини у нову капіталістичну соціально-економічну формацію. Культурноосвітні чинники визначаються нами як вплив прогресивного зарубіжного трудового досвіду, досягнутий рівень розвитку вітчизняної педагогічної думки в галузі трудового виховання. Значну роль у становленні трудового навчання відіграла активна позиція місцевих органів самоврядування. На основі порівняльно-зіставного аналізу змісту та організаційно-методичних засад трудового навчання, запроваджуваного у школах досліджуваного регіону, розроблено періодизацію цього процесу і виділено два етапи у його становленні: перший період – 60-ті рр. ХІХ ст. (початок запровадження рукодільних класів і

ремісничих відділень) – кінець 80-х рр. XIX ст. (поява якісно нового виду трудової підготовки учнів – ручної праці як засобу всебічного розвитку особистості); другий період – кінець 80-х рр. XIX ст. – початок XX ст. (початок корінних перетворень у суспільному житті й у сфері освіти).

3. На основі аналізу джерельної бази досліджено мету, зміст, форми й методи трудового навчання у загальноосвітніх школах Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Встановлено, що зміст і види трудової підготовки учнів у досліджуваній період зумовлювалися регіональними потребами (вивчалися найпоширеніші у Чернігівській губернії ремесла); домінуючими напрямками народного господарства (висока питома вага аграрного сектору в економіці Чернігівщини – сільськогосподарські заняття); типом навчального закладу.

Основною організаційною формою навчання був урок, крім того, практикувалася домашня самостійна робота (руководільні заняття), фронтальні та індивідуальні види робіт (сільськогосподарські заняття), трудові доручення, самообслуговування. Домінуючими методами були: фронтальна бесіда, пояснення, інструктаж, демонстрація зразків виробів, показ учителем трудових прийомів, практичні роботи. У навчально-виховних інституціях для сиріт методи навчання мали свою специфіку, зумовлену фізичними вадами знедолених дітей.

Найвищий рівень організаційно-методичного забезпечення трудового навчання (наявність підсумкового екзамену з рукоділля, статус обов'язкового навчального предмета, високий освітній ценз викладачів, укомплектованість матеріальної бази, стабільні джерела фінансування) спостерігався у жіночих гімназіях, прогімназіях та єпархіальних училищах. Трудове виховання у цих закладах розглядалося як важливий компонент педагогічного процесу і посідало вагоме місце. Найбільшою різнобічністю (за змістом і обсягом) характеризувалася трудова підготовка в губернських навчально-виховних інституціях для дітей-сиріт і в середніх навчальних закладах духовного відомства (рукоділля, домогосподарство, сільськогосподарські роботи, самообслуговування). Чернігівська єпархія завдяки ініціативі архієпископа Філарета була в числі

перших єпархій Російської імперії, де було покладено початок жіночій духовній освіті і трудовому вихованню учениць.

4. У ході дослідження встановлено, що протягом досліджуваного періоду у Чернігівській губернії була створена система підготовки вчителів до викладання трудового навчання (Глухівський учительський інститут – єдиний у Київському навчальному окрузі, де викладалася ручна праця; Суразька і Чернігівська чоловічі учительські семінарії; Мринська Людмилиньська жіноча вчительська семінарія – єдиний заклад такого типу (зі спеціалізованим сільськогосподарським відділенням) на всю Російську імперію).

5. У результаті теоретичного узагальнення праць відомих педагогів Чернігівщини (Б. Грінченка, Т. Лубенця, С. Русової) і маловідомих (М. Григоревського, С. Солошенка) досліджено, що вони своєю різнобічною науково-педагогічною діяльністю (написання статей, підготовка доповідей, розробка програм з трудового навчання, виступи на педагогічних з'їздах, публікації у місцевій періодиці) актуалізували питання трудової підготовки молоді і сприяли становленню системи трудового навчання як на регіональному, так і на загальнодержавному рівнях.

6. На підставі вивчення і критичного осмислення трудового досвіду у школах Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) виявлено коло значущих організаційно-методичних і освітньо-виховних аспектів трудового виховання, які можуть бути враховані у розробці нових підходів до трудової підготовки учнів:

- приватна ініціатива та приклади меценатства у запровадженні трудового навчання (пожертвування капіталу, земельних ділянок, будівель);
- тісний зв'язок органів місцевого самоврядування з освітніми установами, постійна зацікавленість їх станом трудового виховання в школах;
- систематичне висвітлення проблем трудового виховання на сторінках місцевої періодики;
- влаштування виставок учнівських виробів з трудового навчання (на регіональному та державному рівнях).

- акцентування на виховній значущості праці, яка розглядалася як засіб підготовки учнівської молоді до трудового життя і була важливим чинником у формуванні моральних якостей особистості;
- запровадження читань на морально-етичні теми під час виконання практичних завдань (руководільні заняття);
- святково-урочисті умови проведення підсумкових екзаменів із трудового навчання (із запрошенням місцевих керівників, громадських представників);
- ознайомлення майбутніх учителів з прогресивним зарубіжним досвідом трудового виховання;
- тісний зв'язок змісту трудового навчання з потребами місцевих храмів;
- наявність благодійних аспектів у трудовій підготовці школярів, організація трудових дружин.

Виявлені у процесі дослідження регіональні особливості трудової підготовки учнів у комплексі зі стрижневою ідеєю трудового виховання у дореволюційних школах Чернігівщини – формування у підростаючого покоління внутрішньої потреби до систематичної добровільної праці, мають важливе педагогічне значення і можуть бути використані у критичному осмисленні для оновлення системи трудового виховання молоді в сучасних умовах реформування освіти.

Безсумнівну цінність у контексті вирішення актуальних проблем трудового виховання соціально незахищених груп дітей (сиріт, напівсиріт, дітей з фізичними вадами) має виявлений трудовий досвід у соціально-виховних дитячих закладах Чернігівської губернії (будинках для сиріт, притулках для незрячих і глухонімих дітей), коректне використання якого сприятиме підвищенню якісного рівня трудової підготовки учнів у сучасних аналогічних установах.

Дисертаційна робота не вичерпує усіх напрямів дослідження поставленої проблеми. Подальшого вивчення потребують питання щодо становлення і розвитку системи трудового виховання учнів у професійних закладах Чернігівщини, взаємозв'язку спеціальної і загальної освіти на теренах досліджуваного регіону.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Адміністративно-територіальний поділ Чернігівської губернії
на повіти станом на 1895 рік**

Назва повіту	Кількість волостей	Площа (у кв. км)	Кількість жителів (сільських)
Борзнянський	14	2732	130800
Глухівський	9	3091	124800
Городнянський	10	4062	139000
Козелецький	14	2595	130100
Конотопський	15	2540	140600
Кролевецький	10	2704	121300
Мглинський	17	3694	153600
Ніжинський	13	2892	135800
Новгород-Сіверський	12	3791	135100
Новозибківський	11	3867	166900
Остерський	9	4386	138900
Сосницький	14	4080	158500
Стародубський	12	3421	147800
Суразький	15	4050	191000
Чернігівський	12	3668	129500

Джерело: [230, с. 182–183]

Додаток Б

Структура технологічного профілю навчання у старшій школі (2008 р.)

Загальнотехнологічне спрямування	Професійне спрямування	Інженерно-технічне спрямування
<i>Спеціалізації:</i>	<i>Спеціалізації:</i>	<i>Спеціалізації:</i>
Деревообробка	За робітничими професіями, на підготовку за якими навчальний заклад має ліцензію	Матеріалознавство та технологія конструкційних матеріалів
Металообробка		Енергетика
Основи дизайну		Комп'ютерна інженерія
Кулінарія		Харчова технологія та інженерія
Швейна справа		Легка промисловість
Художня обробка матеріалів		Основи телекомунікацій
Будівництво та опоряджувальні роботи		Агротехніка
Агровиробництво		Технічна та комп'ютерна графіка
Основи бджільництва		
Технічне конструювання та моделювання		
Українська народна вишивка		
Конструювання та моделювання одягу		

Джерело: [114, с. 35–36]

Додаток В

Програма викладання лозоплетіння в навчальних майстернях Сосницького повітового земства (1911 р.)

1. Ознайомлення з назвами інструментів і пристосувань, що належать майстерні і пояснення як потрібно з ними працювати.
2. Ознайомлення з матеріалами і їх заготівлею та підготовкою до роботи.
3. Вигинання прутів та тонких палок. Стругання прутів ножем, вбивання дрібних цвяхів молотком.
4. Вигинання очерету. Збивання простих рамок. Ознайомлення з простим узорчатим плетінням.
5. Початкове знайомство зі столярними роботами.
6. Прикріплення стійок бокової основи до дерев'яних і плетених днищ.
7. Виготовлення плетених днищ і кришок; знайомство з плетінням ряд-за-ряд.
8. Ознайомлення з вигинанням очерету по кресленням і малюнкам за допомогою плоскогубців і без них. Плетіння узорів хрестиком.
9. Перепалювання залізного дроту, приготування із нього обручів і прикріплення їх до стійок кошиків.
10. Підготовка ніжок для кошиків під квіти. Прикріплення кошиків до ніжок на круглих шипах.
11. Ознайомлення з фарбуванням виробів олійними фарбами.
12. Виготовлення шестигранних обручів.
13. Загинка кінців незаплетених стійок бічної основи.
14. Вигинання ручок і обмотування їх очеретом.
15. Знайомство з токарними роботами.
16. Сортування верби і наставляння стійок основи для днищ і кришок. Загинка стійок плетінням одного ряду в два кінці. Плетіння чотирикутних днищ.
17. Просте плетіння бічних стінок в один прут, прямими рядами навколо всього кошика.
18. Плетіння боків кошика. Плетіння “в шашку”.
19. Плетіння “мотузочкою” в п'ять прутів.

- 20.Плетіння кришок плоских і горбатих.
- 21.Приготування днищ і кришок для круглих кошиків.
- 22.Вигинання ручок з очерету, обмотування стрічками та їх закріплення.
Лакування виробів.
- 23.Плетіння з травою, соломою та ін.
- 24.Вигинання рамок для меблів. Ажурне, просте і квадратне.

Джерело [73, с. 35–39]

Додаток Д
**Наявність ремісничих відділень при церковно-
 парафіяльних школах (1905 р.)**

Назва школи	Тип школи	Назва повіту	Види ремесл
Воронезька	другокласна	Глухівський	палітурне
Тур'янська	однокласна	Городнянський	столярне, палітурне
Ново-Бобровицька	другокласна	Городнянський	палітурне
Сухинська	однокласна	Козелецький	столярно-токарне
Жуклянська	другокласна	Сосницький	столярне, палітурне
Перетинська	однокласна	Суразький	палітурне
Батуровська	однокласна	Суразький	палітурне

Джерело: [203, с. 285]

Додаток Е

Програма викладання жіночого рукоділля в підготовчому класі (затверджена попечителем Київського навчального округу 1909 р.)

І група

2 уроки на тиждень

В'язання на двох спицях для ознайомлення дітей з основними прийомами в'язання на спицях: лицьові петлі, виворітні, англійські петлі.

Шиття. Зразки швів на крупній канві кольоровими нитками: вперед голку, за голку, строчка. Вишивання хрестом.

В'язання гачком шнурка, петель, стовпчиків, в'язання рубчиками, дірочки.

ІІ група

2 уроки на тиждень

Шиття. Зразки швів на полотні: вперед голку, за голку, строчка, через край та ін.; латки: квадратна, трикутна і кругла. Оздоблювальні шви.

В'язання на спицях шкарпеток та їх ремонт.

Вишивання зразка на канві хрестом, простим і болгарським, смужки, кути, літери і монограми.

В'язання гачком зразків вузьких мережив, із застосуванням прийомів в'язання, вивчених у І групі.

ІІІ група

2 уроки на тиждень

Шиття. Продовження вивчення ручних швів. Ручне шиття одягу в зменшеному вигляді: сорочка, панталони, спідниця. Ознайомлення з шиттям на машинці.

В'язання: зірочка, квадрат.

Вишивання рушника чи серветки вивченими способами.

**Програма викладання жіночого рукоділля в двокласному училищі
(затверджена попечителем Київського навчального округу 1909 р.)**

1 клас (3 уроки)

Зняття мірок для одягу. Креслення викрійок жіночої білизни на папері (в натуральну величину) і в зошиті (в зменшеному вигляді).

Шиття скроєних по цих викрійках предметів на машинці: сорочка, панталони, дитячий ліфчик.

Вишивання по канві конгрес-гладдю.

В'язання різноманітних узорів торочок для рушників.

(На шиття 2 уроки на тиждень, на в'язання – 1 урок).

2 клас (3 уроки)

Шиття форми, яка складається зі спідниці і сорочки за підготовленими кожною ученицею на себе викрійками. Креслення викрійки ліфа і його пошиття.

Вишивання зразка гладдю на полотні: фестони, літери, цифри, монограми. Застосування вивчених способів вишивання на власному чи шкільному матеріалі.

Джерело: [114, с. 35–36]

Додаток Ж
Кількість жіночих і змішаних церковнопарафіяльних шкіл,
у яких викладалося рукоділля (1899–1900 н.р.)

Назва повіту	Назви шкіл, у яких викладалося рукоділля	Кількість шкіл у яких викладалося рукоділля
Борзнянський	Івангородська, Оленівська	2
Городянський	Сновська двокласна, Тупичівська, Перепичська, Дроздовицька, Хотивлянська	5
Конотопський	Сем'янівська, Митченська, Голенська, Дептовська	4
Козелецький	Данівська, Кобижська, Покровська	3
Кролевецький	Покровська	1
Ніжинський	Введенська, Грецька, Преображенська, Талалаївська	4
Новгородсіверський	Соборно-Успенська міська, Середино-Будська	2
Новозибківський	Соборна Новозибківська, Внуковичська	2
Стародубський	Міська Ювілейна	1
Суразький	Свято-Феодосівська, єдиноверческа Святська, дві Клинецькі	4
Чернігівський	Двокласна Соборна, Воздвиженська	2
Глухівський	Соборна, Анастасіє-Миколаївська, Веригінська, Полковнич-Слобідська, Суходольська, Ястребшинська, Янпольська Преображенська, Полошківська	8
	Всього	38

Джерело: [200, с. 415]

Додаток 3

**Динаміка відкриття жіночих гімназій та прогімназій у Чернігівській губернії
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

Назва навчального закладу	Рік відкриття	Рік реорганізації в гімназію
Чернігівська гімназія	1871	
Сосницька прогімназія	1874	1905
Новгородсіверська гімназія	1875	
Кролевецька прогімназія	1870	1907
Ніжинська приватна прогімназія П. Кушакевич	1878	
Новозибківська прогімназія	1880	
Глухівська прогімназія	1870	
Стародубська гімназія	1902	
Борзнянська приватна прогімназія М.Тимченко	1903	
Ніжинська приватна прогімназія Г. Крестинської	1906	1910
Конотопська прогімназія	1892	
Клинцівська гімназія	1908	
Чернігівська приватна гімназія Н. Заостровської	1910	
Чернігівська Групи батьків гімназія приватна	1911	
Городнянська гімназія	1911	
Конотопська приватна О. Журид гімназія	1914	
Коропська приватна Н. Горожанкіної гімназія	1915	
Новозибківська приватна гімназія М. Ніколаєвської	1915	
Мглинська приватна гімназія А. Міцкевич	1915	
Почепська приватна гімназія М. Литвиненко	1916	
Козелецька приватна гімназія О. Звиногородської	1916	
Козелецька прогімназія	1914	
Менська прогімназія	1916	
Остерська приватна прогімназія Є. Іващенко	1912	
Ічнянська приватна прогімназія М. Жуковської	1913	
Менська приватна прогімназія М. Мерної	1913	

Джерело: [189–190]

Додаток И

Програма з кулінарії, заготівлі продуктів і доведення для учениць Ніжинської гімназії Г. Крестинської (1917 р.)

Борошно, сорти пшеничного борошна. Визначення доброякісного борошна за кольором, запахом і смаком.

Бульйон. Основні види бульйонів. Призначення кожного з них. Сорти м'яса для бульйону.

Що називається домоведенням. Обов'язки і якості домогосподарки (охайність, бережливість, працелюбство).

Борошно житнє. Сорти житнього борошна. Зберігання борошна. Хліб кислий і прісний.

Варка жовтого бульйону. Кількість м'яса, води; час варки і температура води. Зберігання бульйону.

Визначення доброякісного м'яса.

Наймання прислуги.

Купівля хліба. Ознаки гарного хліба. Зберігання хліба.

Вибір квартири. Місцевість, в якій не слід вибирати квартиру. Огляд квартир. Розташування кімнат. Ремонт і укладання контракту.

Крупа манна. Сорти манної крупи. Купівля манної крупи.

Супи; пюре із овочів; способи приготування овочів для пюре.

Крупа гречана, головні сорти. Пшоно. Сорти і властивості пшона. Ознаки свіжого пшона.

Вибір дичини на базарі. Дичина банкетна і філейна, різниця між ними. Призначення кожної з них. Способи визначення несвіжості м'яса.

Кабінет, вітальня, зала. Вибір кімнат для них. Обстановка і прибирання.

Рис. Що таке рис. Сорти рису. На що треба звертати увагу при купівлі рису. Що виготовляється з рису.

Маринування дичини. Особливості жарення дичини.

Спальня, дитяча і кімната для хворого. Розподілення кімнат. Обстановка. Види ліжок: залізні та дерев'яні.

Плоди бобових рослин. Сорти гороху.

Купівля консервів.

Вибір риби на базарі. Риба жива і морожена. Основні способи чищення риби.

Телятина. Телятина, шкідлива для вживання.

Їдальня і її призначення; охайне утримання. Необхідна обстановка. Прибирання їдальні.

Картопля. Що виготовляється з картоплі. Варка, запікання, жарення і пюре. На що необхідно звертати увагу при купівлі картоплі. Зберігання картоплі. виправлення солодкого присмаку картоплі.

Варка крупної і дрібної риби. Жарення риби.

Кухонний посуд: порцеляновий, скляний.

Відмінності молодого тваринного м'яса від старого.

Вибір і влаштування кухні. Значення охайності. Необхідність мати велику кухню.

Крупа перлова. Сорти перлової крупи. Купівля перлової крупи.

Основні способи приготування м'яса. Характерні особливості кожного з них. М'ясо заморожене.

Обстановка кухні. Різні вид кухонних плит. Кухонний посуд. Види кухонного посуду. Посуд мідний. Вибір мідного посуду. Чистка мідного посуду.

Вибір свійської птиці на базарі. Визначення віку птиці і її доброякісності.

Спосіб приготування м'яса парного.

Посуд чавунний і емальований. Вибір його.

Крупа вівсяна. Сорти вівсяної крупи.

Підготовка птиці. Жарення крупної і дрібної птиці. Нарізання готової птиці.

Глиняний посуд. Вибір посуду при покупці. Дерев'яний посуд, догляд за посудом.

Соус. Види соусів, способи приготування. Соус сметанний і томатний.

Лампа. Вибір лампи при покупці. Заправка лампи та її чистка.

Перець. Сорти перцю. Купівля і зберігання. Гвоздика. Ознаки якісної гвоздики, її вживання. Кориця.

Опалення. Види опалення: голандська піч, залізна, чавунна, керосинова, газова, спиртова і камін. Види центрального опалення. Сорти дров. Купівля дров.

Приправи. Сіль кухонна, морська. Застосування солі в повсякденному житті. Властивості солі.

Купівля посуду і догляд за ним. Чистка срібла і бронзи.

Капуста. Смакові якості капусти. Види і зберігання капусти. Купівля капусти.

Види тіста. Переваги французького тіста.

Комора. Пральня. Приміщення для них. Обстановка та прибирання цих приміщень.

Основні правила приготування тіста. Здобне тісто. Бісквіт простий і заварний.

Освітлення природне і штучне. Вимоги до штучного освітлення.

Керосин. Купівля керосину і його зберігання.

Свічки. Купівля і вибір свічок.

Баранина, вибір її на базарі. Види жирів та їх переваги.

Догляд за печами. Як потрібно топити піч, щоб краще нагріти приміщення.

Цукор, як приправа. Види цукру. Цукровий пісок і пудра. Властивості та фальсифікація цукру.

Свинина. Вибір свинини на базарі.

Одяг і його значення для здоров'я. Матеріали, які застосовуються для одягу. Бережливе ставлення до одягу. Догляд за одягом.

Чай. Вплив чаю на організм. Чай китайський і цейлонський. Сорти та фальсифікація чаю. Зберігання та заварювання чаю.

Зберігання одягу влітку і взимку. Видалення різних видів плям.

Кофе. Вплив кофе на організм. Сорти кофе. Купівля сирого кофе. Способи зберігання кофе і його заварювання.

Консервування полуниці і вишень.

Способи соління м'яса: російський та англійський.

Взуття. Купівля взуття. Чистка взуття. Сушіння мокрого взуття.

Какао та шоколад. З чого виготовляють какао. Способи приготування шоколаду.

Консервування грибів.

Тканини для білизни. Бавовна, льон, шерсть, шовк. Приготування до прання. Ремонт білизни. Мило.

Молоко. Фальсифікація молока. Зберігання молока. Способи отримання вершків. Зберігання вершків.

Заготівля щавлю.

Складання меню.

Прання білизни. Прання кольорового одягу. Приготування мила.

Сметана. Сир. Способи приготування сиру, його зберігання.

Консервування квасолі та капусти.

Приготування мила домашнім способом.

Чистка взуття. Догляд за рукавичками.

Джерело: [371, арк. 3–9]

Додаток К
Жіночі гімназії Київського навчального округу,
в яких викладалося ліплення
(1908–1913 рр.)

Рік	Назви жіночих гімназій	Загальна кількість гімназій, де викладалося ліплення
1908	Київська приватна А. Жекуліної, Кременецька приватна прогімназія С. Алексіної	2
1911	Київська приватна А. Жекульної, Київська приватна, <i>Ніжинська приватна Г. Крестинської</i> , Білоцерківська гімназія	4
1912	Білоцерківська гімназія, Київські приватні: А. Дучинської і Е. Євсєєвої, Полтавська приватна Н. Старицької, <i>Чернігівська “Групи Батьків”</i>	5
1913	Київські приватні: А. Дучинської, А. Жекуліної, Полтавська приватна Н. Старицької, <i>Чернігівська “Групи Батьків”</i> , <i>Новгород-Сіверська</i>	5

Джерело [190, с. 33]

Додаток Л
Грошові витрати Чернігівського єпархіального училища
на рукодільні матеріали (1873 р.)

Назва матеріалів	Кількість матеріалу	Вартість
Нитки швейні	196 мотків	33 крб. 10 коп.
Нитки машинні	11 дюжин і 5 катушок	10 крб. 42 коп.
Шнурок бавовняний	2700 аршин	9 крб. 72 коп.
Голки швейні	255	10 крб. 20 коп.
Кравецькі шпильки	30 коробок	2 крб. 40 коп.
Гачки	13 коробок	5 крб. 25 коп.
Бумага чулочна	20 фунтів	14 крб.
В'язальні прутки	152	3 крб. 4 коп.
Сталеві наперстки	125 шт.	5 крб.
Ножиці	6 шт.	3 крб.
Тасьма чорна	1 шт.	50 коп.
Гудзики	6	90 коп.
Папір червоний	1,2 фунта	1 крб.
Всього		98 крб. 53 коп.

Джерело [163, с. 530]

Додаток М

Перелік виробів, зазначених у програмі з ремесел
сирітського будинку ((1887 р.)

№	Назва виробів		
1	Грабельні зубці	27	Кришки для глечиків
2	Драбина для кімнатних квітів	28	Зубчатий молоток для м'яса
3	Клітка	29	Ящик з'єднаний цвяхами
4	Колекція іграшкових меблів (ліжка, диван, стіл, 6 стільців, лавка, дзеркало)	30	Трикутник креслярський суцільний
5	Граблі дитячі з ручкою	31	Корито
6	Лопатка для тіста	32	Кутник
7	Коток для білизни	33	Ящик для поштового паперу і конвертів
8	Підставка для діжки у формі хреста	34	Форма для сирної пасхи
9	Лопатка дитяча	35	Ящик з'єднаний шипами
10	Граблі звичайні	36	Рамка для картини
11	Молоток дерев'яний	37	Лавка під ноги
12	Чотирьохгранна лінійка (квадратик)	38	Лавка під ноги з різними ніжками
13	Кришка для діжки	39	Корито з дощок
14	Кухонна дошка	40	Вішалка для чистки одягу
15	Поличка	41	Кубичний гарнець
16	Лавка для знімання взуття	42	Скринька
17	Табурет	43	Божниця липова з різьбою
18	Попільничка	44	Дитяча тачка
19	Дитячі ноші	45	Підставки для кімнатних квітів
20	Дитячі санчата	46	Лучок для пилки дитячої
21	Лопата для хліба	47	Стілець
22	Ліхтар дерев'яний	48	Сундук
23	Лінійка звичайна	49	Вішалка з кришкою
24	Вішалка для одягу	50	Драбина садова
25	Качалка	51	Невелика віконна рама
26	Аршин (дубовий)	52	Ліжка звичайне

Джерело: [238, с. 56–57]

Додаток Н

Перелік виробів, зазначених у програмі з ручної праці Глухівського
учительського інституту (1901 р.)

№	Назва виробів		
Роботи по дереву			
1	Грабельні зубці	24	Полиця на кронштейнах
2	Кілочок для квітів квадратний	25	Вішалка для одягу
3	Пара мотушек	26	Лучок для пилки
4	Качалка для тіста	27	Поличка для лампи
5	Вилка для укріплення білизни	28	Кутник
6	Ручка для молотка	29	Рамка
7	Ручка для долота	30	Ящик для ножів і виделок
8	Веселка для тіста	31	Кришка для відра
9	Ніж для різання паперу	32	Ящик для паперу і конвертів
10	Лінійка – квадратик	33	Чумичка
11	Лопатка для відточування кіс	34	Струбцинка
12	Лінійка	35	Ваза точена
13	Пара трикутників	36	Лінійки паралельні
14	Товкачик виточений	37	Чайниця
15	Дошка для хлібу	38	Лавка
16	Ложка овальна	39	Полиця для книжок
17	Підставка для квітів	40	Прес-бювар
18	Топорище	41	Креслярська дошка
19	Підставка для діжки	42	Колодка фуганку чи рубанку
20	Ручки точені	43	Ящик з шипами
21	Вправи з різьби	44	Табуретка
22	Совок	45	Скринька
23	Киянка	24	Полиця на кронштейнах
Роботи по металу			
1	Милиці і гачок з дроту	16	Таганок
2	Пара кутників	17	Болт з гайкою
3	Милиці	18	Совок
4	Керн	19	Лінійка
5	Вправи з різання і згинання жерсті; коробка без кришки	20	Попільничка
6	Кільце	21	Пара кронштейнів
7	Завіси для дверей	22	Чайник
8	Вішалка	23	Лопатка-скребок
9	Коробка з кришкою	24	Печатка
10	Підставка для праски	25	Молоток
11	Лопатка для вугілля	26	Кронциркуль
12	Зубило	27	Відро
13	Обруч конічний	28	Друшляк
14	Кружка	29	Ніж кухонний
15	Пробійник	30	Ключ гаєчний

Джерело: [177, с. 13–14]

Додаток П

Відомість про зміст і територіально-хронологічні межі трудової підготовки вчителів на губернських сільськогосподарських курсах (1908–1914 рр.)

Назва предметів	1908	Ніжин	1909	Новгород-Сіверський	1910	Борзна	1911	Новозибків	1912	Стародуб	1913	Бобровиця	1914	Слобідка
	Кількість годин													
	теор.	практ.	теор.	практ.	теор.	практ.	теор.	практ.	теор.	практ.	теор.	практ.	теор.	практ.
Природознавство	13	4	17	2	12	14	14	32	12	20	17	9	17,5	15,5
Польові роботи	32	16	32	8	44	12	12	?	31	26	33	8	33,5	20
С/г машини			22	8	11	25	9	16	13	11	10	11	10	8
Луковедення	–	–	4	–	–	–	12	24	12	3	12	6	12	12
Тваринництво і молочна справа	16	–	45	–	36	50,5	52	91	40	66	33	55	34	32
Бджільництво	25,5	–	9	14	15	27	16	33	18	42	18	40	19	29
Шовківництво	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–
Ветеринарія	–	–	–	–	–	–	6	12	–	–	10	4	6	4
Садівництво	13	12	19	?	18	20	27	50	20	40	20	36	28	22,5
Городництво	6	12	14	?	11	33								
Організація господарства	–	–	–	–	–	–	–	–	9	5	14	8	10	18
Кооперація і заг. агрономія	10	–	10	–	10	–	2	–	5	–				
С/г рахівництво	–	–	–	–	–	–	2	12	–	–	–	–	–	–
Укріплення ярів	–	–	–	–	–	–	4	8	–	–	–	–	–	–
Разом	115	44	172	32	157	181	166	178	160	311	170	177	188	161

Джерело: [90, с. 47]

Додаток Р

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

спецкурсу “Трудове виховання учнів у загальноосвітніх закладах Чернігівщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.”

Спецкурс “Трудове виховання учнів у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.” призначений для студентів педагогічних навчальних закладів ІІІ – ІV рівнів акредитації (денна форма навчання) і може бути прочитаний в межах курсів, що входять до циклу “Психолого-педагогічних дисциплін” (історія педагогіки, загальна педагогіка, методика трудового навчання). Його можна рекомендувати також в якості додаткового поглибленого курсу, що розкриває регіональну специфіку трудового досвіду минулого, слухачам інститутів післядипломної педагогічної освіти і соціальним працівникам, в коло професійних інтересів яких входить робота із соціально незахищеними групами дітей (сироти, напівсироти, глухонімі, сліпі і т.і.).

Спецкурс “Трудове виховання учнів у загальноосвітніх закладах Чернігівщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.” розроблений із залученням значної кількості архівних першоджерел, які склали необхідну фактологічну основу для теоретичних висновків та узагальнень.

Програмний зміст спецкурсу становить цілісна, логічно завершена сукупність відомостей про особливості процесу трудової підготовки учнів у загальноосвітніх школах Чернігівської губернії у дожовтневий період (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).

Мета: сформувати у студентів у процесі вивчення спецкурсу цілісну систему знань про зародження, становлення і розвиток трудового навчання у загальноосвітніх школах Чернігівської губернії.

Завдання:

- ознайомити студентів із передумовами запровадження трудового навчання на Чернігівщині; його періодизацією; особливостями трудового виховання учнів у загальноосвітніх губернських закладах (початкових, середніх, інтернатного типу), системою підготовки вчителів до викладання цього нового навчального предмета;
- виховувати шанобливе ставлення до трудового досвіду минулого як такого, що концентрує в собі цінні надбання багатьох поколінь;
- розвивати пізнавальні інтереси студентів, спонукати їх до власних наукових досліджень щодо вивчення матеріальної і духовної культури рідного краю.

1. Планування навчально-виховного процесу:

Семестр	Всього годин	Аудиторних, з них:	Лекцій	семінарів	сам. робота
ІХ	22	18	10	8	4

2. Організаційно-методичні вказівки:

Вивчення спецкурсу “Трудове виховання учнів у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст.” здійснюється у процесі викладання предметів, що входять до циклу “Психолого-педагогічні дисципліни” і передбачає використання аудиторних (лекції, семінари), і позааудиторних (самостійна робота) організаційних форм навчання. Курс зорієнтований на залучення студентів до науково-дослідницької роботи шляхом опрацювання архівних матеріалів та історико-педагогічної літератури.

3. Навчально-тематичний план спецкурсу

№ п/п	Вид і № навчального заняття	Кількість годин	Тема заняття і його план
1.	Лекція 1	2	Тема 1. Соціально-економічні та культурноосвітні передумови запровадження трудового навчання у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст. План: 1. Характеристика соціально-економічних передумов запровадження трудового навчання в школах Чернігівщини. 2. Культурно-освітні чинники, що вплинули на запровадження трудового виховання у Чернігівській губернії. Основні етапи становлення системи трудового виховання учнів у зазначеному регіоні (періодизація цього процесу).
2.	Семінар 1	2	Тема 1. Соціально-економічні та культурноосвітні передумови запровадження трудового навчання у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст.
3.	Лекція 2	2	Тема 2. Внесок чернігівських педагогів у розробку проблем трудового виховання. План: 1. Питання трудового виховання у творчому доробку Б. Грінченка (Чернігівській період діяльності). 2. С. Русова про деякі проблеми трудового виховання на Чернігівщині (кінець XIX ст.). 3. Т. Лубенець – укладач програм із ручної праці. 4. Внесок маловідомих чернігівських педагогів (М. Григоревського, С. Солошенка) у розробку проблем трудового виховання.

4.	Семінар 2	2	Тема 2. Внесок чернігівських педагогів у розробку проблем трудового виховання.
5.	Лекція 3.	2	Тема 3. Трудове виховання учнів у початкових та середніх загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) План: 1. Трудова підготовка учнів у початкових школах означеного регіону (земських, міністерських, церковнопарафіяльних). 2. Зміст, форми й методи трудового навчання учнів у загальноосвітніх закладах інтернатного типу. 3. Трудова підготовка вихованців у чоловічих і жіночих гімназіях та прогімназіях. Особливості трудового виховання учениць у середніх навчальних закладах духовного відомства (жіночих єпархіальних училищах).
6.	Семінар 3	2	Тема 3. Трудове виховання учнів у початкових та середніх загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)
7.	Лекція 4	2	Тема 4. Використання регіональних традицій у процесі трудової підготовки школярів. 1. Регіональні традиції трудового виховання – як засіб залучення учнів до духовної і матеріальної культури українського народу. 2. Народні промисли Чернігівщини (гончарство, золотарство, лозоплетіння, різьбярство, ткацтво, інкрустація соломкою). 3. Чернігівська вишивка як вид декоративно-ужиткового мистецтва. 4. Писанкарство як вид народного мистецтва.
8.	Семінар 4	2	Тема 4. Використання регіональних традицій у процесі трудової підготовки школярів.
9.	Лекція 5	2	Тема 5. Підготовка вчителів до керівництва процесом трудового навчання учнів. План: 1. Трудова підготовка майбутніх учителів у Глухівському вчительському інституті. 2. Трудове виховання учнів в учительських семінаріях. 3. Особливості підготовки чернігівських учителів на сільськогосподарських губернських та поза губернських курсах.

4. Планування самостійної роботи студентів

№ п/п	Назва тем і питання	К-ть годин
1	<p>Тема 2. Внесок чернігівських педагогів у розробку проблем трудового виховання.</p> <p>Ознайомитися зі статтями С. Русової: “Отношение народа к грамотности и книге”, “Освещение здания первой земской ремесленной школы в Черниговской губернии”, написаними нею під час другого перебування родини Русових на Чернігівщині (1895 – 1899 рр.). Проаналізувати погляди С. Русової на трудове виховання і професійну освіту, розкриті нею у вищезазначених статтях “ЗСЧГ”.</p>	2
2	<p>Тема 2. Внесок чернігівських педагогів у розробку проблем трудового виховання.</p> <p>Ознайомитися зі статтею Б. Грінченка “Народные учителя как сельские хозяева”, надрукованої у “ЗСЧГ”, і проаналізувати його погляди щодо можливого узгодження професійної діяльності вчителів із сільськогосподарськими заняттями. Ознайомитися зі змістом складеного Б. Грінченком “Доклада управе о курсах ручного труда для народных учителей г. Чернигова”, виокремити основні його положення.</p>	2

5. Плани проведення семінарських занять (з рекомендованою літературою і темами рефератів).

Семінарське заняття № 1

Тема: Соціально-економічні та культурноосвітні передумови запровадження трудового навчання у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Питання:

1. Характеристика соціально-економічних передумов запровадження трудового навчання в школах Чернігівщини.
2. Культурно-освітні чинники, що вплинули на запровадження трудового виховання у Чернігівській губернії.
3. Основні етапи становлення системи трудового виховання учнів у зазначеному регіоні (періодизація цього процесу).

Теми рефератів

1. Зародження капіталістичних відносин на Чернігівщині в першій половині XIX ст. – як соціально-економічна передумова становлення трудового навчання в школах губернії.

2. Представники прогресивної зарубіжної педагогіки про трудове виховання і професійну освіту.
3. Вітчизняні педагоги про працю як засіб всебічного розвитку особистості.
4. Системи трудового навчання у їх історичному розвитку (О. Саломона, К. Цируля).

Рекомендована література:

[2-5], [8], [13-15], [21], [24-27], [41], [50].

Семінарське заняття № 2

Тема: Внесок чернігівських педагогів у розробку проблем трудового виховання

Питання:

1. Питання трудового виховання у творчому доробку Б. Грінченка (Чернігівській період діяльності).
2. С. Русова про деякі проблеми трудового виховання на Чернігівщині (кінець XIX ст.).
3. Т. Лубенець – укладач програм із ручної праці.
4. Внесок маловідомих чернігівських педагогів (М. Григоревського, С. Солошенка) в розробку проблем трудового виховання.

Теми рефератів

1. Б. Грінченко і Чернігівщина.
2. Педагогічні погляди С. Русової в контексті розвитку освіти на Чернігівщині.
3. Т. Лубенець про трудове виховання.
4. Участь чернігівських педагогів у роботі I з'їзду діячів з технічної і професійної освіти (грудень – січень 1889-1890 рр.).

Рекомендована література:

[5], [7], [17-20], [35], [37], [39-40], [59], [63], [74-76].

Семінарське заняття № 3

Тема: Трудове виховання учнів у початкових та середніх загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)

Питання:

1. Трудова підготовка учнів у початкових школах означеного регіону (земських, міністерських, церковнопарафіяльних).
2. Зміст, форми й методи трудового навчання учнів у загальноосвітніх закладах інтернатного типу.
3. Трудова підготовка вихованців у чоловічих і жіночих гімназіях та прогімназіях.
4. Особливості трудового виховання учениць у середніх навчальних закладах духовного відомства (жіночих єпархіальних училищах).

Теми рефератів

1. Зародження шкільного садівництва на Чернігівщині (кінець XIX ст.).

2. Ремісничі класи та відділення у початкових школах дожовтневого періоду.
3. Характеристика рукоділля як навчального предмета жіночих початкових шкіл.
4. Місце і роль трудового навчання в сучасних загальноосвітніх закладах інтернатного типу.
5. Перші жіночі гімназії та прогімназії на Чернігівщині. Започаткування у них трудового навчання як обов'язкового навчального предмета.
6. Перші єпархіальні жіночі училища на Чернігівщині. Трудова спрямованість навчально-виховного процесу у жіночих закладах духовного відомства.

Рекомендована література:

[2], [5], [8], [10-11], [24-27], [32-45], [48], [54], [63].

Семінарське заняття № 4

Тема: Використання регіональних традицій у процесі трудової підготовки школярів.

Питання:

1. Регіональні традиції трудового виховання – як засіб залучення учнів до духовної і матеріальної культури українського народу.
2. Народні промисли Чернігівщини (гончарство, золотарство, лозоплетіння, різьбярство, ткацтво, інкрустація соломкою).
3. Чернігівська вишивка як вид декоративно-ужиткового мистецтва.
4. Писанкарство як вид народного мистецтва.

Теми рефератів

1. Зародження гончарства на Чернігівщині.
2. Регіональні особливості Чернігівської вишивки.
3. Лозоплетіння як вид трудової підготовки учнів у початкових школах Чернігівської губернії (кінець XIX – початок XX ст.).
4. Особливості народного костюму на Чернігівщині.

Рекомендована література:

[1], [28], [34], [53], [60-62].

ЗМІСТ СПЕЦКУРСУ

Тема 1. Соціально-економічні та культурноосвітні передумови запровадження трудового навчання у загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Характеристика соціально-економічних передумов запровадження трудового навчання в школах Чернігівщини. Культурно-освітні чинники, що вплинули на запровадження трудового виховання у Чернігівській губернії. Основні етапи становлення системи трудового виховання учнів у зазначеному регіоні (періодизація цього процесу).

Тема 2. Внесок чернігівських педагогів у розробку проблем трудового виховання

Питання трудового виховання у творчому доробку Б. Грінченка (Чернігівській період діяльності). Б. Грінченко – автор доповідей земської управи Чернігівському земському зібранню. Відображення у них питань трудового виховання учнів у зазначеному регіоні. С. Русова про деякі проблеми трудового виховання на Чернігівщині (кінець XIX ст.). С. Русова про необхідність відкриття в Чернігівській губернії училищ із розширеною програмою навчання із обов'язковим включенням до неї ремесел і сільськогосподарських дисциплін. С. Русова про удосконалення трудового виховання молоді шляхом заснування першої земської сільської ремісничої школи в Чернігівській області. Т. Лубенець – укладач програм із ручної праці. Види ручної праці, рекомендовані для дітей різних вікових груп. Внесок маловідомих чернігівських педагогів (М. Григоревського, С. Солошенка) в розробку проблем трудового виховання. С. Солошенко – провідний методист з трудового навчання на Чернігівщині, його багаторічний досвід викладання ручної праці в Глухівському вчительському інституті. Участь С. Солошенка у роботі I з'їзду діячів з технічної і професійної освіти (1889–1890 рр.). М. Григоревський – директор Глухівського вчительського інституту. Його внесок у розробку проблем трудового виховання.

Тема 3. Трудове виховання учнів у початкових та середніх загальноосвітніх закладах Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)

Трудова підготовка хлопців у початкових школах означеного регіону (земських, міністерських, церковнопарафіяльних). Ремісничі класи та відділення у початкових школах Чернігівської губернії. Організаційно-методичні засади трудового виховання в них (мета, зміст, форми, методи трудового навчання хлопчиків). Ручна праця як загальноосвітній предмет початкової школи у зразкових училищах Чернігівської губернії (при вчительському інституті та вчительських семінаріях). Сільськогосподарська підготовка у початкових школах Чернігівської губернії. Особливості трудового виховання дівчат у початкових училищах Чернігівської губернії. Поява перших жіночих початкових шкіл, де було запроваджено рукоділля. Організаційно-методичні засади трудового виховання дівчат у земських, міністерських і церковнопарафіяльних школах.

Трудова підготовка учнів у дитячих притулках, будинку для сиріт – як засіб підготовки їх до майбутнього трудового життя. Зміст, форми й методи трудового навчання учнів у загальноосвітніх закладах інтернатного типу. Виховна спрямованість трудового навчання у дитячих закладах інтернатного типу. Трудова підготовка вихованців у чоловічих і жіночих гімназіях та прогімназіях. Організаційно-методичні засади рукоділля як обов'язкового навчального предмета в середніх загальноосвітніх жіночих закладах. Ручна праця як засіб всебічного розвитку особистості у чоловічих гімназіях Чернігівської губернії. Ліплення як різновид ручної праці у жіночих гімназіях Чернігівської губернії. Особливості трудового виховання учениць у середніх навчальних закладах духовного відомства (жіночих єпархіальних училищах). Роль архієпископа Філарета у заснуванні єпархіальних жіночих училищ. Перші жіночі середні заклади духовного відомства на Чернігівщині.

Тема 4. Використання регіональних традицій у процесі трудової підготовки школярів

Регіональні традиції трудового виховання – як засіб залучення учнів до духовної і матеріальної культури українського народу. Відображення проблеми використання регіональних традицій у процесі трудової підготовки учнів у нормативних документах (Державному стандарті середньої загальної освіти, Концепції національного виховання, Національній доктрині розвитку освіти в Україні, Законі України “Про освіту”). Аналіз програми з трудового навчання (освітня галузь “Технологія”) щодо наявності у ній розділів і тем, сприятливих для ознайомлення учнів із трудовими традиціями Чернігівщини. С. Русова про виховні можливості народних традицій. Народні промисли Чернігівщини (гончарство, золотарство, лозоплетіння, різьбярство, ткацтво, інкрустація соломкою). Чернігівська вишивка як вид декоративно-ужиткового мистецтва. Писанкарство як вид народного мистецтва, у якому знайшли втілення звичаї, традиції, вірування, обряди українського народу. (Писанкарство – як проблема наукового дослідження у працях Ф. Вовка, М. Драгоманова, С. Кульжинського, Н. Литвиної, О. Пчілки, М. Сумцова, В. Чубинського, В. Шухевича). Технології виготовлення писанок на Чернігівщині (XVIII–XIX ст.). Методичні особливості використання регіональних традицій у процесі трудової підготовки молодших школярів.

Тема 5. Підготовка вчителів до керівництва процесом трудового навчання учнів

Трудова підготовка майбутніх учителів у Глухівському вчительському інституті. С. Солошенко – провідний методист з трудового навчання в Чернігівській губернії. Трудове виховання учнів в учительських семінаріях. Людмилинська жіноча вчительська семінарія – унікальний навчальний заклад зі спеціалізованим сільськогосподарським відділенням. Трудова підготовка учнів у Суразькій та Чернігівській вчительських семінаріях. Особливості підготовки чернігівських учителів на сільськогосподарських губернських та позагубернських курсах. Сільськогосподарська підготовка чернігівських вчителів у

спеціалізованих навчальних закладах, розміщених поза межами Чернігівської губернії. Система регіональних сільськогосподарських курсів для вчителів.

Рекомендована література

Основна

1. Адруг А.К. Писанки Чернігівщини: історія і сучасність. / А.К. Адруг – Чернігів : КП “Видавництво : Чернігівські береги”, 2005.
2. Антология педагогической мысли : В 3 т. Т. 2. Русские педагоги и деятели народного образования о трудовом воспитании и профессиональном образовании / Сост. Н.Н. Кузьмин. – М. : Высш. шк., 1989. – 463 с.
3. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. / В. Й. Борисенко – К. : Наукова думка, 1980. – 155 с.
4. Борисенко В. Про стан освіти селян на Лівобережній Україні в пореформений період (1861 – 1900) / В. Борисенко // Український історичний журнал. – 1975. – № 8. – С. 102-106.
5. Бугаєвич І.В. Праця як навчальний предмет / І.В. Бугаєвич – К. : Рад. школа, 1970. – 99 с.
6. Бугаєвич І.В. Розробка питань трудового навчання в початкових школах на Україні в дожовтневий період / І.В. Бугаєвич // Педагогіка. / Республіканський науково-методичний збірник. – Випуск 2. – К. : Рад. школа, 1970. – С. 45-65.
7. Веркалець М.М. Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка / М.М. Веркалець– К. : Знання, 1990. – 47 с.
8. Вихрущ А.В. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (XIX – початок XX ст.) : Монографія / А.В. Вихрущ – К., 1993. – 173 с.
9. Воробйова Г.П. Шляхами створення Глухівської жіночої гімназії / Г.П. Воробйова // Матеріали науково-практичної конференції “Розвиток освіти і культури України в XVII – XIX ст.”. – Глухів : ГДП, 1999. – С. 25-26.
10. Гандиш А. Сільськогосподарська освіта на рубежі XI-XX ст. у Чернігівській губернії / А. Гандиш // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 109–114.
11. Горобець С. М. Земські школи Чернігівського району. 1868–1918 / С. М. Горобець Книга 3. 1890–1895 / Відділ освіти Черніг. райдержадміністрації, Районний метод. кабінет. – Чернігів, 2005. – 84 с.
12. Дем’яненко Н. М. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX – початок XX ст.) : Монографія / Н. М. Дем’яненко, І. П. Важинський – М. : МПА, 2002. – 240 с.
13. Дзеверін О.Г. Проблема трудового виховання учнів загальноосвітньої школи на Україні напередодні великої жовтневої соціалістичної революції / О.Г Дзеверін // Наукові записки НДІ педагогіки. – К. : Радянська школа., 1963. – С. 3-27.
14. Дідух В. Становлення трудового навчання на теренах України в дореволюційний період / В. Дідух // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2004. – № 3. – С. 43-48.

15. Доватор Р.Л. Проблемы трудового воспитания и обучения в прогрессивной русской педагогике (конец XIX – XX в.) / Р.Л. Доватор // Советская педагогика. – 1978. – № 2. – С. 105-113.
16. Драч О.Д. Навчальний процес у земській школі у другій половині XIX ст. / О.Д. Драч // Збірник наукових праць. – Х. : Основа, 1997. – Вип. 1. – 206 с. – (Серія : Історія та географія).
17. Задорожна Л.В. Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду (1874–1917 рр.) / Л.В. Задорожна– Глухів : РВВ ГДПІ, 1999. – 70 с.
18. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової : Навч. посіб. для студентів пед. спеціальностей вузів / Передмова М. Д. Ярмаченка. – 3-є вид., доп. і переробл. – Чернігів : РВК “Десн. правда”, 2006. – 264 с.
19. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина XIX – початок XX століття) / За ред. М. Д. Ярмаченка. – Л. : ЛОКД, 2002. – 344 с.
20. Зайченко І. В. С. Ф. Русова про Чернігівське земство / І. В. Зайченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. / Черніг. обл. відділ географ. товариства України, Черніг. обл. історико-краєзнавче товариство, ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1993. – Вип. 2. – С. 66-70.
21. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К. : Главная редакция УСЭ, 1983. – 817 с.
22. Карелін М.В. Деякі проблеми трудового навчання у початкових школах України / М.В. Карелін // Рідна школа. – 2003. – № 4. – С. 76–78.
23. Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы / Н.А. Константинов – М. : Учпедгиз, 1947. – 247 с.
24. Котряхов Н. В. Организация и методика обучения ручному труду в дореволюционной России / Н. В. Котряхов // Школа и производство. – 1995. – № 3. – С. 20-23.
25. Котряхов Н. В. Педагоги-реформаторы о роли ручного труда / Н. В. Котряхов // Школа и производство. – 1995. – № 1. – С. 14–17.
26. Котряхов Н. В. Подготовка учителя к обучению ручному труду в русской дореволюционной школе / Н. В. Котряхов // Школа и производство. – 1995. – № 6. – С. 27-30.
27. Котряхов Н.В. Педагогический ручной труд в русской школе / Н. В. Котряхов // Советская педагогика. – 1985. – № 4. – С. 123-126.
28. Кравченко Т. Ознайомлення студентів з національним одягом – шлях прилучення їх до народних традицій / Т. Кравченко // Трудова підготовка в закладах освіти України. – 2001. – № 4. – С. 28-32.
29. Любар О. О. Історія української педагогіки. Навч. посіб. / Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. / За ред. О. О. Любара. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2003. – 450 с.
30. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) / Упоряд. : Л. Д. Березівська та ін. – К.: Наук. світ, 2003. – 418 с.

31. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933: Навч. посібник / О. В. Сухомлинська та ін.; за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
32. Огиенко Д.П. О введении уроков рукоделия в классах для взрослых / Д.П. Огиенко // Актуальные проблемы науки и образования: Сборник материалов VIII международной научно-практической конференции (г. Новозыбков, Брянская обл., 27–28 октября 2005 г.) В 2-х ч.– Брянск, РИО БГУ, 2005. – Ч.1. – С. 74-75.
33. Огієнко Д.П. Використання регіональних традицій у процесі трудової підготовки молодших школярів / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.: збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2006. – Вип. 38. – С. 99-101. (Серія: “Педагогічні науки”).
34. Огієнко Д.П. Внесок С.Ф. Русової у розробку проблем трудового виховання / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2007. – Вип. 47. – С. 95-97. – (Серія: “Педагогічні науки”).
35. Огієнко Д.П. Особливості трудової підготовки чернігівських учителів на сільськогосподарських курсах при Харківському землеробському училищі (кінець XIX ст.). / Д.П. Огієнко // Теоретико-методичні проблеми підготовки студентів до естетичного виховання учнів початкових класів. – Чернігів : ЧДПУ, 2007. – Вип. 3 – С. 50-54.
36. Огієнко Д.П. Питання трудового виховання у творчому доробку Б.Д. Грінченка (Чернігівський період діяльності) / Д.П. Огієнко // “Вартовий” на ниві української національної освіти і культури. Матеріали вузівської науково–практичної конференції, присвяченої 145-річчю від дня народження Б.Д.Грінченка (1863–1910), відомого українського письменника, педагога, громадського діяча. 16 грудня 2008 року / За ред. проф. І.В.Зайченка. – Чернігів, 2008. – С. 43-46.
37. Огієнко Д.П. Проблема трудового виховання учнів у педагогічній спадщині К.Д. Ушинського / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2008. – Вип. 56. – С. 241-243. – (Серія: “Педагогічні науки”).
38. Огієнко Д.П. Софія Русова про педагогічні вимоги до дитячої праці / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2006. – Вип. 39. – С. 108-109. – (Серія: “Педагогічні науки”).
39. Огієнко Д.П. С.Ф. Русова про деякі проблеми трудового виховання на Чернігівщині (кінець XIX ст.) / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2009. – Вип. 71. – С. 67-69. – (Серія: “Педагогічні науки”).
40. Огієнко Д.П. Становлення трудового навчання як навчального предмета загальноосвітньої школи (друга половина XIX ст.) / Д.П. Огієнко // Теоретико-методичні проблеми підготовки студентів до естетичного виховання учнів початкових класів.– Чернігів: ЧДПУ, 2009. – Вип. 5. – С. 47-50.

41. Огієнко Д.П. Трудова підготовка дівчат-сиріт у Чернігівському притулку Відомства імператриці Марії як фактор їх соціальної адаптації (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2006. – Вип. 41. – С. 39-41. – Серія: (“Психологічні науки”).
42. Огієнко Д.П. Трудова підготовка майбутніх вчителів у Суразькій семінарії Чернігівської губернії (початок XX ст.). / Д.П. Огієнко // Вопросы функционирования и преподавания русского языка на современном этапе: Сборник материалов научно-практических конференций. – М.: Изд-во МГОУ, 2007. – С. 114-118.
43. Огієнко Д.П. Трудове виховання дівчат у Ніжинському училищі при Введенському жіночому монастирі (друга половина XIX ст.) / Д.П. Огієнко // Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції “Християнські старожитності Київської Русі” – Чернігів. – 2009. – С. 242-243.
44. Огієнко Д.П. Характеристика систем трудового навчання у ремісничих відділеннях Чернігівської губернії (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) / Д.П. Огієнко // Теоретико-методичні проблеми підготовки студентів до естетичного виховання учнів початкових класів. Вип. 4. – Чернігів. : ЧДПУ, 2008. – Вип. 4. – С. 49-53.
45. Олійник Н. А. Актуальні проблеми освітньої діяльності земств Чернігівської губернії у 90-х рр. XIX ст. – початку XX ст. / Н. А. Олійник // Наукові записки Ніжин. нац. ун-ту ім. Миколи Гоголя. Психолого-пед. науки. – Ніжин, 2006. – № 3. – С. 103-106.
46. Олійник Н. А. Діяльність земств Чернігівської губернії у галузі підготовки учителів для народних шкіл / Н. А. Олійник // До витоків становлення української педагогічної науки. Зб. наук. праць. – К. : Наук. світ, 2002. – С. 108-112.
47. Олійник Н. А. Участь Чернігівського земства у справі опіки над знедоленими дітьми в кінці XIX – на початку XX століття / Н. А. Олійник // Наукові записки Ніжин. держ. пед. ун-ту ім. Миколи Гоголя. Психолого-пед. науки. – Ніжин, 2001. – № 1. – С. 163-168.
48. Пиріг П.В. До питання про зародження капіталістичних відносин на Чернігівщині в першій половині XIX ст. / П.В. Пиріг // III Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 229.
49. Половець В. Чернігівська губернія у другій половині XIX ст. – на початку XX століття. Соціально-економічний аспект // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 80-83.
50. Пузанов М. Ф. Очерки истории профессионально – технического образования в Украинской ССР. / М.Ф. Пузанов, Г.И. Терещенко – К. : Вища школа, 1980. – 231 с.
51. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч. XXст.): Нариси / Редкол.: М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н.П.Калениченко (заст. відп. ред.), С. У. Гончаренко та ін. – К.: Рад. школа, 1991. – 384 с.

52. Савка Л. Регіональні особливості української вишивки / Л. Савка // Трудова підготовка в закладах освіти України. – 2001. – № 3. – С. 49–52, № 4. – С. 25–28.
53. Самойленко Г.В. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII – XX ст. Нариси культури. / Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Самойленко С.Г. – Частина 3. – Ніжин : НДПШ, 1996. – 226 с.
54. Сисоєва С., Нариси з історії розвитку педагогічної думки / С. Сисоєва, І. Соколова. – К.: ЦУП, 2003. – 307 с.
55. Сметанін Д.А. Трудове навчання і виховання в школах України дожовтневого періоду / Д.А. Сметанін // Методика трудового навчання. Республіканський науково-методичний збірник. – К. : Радянська школа, 1970 – Вип. 5 – С. 156 - 169.
56. Степанович Є.П. Початкова освіта на Чернігівщині в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. / Є.П. Степанович // III Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 229-230.
57. Студьонова Л. В. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії / Л. В. Студьонова. – Ніжин: ТОВ Вид-во “Аспект – Поліграф”, 2003. – 88 с.
58. Т. Г. Лубенець і просвітній рух в Україні другої половини XIX – початку XX століття.: Науково-практ. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження митця. 21 лют. 2005 р. / За ред. проф. І. В. Зайченка. – Чернігів, 2005. – 64 с.
59. Тхоржевська Т. Пошиття народного одягу / Т. Тхоржевська // Трудова підготовка в закладах освіти України. – 2000. – № 2. – С. 44-47, № 3. – С. 41-50.
60. Тхоржевський Д.О. Українські народні ремесла / Д.О. Тхоржевський // Трудова підготовка в закладах освіти України. – 2000. – № 2. – С. 25-32.
61. Тхоржевський Д.О. Українські народні ремесла / Д.О. Тхоржевський // Трудова підготовка в закладах освіти України. – 2001. – № 2. – С. 25-36, № 3. – С. 21-36, № 4. – С. 17-24.

Додаткова література

62. Гринченко Б.Г. Народные учителя как сельские хозяева / Б.Г. Гринченко // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. – № 2-3. – С. 69-80.
63. Дмитренко О. З історії чернігівської учительської семінарії / О. Дмитренко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові від колегіуму до університету : Зб. наук. праць. – Чернігів : ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2001. – С. 57-60.
64. Доклад управы о посылке учителей на курсы садоводства, огородничества и проч. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 2–3. – Приложение. – С. 419-483.
65. К истории Черниговского земского сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 3. – С. 45-57.
66. Карачевский-Волк Н. Письма из деревни. По вопросу о распространении сельскохозяйственных знаний / Карачевский-Волк Н. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 5. – С. 33-49.

67. Леус В. Найбільша споруда дореволюційного міста: навчальний заклад для виховання і навчання дочок православного духівництва / В. Леус // Чернігівські відомості. – 2002. – 13 грудня. – С. 9.
68. Лопухівська А.А. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні: посібник для вчителів / А.А. Лопухівська – К. : Інститут сист. досліджень освіти, 1997. – 97 с.
69. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.) / Упоряд. : Л. Д. Березівська та ін. – К. : Наук. світ, 2003. – 418 с.
70. Начальное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 7. – С. 76-77.
71. Об учреждении Людмилинской женской школы сельского домоводства и усадебного хозяйства в мест. Мрине Нежинского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 3. – С. 1.
72. Русов А. Народное образование / Русов А. Описание Черниговской губернии. – Т. 2. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1899. – С. 66-146.
73. Русова С. К вопросу об увеличении курса учения в начальных народных школах / С. Русова // Земский сборник Черниговской губернии. – 1897. – № 7. – С. 27-40.
74. Русова С. Освещение здания первой земской ремесленной школы в Черниговской губернии / С. Русова // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 1-3. – С. 138-164.
75. Русова С. Отношение народа к грамотности и книге / С. Русова // Земский сборник Черниговской губернии. – 1897. – № 1. – С. 7-28.
76. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К. : “Укр. рад. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 1990. – 978 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев Е.И. Школьное дело в России / Е.И. Андреев – СПб. : Тип. Киришбаума, 1882. – 232 с.
2. Анопов И.А. Опыт систематического обозрения материалов к изучению современного состояния среднего и низшего технического и ремесленного образования в России / И.А. Анопов – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1889. – 556 с.
3. Анопов И.А. По вопросу о средней общеобразовательной школе с применением ее к запросам и нуждам современной жизни некоторых местностей России / И.А. Анопов – СПб. : Типо-Литография Шредера, 1891. – 56 с.
4. Антология педагогической мысли : – В 3 т. Т. 1. Прогрессивная зарубежная педагогическая мысль о трудовом воспитании и профессиональной подготовке / Сост. К.И. Салимова, Г.Б. Корнетов. – М. : Высш. шк., 1988. – 448 с.
5. Антология педагогической мысли : В 3 т. Т. 2. Русские педагоги и деятели народного образования о трудовом воспитании и профессиональном образовании / Сост. Н.Н. Кузьмин. – М. : Высш. шк., 1989. – 463 с.
6. Бабіна О.І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці ХІХ – початку ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки”/ О.І. Бабіна. – К., 2000. – 20 с.
7. Борисенко В. Про стан освіти селян на Лівобережній Україні в пореформений період (1861 – 1900) / В. Борисенко // Український історичний журнал. – 1975. – № 8. – С. 102-106.
8. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. / В. Й. Борисенко – К. : Наукова думка, 1980. – 155 с.
9. Боровик А. Реформування системи підготовки вчителів для української школи / А. Боровик // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 3-12.
10. Бугаєвич І.В. Праця як навчальний предмет / І.В. Бугаєвич – К. : Рад. школа, 1970. – 99 с.

11. Бугаєвич І.В. Розробка питань трудового навчання в початкових школах на Україні в дожовтневий період / І.В. Бугаєвич // Педагогіка. / Республіканський науково-методичний збірник. – Випуск 2. – К. : Рад. школа, 1970. – С. 45-65.
12. Быков А.Ф. Первый Всероссийский съезд по вопросам народного образования в России / А.Ф. Быков // Техническое и коммерческое образование. – 1914. № 2. – С. 25-26.
13. Василевская М.Б. К вопросу о насаждении садоводства в Черниговской губернии / М.Б. Василевская // Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 3. – С. 111-145.
14. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920) / Васькович Г. – К. : Український Вільний Університет, 1996. – 360 с.
15. Ведомость об успехах воспитанниц Черниговского епархиального женского училища за март и апрель месяц 1878 г. // Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 21. – С. 341-344.
16. Ведомость об успехах воспитанниц Черниговского епархиального женского училища за сентябрь и октябрь месяцы 1878 и 1879 учебного года // Черниговские епархиальные известия. – 1879. – № 3. – С. 58.
17. Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б.Д.Грінченка / М. М. Веркалець – К. : Знання, 1990. – 47 с.
18. Веселов А. Н. Профессионально-техническое образование в СССР. Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования / А. Н. Веселов – М. : Профиздат, 1961. – 436 с.
19. Вихрущ А.В. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (історико-педагогічний аналіз та перспективи) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. / Вихрущ А.В. – К., 1994. – 473 с.
20. Вихрущ А.В. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (XIX – початок XX ст.) : Монографія / А.В. Вихрущ – К., 1993. – 173 с.
21. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні : Нариси / Л. П. Вовк. – К. : УДПУ, 1994. – 226 с.

22. Воробйова Г.П. Шляхами створення Глухівської жіночої гімназії / Г.П. Воробйова // Матеріали науково-практичної конференції “Розвиток освіти і культури України в XVII – XIX ст.”. – Глухів : ГДП, 1999. – С. 25-26.
23. Второе епархиальное женское училище в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 11. – С. 10.
24. Вышнеградский И.А. Проект общего нормального плана промышленного образования в России / И.А. Вышнеградский – СПб. : Тип. Ф. Елеонского и К°, 1886. – 76 с.
25. Галкин И. Речь произнесенная при освещении Жуклянской второкласной Николае-Александрийской церковноприходской школы / И. Галкин // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1899. – № 18 – С. 620-622.
26. Гандиш А. Сільськогосподарська освіта на рубежі XI-XX ст. у Чернігівській губернії / А. Гандиш // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 109-114.
27. Глубоковських Л.Д. Опыт организации трудового воспитания в военных гимназиях 60–70-х годов XIX века / Л.Д. Глубоковських // Народное образование и педагогическая мысль России кануна и начала империализма: Сб. науч. трудов – М. : Педагогика, 1980. – С. 54-73.
28. Годовой отчет Нежинского ремесленного училища. – Нежин, 1896. – 15 с.
29. Горобець С. М. Земські школи Чернігівського району. 1868–1918 / С. М. Горобець Книга 3. 1890–1895 / Відділ освіти Черніг. райдержадміністрації, Районний метод. кабінет. – Чернігів, 2005. – 84 с.
30. Гринченко Б. Черниговскому губернскому земскому собранию очередной сессии, 1896 г. Доклад управе о курсах ручного труда для народных учителей г. Чернигова / Б. Гринченко – Чернигов : Тип. губ. земства, 1897. – 7 с.
31. Гринченко Б.Г. Народные учителя как сельские хозяева / Б.Г. Гринченко // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. – № 2–3. – С. 69-80.
32. Дем’яненко Н. М. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX – початок XX ст.) : Монографія / Н. М. Дем’яненко, І. П. Важинський – М. : МПА, 2002. – 240 с.
33. Дем’янчук С. П. Трудова підготовка учнів загальноосвітніх шкіл України (1945–1999 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13. 00. 01.

“Загальна педагогіка та історія педагогіки”/ С. П. Дем’янчук. – Івано-Франківськ, 2000. – 16 с.

34. Демченко Т. П. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів : Вип. 2 / Черніг. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти. – Чернігів : Черніг. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1997. – 67 с.
35. Демченко Т. П. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів : Вип. 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900–1917 рр. / Т. П. Демченко, В. І. Онищенко / Черніг. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти – Чернігів : Черніг. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. – 66 с.
36. Державний архів Чернігівської області : Путівник. – Чернігів : РВК “Деснянська правда”, 2001. – 601 с.
37. Дзевєрін О.Г. Проблема трудового виховання учнів загальноосвітньої школи на Україні напередодні великої жовтневої соціалістичної революції / О.Г Дзевєрін // Наукові записки НДІ педагогіки. – К. : Радянська школа., 1963. – с. 3-27.
38. Діаконов Г. 24-го июня в епархиальном женском училище / Г. Діаконов // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1880. – № 29. – С. 410-421.
39. Діаконов Г. Речь при открытии училища для девиц духовного звания / Г. Діаконов // Черниговские епархиальные известия. – 1866. – № 4 – С. 56-63.
40. Дідух В. Становлення трудового навчання на теренах України в дореволюційний період / В. Дідух // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2004. – № 3. – С. 43-48.
41. Дмитренко О. З історії чернігівської учительської семінарії / О. Дмитренко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові від колегіуму до університету : Зб. наук. праць. – Чернігів : ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2001. – С. 57-60.
42. Доватор Р.Л. Проблемы трудового воспитания и обучения в прогрессивной русской педагогике (конец XIX – XX в.) / Р.Л. Доватор // Советская педагогика. – 1978. – № 2. – С. 105-113.

43. Доклад В.Е. Краинского о мерах к распространению сельскохозяйственного знания и умения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 11. – Приложение. – С. 41-62.
44. Доклад губернской управы от 15 января 1896 за № 116 // Земский сборник Черниговской губернии. – 1897. – № 10. – Приложение. – С. 74-78.
45. Доклад комиссии по народному образованию губернскому земскому собранию сессии 1898 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 1. – Приложение. – С. 52-58.
46. Доклад о ремесленном классе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 1-4. – С. 64-68.
47. Доклад об открытии при Очкинском земском начальном училище ремесленных отделений по кузнечно-слесарному и столярному ремеслам // Журналы очередного заседания Новгород-Северского уездного земского собрания сессии 1913 г. – Новгород-Северск, 1914. – С. 160-164.
48. Доклад об открытии ремесленного класса при Конотопском городском училище // Журналы очередного заседания Конотопского уездного земского собрания сессии 1903 г. – Конотоп, 1904. – С. 171-173.
49. Доклад об открытии ремесленных отделений по плетению корзин при земских народных школах // Журналы очередного заседания Новгород-Северского уездного земского собрания сессии 1902 г. – Чернигов, 1903. – С. 238-241.
50. Доклад приходского попечительства с. Ваганич, Дроздовской волости, Городнянского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1897. – № 10. – Приложение. – С. 70-72.
51. Доклад управы о посылке учителей на курсы садоводства, огородничества и проч. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 2-3. – Приложение. – С. 419-483.
52. Доклад управы об открытии начальной земской женской школы // Журналы Борзнянского уездного земского собрания XXXVI очередной сессии 1900 г. – Чернигов, 1901. – С. 24-25.

53. Доклад Черниговскому губернскому земскому собранию губернской земской управы об участии земства в мерах к лучшей организации начального народного образования // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 1. – Приложение. – С. 44-45.
54. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. / М. Домонтович – Спб. : Тип. Окружного штаба, 1865. – 478 с.
55. Дорошенко Д. Коротенька історія Чернігівщини / Д. Дорошенко; підготовка до друку, вступ, стаття та примітки О. Б. Коваленка; Видання 2-е, виправлене і доповнене. – Чернігів : Черніг. береги, 2003. – 72 с.
56. Драч О.А. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. “Історія України” / О.А. Драч – Х., 2002. – 17 с.
57. Духовные училища Черниговской епархии // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 29. – С. 7.
58. Екояма Е. Ручной труд в образовательных учреждениях России (1884–1917 гг.) / Е. Екояма, Н.В. Котряхов // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 73-80.
59. Женская прогимназия в м. Мене // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 27. – С. 10.
60. Журналы очередного заседания Новгород-Северского уездного земского собрания сессии 1887 г. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1888. – 215 с.
61. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXII очередной сессии за 1896 год. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1897. – 768 с.
62. Заволока М.Г. Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 “Теорія та історія педагогіки” / М.Г.Заволока – К., 1971. – 24 с.
63. Задорожна Л.В. Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду (1874–1917 рр.) / Л.В. Задорожна – Глухів : РВВ ГДПІ, 1999. – 70 с.

64. Зайченко І. В. Педагогіка. Навч. посіб. для студентів вищих пед. навч. закладів / І. В. Зайченко – Чернігів: РВК “Десн. правда”, 2003. – 528 с.
65. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової: Навч. посіб. для студентів пед. спеціальностей вузів / Передмова М. Д. Ярмаченка. – 3-є вид., доп. і переробл. – Чернігів : РВК “Десн. правда”, 2006. – 264 с.
66. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина XIX – початок XX століття) / За ред. М. Д. Ярмаченка. – Л. : ЛОКД, 2002. – 344 с.
67. Зайченко І. В. С. Ф. Русова про Чернігівське земство / І. В. Зайченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Вип. 2 / Черніг. обл. відділ географ. товариства України, Черніг. обл. історико-краєзнавче товариство, ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1993. – С. 66-70.
68. Закон України “Про загальну середню освіту” (1999) // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – С. 230.
69. Закон України “Про освіту”(1996) // Відомості Верховної ради України. – 1996. – № 21. – С. 253-279.
70. Записка о состоянии приходского училища св. Варвари в г. Чернигове // Черниговские епархиальные известия. – 1865. – № 19. – С. 255-258.
71. Заявление духовенства 2-го округа Остерского уезда о состоянии женского духовного училища // Черниговские епархиальные известия. – 1866. – № 18. – С. 317-319.
72. Зведений каталог-довідник місцевих періодичних видань 1839-1917 рр., наявних у фондах Чернігівської ОУНБ ім. В.Г. Короленка, Чернігівського державного історичного музею ім. В.В. Тарновського, Державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 2002. – 160 с.
73. Земские известия (по Черниговской губернии) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 12. – С. 35-42.
74. Земские известия (по Черниговской губернии) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 6. – С. 38-39.
75. Земские известия // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 7. – С. 28.

76. Инструкция инспекторам народных училищ // Земский сборник Черниговской губернии. – 1871. – № 12. – С. 10.
77. Историко-статистический очерк общего и специального образования в России / Печатано по распоряжению департамента торговли и мануфактуры. – СПб. : Изд. картографического заведения Ильина, 1883. – 257 с.
78. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К. : Главная редакция УСЭ, 1983. – 817 с.
79. К вопросу о воспитательском значении образцовых садов при народных училищах // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 12. – С. 147-149.
80. К истории Черниговского земского сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 3. – С. 45-57.
81. Каптерев П.Ф. Новая русская педагогика, ее главнейшие идеи, направления и деятели / П.Ф. Каптерев / Издание второе, дополненное. – СПб. : Тип. Бенгис, 1914. – 211 с.
82. Каптерев П.Ф. Современные педагогические течения/ П.Ф. Каптерев – М. : Польза, 1913. – 220 с.
83. Карелін М.В. Деякі проблеми трудового навчання у початкових школах України / М.В. Карелін // Рідна школа. – 2003. – № 4. – С. 76-78.
84. Карелін М.В. Трудова підготовка у початкових навчальних закладах Харківської губернії наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. / М.В. Карелін // Проблеми трудової і професійної підготовки : Наук.-метод. зб. – Слов'янськ, 2001. – № 5. – С. 126-132.
85. Карелін М.В. Трудове навчання у загальноосвітніх закладах Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Карелін М.В.– Луганськ, 2005. – 251 с.
86. Касаткин Н.В. О введении ручного труда в народные общеобразовательные школы / Н.В. Касаткин // Первый общеземский съезд по народному образованию 1911 года. – М., 1912. – Т. 2. – С. 140-148.

87. Классы ручного труда и ремесленные отделения при низших мужских общеобразовательных учебных заведениях, ведомства Министерства народного просвещения в 1903 году // Техническое образование. – 1906. №1. – С. 6-9.
88. Ковальчук Г. П. Трудове виховання школярів у загальноосвітніх закладах України в першій третині ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки”/ Г. П. Ковальчук. – Київ, 2008 – 250 с.
89. Коновал И. Содействие распространению и улучшению садоводства, огородничества и пчеловодства / И. Коновал // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 7. – С. 47-53.
90. Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы / Н.А. Константинов – М. : Учпедгиз, 1947. – 247 с.
91. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа). Схвалена 22.11.2001 р. Міносвіти і науки України. // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 2, С. 3-22.
92. Концепція профільного навчання в старшій школі. Схвалена 11.09.2009 р. Міносвіти і науки України. // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2009. – № 28–29, С. 57-64.
93. Коробка П.С. Людмилинская женская учительская семинария в м. Мрине, Нежинского уезда / П.С. Коробка // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 11. – С. 138-141.
94. Коробка П.С. Людмилинская женская школа сельского домоводства и усадебного хозяйства / П.С. Коробка // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 1. – С. 104-109.
95. Коробка П.С. О Людмилинской школе усадебного хозяйства / П.С. Коробка // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 10. – С. 104-110.
96. Корф Н.А. Наши педагогические вопросы / Н.А. Корф – М. : Тип. Тов.-ва И.Д. Сытина, 1882. – 10 с.

97. Котряхов Н. В. Организация и методика обучения ручному труду в дореволюционной России / Н. В. Котряхов // Школа и производство. – 1995. – № 3. – С. 20-23.
98. Котряхов Н. В. Педагоги-реформаторы о роли ручного труда / Н. В. Котряхов // Школа и производство. – 1995. – № 1. – С. 14-17.
99. Котряхов Н. В. Подготовка учителя к обучению ручному труду в русской дореволюционной школе / Н. В. Котряхов // Школа и производство. – 1995. – № 6. – С. 27-30.
100. Котряхов Н.В. Педагогический ручной труд в русской школе / Н. В. Котряхов // Советская педагогика. – 1985. – № 4. – С. 123-126.
101. Краткая историческая записка о состоянии Черниговского епархиального женского училища за двадцатипятилетний период его существования // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1891. – № 7. – С. 262-266.
102. Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии. Сост. Т.Н. Голик – Чернигов : Тип. губ. земства, 1913. – 69 с.
103. Краткий обзор начального народного образования в Черниговской губернии за 1908-1912 гг. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1913. – 46 с.
104. Кузьмин Н.Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России / Н.Н. Кузьмин – М. : Южно украинское книгоиздательство, 1971. – 278 с.
105. Курсы при епархиальном женском училище // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 22. – С. 5.
106. Кустарная и сельскохозяйственная промышленность и деятельность земства в развитии их // Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. – № 3-4. – С. 103-134.
107. Кухарський В.М. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (1937–1954 р.р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13. 00. 01. “Теорія та історія педагогіки” / В.М. Кухарський. – Тернопіль, 1995. – 24 с.

108. Левківський М.В. Формування відповідного ставлення до праці в учнів загальноосвітньої школи (історико-теоретичний аспект) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Левківський М.В. – К., 1994. – 346 с.
109. Леус В. Найбільша споруда дореволюційного міста: навчальний заклад для виховання і навчання дочок православного духівництва / В. Леус // Чернігівські відомості. – 2002. – 13 грудня. – С. 9.
110. Лисенко І.В. Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки в ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / І.В. Лисенко. – Чернігів, 2009. – 20 с.
111. Лихолат О. Яким було трудове навчання дівчат у загальноосвітніх школах України до 1917 року / О. Лихолат // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1997. – № 3. – С. 44-46.
112. Лопухівська А.А. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні: посібник для вчителів / А.А. Лопухівська– К. : Інститут сист. досліджень освіти, 1997. – 97 с.
113. Лубенец Т.Г. Педагогические беседы / Т.Г. Лубенец – СПб. : Школа и жизнь, 1913. – 551 с.
114. Лубенец Т.Г. Программы предметов, преподаваемых в одноклассных и двухклассных училищах и занятий в детских садах / Т.Г. Лубенец – К. : Польза, 1911. – 105 с.
115. Любар О. О. Історія української педагогіки. Навч. посіб. / Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т.; за ред. О. О. Любара. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2003. – 450 с.
116. Людмилинская женская учительская семинария // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 32. – С. 7.
117. Людмилинская учительская семинария // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 20. – С. 20.
118. Людмилинская учительская семинария // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 29. – С. 9-10.
119. Мазуренко С. Г. Трудова спрямованість навчання в загальноосвітніх школах України (1920–1937 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед.

наук : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / С. Г. Мазуренко. – К., 2004. – 19 с.

120. Макаренко А.С. Трудове виховання. Взаємини, стиль, тон у колективі / А.С. Макаренко // Твори в семи томах. – К. : Радянська школа, 1955. – Т.5. – С. 173-205.
121. Материалы по реформе средней школы. Примерные программы и объяснительные записки, изданные по распоряжению г. Министра Народного просвещения. – Пг. : Тип. М.П. Фроловой, 1915. – 547 с.
122. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : Навч. посібник / Л.А. Медвідь – К. : “Вікар”, 2003. – 335 с.
123. Мельникова Е. Ремесленное образование в Черниговской губернии / Е. Мельникова // Техническое и коммерческое образование. – 1915. – № 1. – С. 28.
124. Методичні рекомендації щодо вивчення трудового навчання та креслення у 2009 / 10 навчальному році // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2009. – № 19. – С. 67-73.
125. Морозова Г. Освіта євреїв у Чернігівській губернії в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. / Г. Морозова // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 44-56.
126. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933: Навч. посібник / О. В. Сухомлинська та ін.; за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с. : табл.
127. Народное образование // Земский сборник Черниговской губернии. – 1882. – № 11. – С. 37.
128. Народное образование в России с 60-х годов ХІХ века. Сост. Н. В. Чехов. – М. : “Польза”, 1912. – 224 с. : іл.
129. Національна доктрина розвитку освіти. Затверджено Указом президента України від 17.04.2002 р. // Освіта. – 2002. – 24 квітня, С. 2-4.
130. Начальное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 7. – С. 76-77.
131. Наша благотворительность и слепцы // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 2. – С. 148-152.

132. Неболсин А.Г. Организация курсов для взрослых рабочих / А.Г. Неболсин // Техническое и коммерческое образование. – 1897. – № 2. – С. 6-9.
133. Нежинский Введенский девичий монастырь // Черниговские епархиальные известия. – 1872. – № 22. – С. 496-507.
134. Несколько слов по поводу второго выпуска воспитанниц Черниговского женского епархиального училища // Черниговские епархиальные известия. – 1873. – № 19. – С. 325-330.
135. Новые высшие начальные училища // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 47. – С. 4.
136. О высочайше утвержденном уставе епархиальных женских училищ // Черниговские епархиальные известия. – 1869. – № 2. – С. 71.
137. О женском училище состоящем при Нежинском Введенском девичьем монастыре с 1863 г. // Черниговские епархиальные известия. – 1870. – № 7. – С. 132-136.
138. О закрытии ремесленного класса // Земский сборник Черниговской губернии. – 1881. – № 6. – С. 19.
139. О подготовке воспитанниц епархиальных женских училищ к учительству в народных школах // Народное образование. – М., 1896. – Кн. IX. – С. 6-10.
140. О преобразованиях в сиротском доме, ремесленном классе и общей квартире учеников семинарии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1874. – № 1-3. – С. 281-283.
141. О результатах и значении курсов садоводства, огородничества, пчеловодства и шелководства как для бывших на курсах народных учителей, так и для сельского населения Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 9. – С. 71-76.
142. Об открытии в Новозыбкове образцовой корзиночной мастерской // Свод постановлений уездных земских собраний за 1903 г. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1901. – С. 428.
143. Об учреждении девического училища при Нежинском Введенском девичьем монастыре // Черниговские епархиальные известия. – 1863. – № 3. – С. 21-23.

144. Обзор деятельности Сосницкого земства по народному образованию. 1865–1890 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1893. – № 11–12. – С. 87-155.
145. Общественная деятельность П.С. Коробки (1868–1903). – Чернигов : Типография газ. “Новости”, 1904. – 47 с.
146. Объяснительная записка к докладу губернской земской управы об учреждении в г. Чернигове земского ремесленного училища // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. – № 1–4. – С. 91-95.
147. Огиенко Д.П. О введении уроков рукоделия в классах для взрослых / Д.П. Огиенко // Актуальные проблемы науки и образования : Сборник материалов VIII международной научно-практической конференции (г. Новозыбков, Брянская обл., 27–28 октября 2005 г.) В 2-х ч. – Брянск, РИО БГУ, 2005. – Ч.1. – С. 74-75.
148. Огієнко Д.П. Актуальні проблеми трудового виховання у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка: збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2004. – Вип. 24. – С. 72-74. – (Серія “Педагогічні науки”).
149. Огієнко Д.П. Внесок С.Ф. Русової у розробку проблем трудового виховання / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2007. – Вип. 47. – С. 95-97. – (Серія: “Педагогічні науки”).
150. Огієнко Д.П. Організаційно-методичні засади трудового виховання учнів у початкових школах Чернігівщини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2010. – Вип. 83. – С. 175-177. – (Серія: “Педагогічні науки”).
151. Огієнко Д.П. Питання трудового виховання у творчому доробку Б.Д. Грінченка (Чернігівський період діяльності) / Д.П. Огієнко // “Вартовий” на ниві української національної освіти і культури. Матеріали вузівської науково–практичної конференції, присвяченої 145-річчю від дня народження Б.Д. Грінченка (1863 – 1910), відомого українського письменника, педагога,

громадського діяча. 16 грудня 2008 року / За ред. проф. І.В.Зайченка. – Чернігів, 2008. – С. 43-46.

152. Огієнко Д.П. Проблема трудового виховання учнів у педагогічній спадщині К.Д. Ушинського / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2008. – Вип. 56. – С. 241-243. – (Серія: “Педагогічні науки”).
153. Огієнко Д.П. С.Ф. Русова про деякі проблеми трудового виховання на Чернігівщині (кінець XIX ст.) / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2009. – Вип. 71. – С. 67-69. – (Серія: “Педагогічні науки”).
154. Огієнко Д.П. Софія Русова про педагогічні вимоги до дитячої праці / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2006. – Вип. 39. – С. 108-109. – (Серія: “Педагогічні науки”).
155. Огієнко Д.П. Становлення трудового навчання як навчального предмета загальноосвітньої школи (друга половина XIX ст.) / Д.П. Огієнко // Теоретико-методичні проблеми підготовки студентів до естетичного виховання учнів початкових класів.– Чернігів : ЧДПУ, 2009. – Вип. 5. – С. 47-50.
156. Огієнко Д.П. Трудова підготовка дівчат-сиріт у Чернігівському притулку Відомства імператриці Марії як фактор їх соціальної адаптації (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2006. – Вип. 41. – С. 39-41. – Серія: (“Психологічні науки”).
157. Огієнко Д.П. Трудова підготовка майбутніх вчителів у Суразькій семінарії Чернігівської губернії (початок XX ст.). / Д.П. Огієнко // Вопросы функционирования и преподавания русского языка на современном этапе : Сборник материалов научно-практических конференций. – М. : Изд-во МГОУ, 2007. – С. 114-118.
158. Огієнко Д.П. Трудове виховання дівчат у Ніжинському училищі при Введенському жіночому монастирі (друга половина XIX ст.) / Д.П. Огієнко //

Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів : КП “Видавництво “Чернігівські береги”, 2009. – С. 242-243.

159. Огієнко Д.П. Започаткування трудової підготовки майбутніх учителів у Чернігівській губернії (друга половина XIX ст.) / Д.П. Огієнко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2010. – Вип. 79. – С. 148-149. – (Серія: “Педагогічні науки”).
160. Олійник Н.А. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Олійник Н.А. – Чернігів, 2008. – 20 с.
161. Описание Черниговской губернии А. Русова // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 4. – Приложение. – С. 1-190.
162. Отчет Новозыбковского Благотворительного Общества за 1900 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 4. – С. 52-54.
163. Отчет о приходе, расходе и остатке сумм, принадлежащих Черниговскому епархиальному женскому училищу за 1873 г. // Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 36. – С. 519-532.
164. Отчет о состоянии и деятельности женского училища при Нежинском Введенском девичьем монастыре, за два последние учебные годы // Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 7. – С. 137-146.
165. Отчет о состоянии начальной образцовой женской школе при Черниговском епархиальном женском училище // Черниговские епархиальные известия. – 1903. – № 23. – С. 755-759.
166. Отчет о состоянии церковных школ Глуховского уезда в 1915 г. // Журналы Глуховского уездного земского собрания очередных заседаний 1915 г. – Глухов, 1916. – С. 195-199.
167. Отчет о состоянии церковноприходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1890–91 учебный год. – Чернигов. – 1892. – 90 с.

168. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1869/70 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Черниговские епархиальные известия. – 1871. – № 13. – С. 410-421.
169. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1900–1901 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Черниговские епархиальные известия. – 1901. – № 24. – С. 778-795.
170. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1901–1902 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Черниговские епархиальные известия. – 1903. – № 1. – С. 40-48.
171. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1875/74 учебный год в учебно-воспитательном отношении // Черниговские епархиальные известия. – 1875. – № 3. – С. 49-58.
172. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1911–1912 г. // Вера и жизнь. – 1913. – № 8–9. – С. 252.
173. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии высших начальных, городских и уездных училищ за 1912 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1912 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1913. – С. 1-25.
174. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии высших начальных, городских и уездных училищах за 1913 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1913 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1914. – С. 1-20.
175. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии высших начальных, и уездных училищах за 1915 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1915 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1915. – С. 1-14.
176. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии высших начальных, и уездных училищах за 1916 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о

состоянии учебных заведений округа за 1916 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1917. – С. 1-13.

177. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и состоящего при нем городского училища и учительских семинарий за 1901 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1901 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1902. – С. 1-20.
178. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1908 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1908 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1909. – С. 1-47.
179. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1909 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1909 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1910. – С. 1-46.
180. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1910 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1910 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1911. – С. 18-22.
181. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1912. – С. 1-61.
182. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1912 год // Отчет

попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1912 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1913. – С. 23-58.

183. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1913 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1913 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1914. – С. 12-15.

184. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1914 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1914 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1915. – С. 14-18.

185. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1915 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1915 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1916. – С. 9-15.

186. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Глуховского учительского института и учительских семинарий за 1916 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1916 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1917. – С. 9-17.

187. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии городских училищ за 1909 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1909 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1910. – С. 1-30.

188. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских учебных заведений за 1912 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о

- состоянии учебных заведений округа за 1912 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К° Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1913. – С. 1-4.
189. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий за 1910 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1910 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К° Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1911. – С. 1-96.
190. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий за 1915 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1915 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К° Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1916. – С. 1-36.
191. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1908 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1908 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К° Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1909. – С. 1-62.
192. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1909 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1909 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К° Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1910. – С. 1-62.
193. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1910 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1910 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К° Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1911. – С. 1-48.
194. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К° Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1912. – С. 1-58.
195. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1912 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1912 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К° Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1913. – С. 1-48.

196. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1916 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1916 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1917. – С. 1-19.
197. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1901 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1901 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1902. – С. 1-60.
198. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии ремесленных училищ, ремесленных классов и отделений за 1898 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1898 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1899. – С. 1-21.
199. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1898 год. – К. : Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о Киевское отделение, Караваевская ул., д. №5, 1899. - 585 с.
200. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Феодора Васютинского, о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1899–1900 учебный год // Черниговские епархиальные известия. – 1901. – № 13. – С. 413-417.
201. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Феодора Васютинского, о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1900–1901 учебный год // Черниговские епархиальные известия. – 1902. – № 7. – С. 149-152.
202. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Феодора Васютинского, о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1900–1901 учебный год (продолжение) // Черниговские епархиальные известия. – 1902. – № 8–9. – С. 245-249.
203. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Феодора Васютинского, о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1900–1901 учебный год (продолжение) // Черниговские епархиальные известия. – 1902. – № 10. – С. 279-286.

204. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Феодора Васютинского, о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1904–1905 учебный год // Черниговские епархиальные известия. – 1906. – № 6. – С. 212–215.
205. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Феодора Васютинского, о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1904–1905 учебный год (продолжение) // Черниговские епархиальные известия. – 1906. – № 8. – С. 295.
206. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Феодора Васютинского, о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1903–1904 учебный год // Черниговские епархиальные известия. – 1905. – № 11. – С. 348–359.
207. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Феодора Васютинского, о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1902–1903 учебный год // Черниговские епархиальные известия. – 1904. – № 4. – С. 140–141.
208. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя, протоиерея Феодора Васютинского, о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1902–1903 учебный год (продолжение) // Черниговские епархиальные известия. – 1904. – № 5. – С. 189–191.
209. Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1900 гражданский год // Черниговские епархиальные известия. – 1901. – № 22. – С. 699–726.
210. Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1894–95 учебный год. – Чернигов. – 1896. – 86 с.
211. Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1893–94 учебный год. – Чернигов. – 1895. – 137 с.
212. Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1891–92 учебный год. – Чернигов. – 1893. – 55 с.

213. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 10. – Приложение. – С. 132-142.
214. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1898 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 12. – С. 249-259.
215. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1899 г. – Чернигов : Тип. губерн. земства, 1900. – 346 с.
216. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1908г. – Чернигов : Тип. губерн. земства, 1909. – 352 с.
217. Отчет Черниговской губернской земской управы о призреваемых за 1904 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – № 9 –10. – С. 107-121.
218. Охрименко И. Село Нехаевка, Сосницкого уезда / И. Охрименко // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 41. – С. 12.
219. Очерки истории профессионально-технического образования в СССР / Под. ред. С. Я. Батышева. – М. : Педагогика, 1981. – 352 с.
220. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. Отв. ред. А.И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. – 600 с.
221. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Под. ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева. – М. : Педагогика, 1991. – 448 с.
222. Очерки народного образования в Козелецком уезде // Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. – № 9–10. – С. 30-43.
223. Памятная книжка Киевского учебного округа. Часть IV. Черниговская губерния. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1890. – 445 с.
224. Пасека при народной школе // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 9. – С. 7.
225. Первый выпуск воспитанниц в Черниговском епархиальном женском училище // Черниговские епархиальные известия. – 1871 – № 15. – С. 446-454.
226. Песковский М.Л. Профессиональная школа и подъем отечественной промышленности / М.Л. Песковский // Русская школа. – 1891. – № 1. – С. 88-92.
227. Петренко І.М. Церковнопарафіальні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884 – 1917): автореф. дис. на

- здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 07.00.01 “Історія України” / І.М. Петренко – К., 2005. – 20 с.
228. Пиріг П.В. До питання про зародження капіталістичних відносин на Чернігівщині в першій половині ХІХ ст. / П.В. Пиріг // ІІІ Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 229.
229. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов; сост. и авт. коммент. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок – М. : Педагогика, 1985. – 496 с.
230. Побірченко Н. Педагогічна й просвітницька діяльність Громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: У 2 кн. – Кн. 2 : Громади Наддніпрянської України. – К. : Наук. світ, 2000. – 185 с.
231. Половець В. Федір Михайлович Уманець : громадська та наукова діяльність (1841–1918 рр.) / В. Половець // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 97-121.
232. Половець В. Чернігівська губернія у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ століть. Соціально-економічний аспект / В. Половець // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 80-83.
233. Положение о городских училищах // Земский сборник Черниговской губернии. – 1872. – № 7. – С. 6-10.
234. Постановление Черниговского губернского училищного совета по вопросу об устройстве садовых питомников при народных школах // Земский сборник Черниговской губернии. – 1888. – № 6–8. – С. 99-102.
235. Правила для занятий ремеслами воспитанников учительской семинарии в ремесленном классе сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1871. – № 5. – С. 53-56.
236. Правила о церковно-приходских школах // Черниговские епархиальные известия. – 1884. – № 15 – С. 425-432.
237. Протас Н.В. До історії недільних шкіл 60-х років ХІХ ст. на Чернігівщині / Н.В. Протас // ІІІ Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 229-230.
238. Протокол заседания педагогического совета сиротского дома 21 сентября 1887 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1887. – № 11–12. – С. 51-64.

239. Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально – технического образования в Украинской ССР. – К. : Вища школа, 1980. – 231 с.
240. Рак В.І. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (на прикладі західних областей 1900 – 1939 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Рак В.І.– Тернопіль, 1997. – 184 с.
241. Ремесленные классы в начальных школах Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 18 – С. 9.
242. Рожков Н. Очерк истории труда в России / Н. Рожков – М., 1924. – 124 с.
243. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч. ХХст.) : Нариси / Редкол. : М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н.П.Калениченко (заст. відп. ред.), С. У. Гончаренко та ін. – К. : Рад. школа, 1991. – 384 с.
244. Русов А. Народное образование / Русов А. Описание Черниговской губернии. – Т. 2. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1899. – С. 66-146.
245. Русова С. (С. Р.) Освещение здания первой земской ремесленной школы в Черниговской губернии / С. Русова // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 1–3. – С. 138-164.
246. Русова С. Отношение народа к грамотности и книге / С. Русова // Земский сборник Черниговской губернии. – 1897. – № 1. – С. 7-28.
247. Русова Софія. Вибрані педагогічні твори : У 2 кн. Кн. 1 / За ред. Є.І. Коваленко; упоряд., прим. Є.І. Коваленко, І.М. Пінчук. – К. : Либідь, 1997. – 272 с.
248. Русова Софія. Вибрані педагогічні твори : У 2 кн. Кн. 2 / За ред. Є.І. Коваленко; упоряд., прим. Є.І. Коваленко, І.М. Пінчук. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.
249. Русова Софія: З маловідомого і невідомого. – Частина 1. “Несторка української педагогічної літератури...” / Упорядники О. Джус, З. Нагачевська. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. – 456 с.
250. Сабанин В. Ручной труд в учительских семинариях, институтах и школах / В. Сабанин – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1889. – 55 с.
251. Савинко-Бельский М.А. Сельскохозяйственные курсы, устраиваемые Черниговским земством для взрослого населения губернии / М.А. Савинко-Бельский // Черниговская земская неделя. – № 35 – С. 5-7.

252. Саломон О. Столярный ручной труд. Краткое руководство к педагогической постановке работ из дерева в общеобразовательной школе и в семне : Пер. со швед. Е. Соломина – М. : Типо-литография Тов-ва И.Н. Кушнерев и К, 1908. – 112 с.
253. Сальников Г. Сообщении учителя Г. Сальникова о питомнике плодовых деревьев при Яновской школе / Г. Сальников // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 1. – С. 10-17.
254. Самойленко Г.В. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII – XX ст. Нариси культури. Частина 3. / Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Самойленко С. Г. – Ніжин : НДПІ, 1996. – 226 с.
255. Сведения о ремесленных училищах // Земский сборник Черниговской губернии. – 1878. – № 9–12. – С. 17-34.
256. Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию с 1865 по 1895 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 12. – Приложение. – С. 1-304.
257. Свод постановлений Кролевецкого земства по народному образованию с 1865 по 1890 г. Сост. А.С. Клеппер // Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 11. – Приложение. – С. 1-252.
258. Свод постановлений Мглинского земства по народному образованию с 1865 по 1894 г. Сост. А.С. Клеппер // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 7. – Приложение. – С. 1-131.
259. Свод постановлений Новгородсеверского земского собрания 1867-1890 гг. по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 2. – С. 125-126.
260. Свод постановлений Остерского земства по народному образованию с 1865 по 1892 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. – № 4. – Приложение. – С. 24.
261. Свод постановлений Суражского земства по народному образованию с 1865 по 1893 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 5. – Приложение. – С. 1-227.

262. Свод постановлений уездных земских собраний очередных и чрезвычайных сессий происходивших в 1903 г. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1906. – 544 с.
263. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (19–35 сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. Вып. 3. Сост. С. В. Сотников. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1903. – 2283 с.
264. Семеновська Л.А. Ідея політехнізму в підручникотворенні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Л.А. Семеновська // Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць. Вип. ХІ / За заг. ред. проф. В.І. Сипченка. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2008. – С. 166-172.
265. Сидоренко В. Трудове навчання школярів у ХХІ столітті : бути чи не бути? / В. Сидоренко // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2009. – № 12. – С. 3–6.
266. Сиротский дом // Земский сборник Черниговской губернии. – 1890. – № 11–12. – С. 119-121.
267. Сисоева С. Нариси з історії розвитку педагогічної думки / Сисоева С., Соколова І. – К. : ЦУП, 2003. – 307 с.
268. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
269. Сметанин Д.А. Теория и практика трудового обучения в Украинской ССР: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Д.А. Сметанин – М., 1972. – 35 с.
270. Сметанін Д.А. Трудове навчання і виховання в школах України дожовтневого періоду / Д.А. Сметанін // Методика трудового навчання. Республіканський науково-методичний збірник. 5 випуск. – К. : Радянська школа, 1970 – С. 156 - 169.
271. Содержание Черниговской женской гимназии Н.Н. Заостровской в 1913 г. // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 6. – С. 10.
272. Соломин Е.К. Организация физического труда в школе / Е.К. Соломин – М. : Государственное издательство Ленинград–Москва, 1925. – 150 с.
273. Сосницкая женская гимназия // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 7. – С. 15.

274. Средние учебные заведения в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 10. – С. 11.
275. Степанович Є.П. Початкова освіта на Чернігівщині в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. / Є.П. Степанович // ІІІ Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 229-230.
276. Студьонова Л. В. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії / Л. В.Студьонова – Ніжин: ТОВ Вид-во “Аспект – Поліграф”, 2003. – 88 с.
277. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення: Навчально-методичний посібник / Б. М. Ступарик – К: ТОВ Вид-во “Аспект – Поліграф”, 1998. – 88 с.
278. Сухенко Т.В. Середня жіноча освіта в Україні (ХІХ початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / Т.В. Сухенко. – К., 2000. – 20 с.
279. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. – К. : Радянська школа, 1977–1979.
280. Съезд директоров учительских институтов и учительских семинарий Киевского учебного округа (16–19 июня 1910 года). – К. : Тип. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1911. – 150 с.
281. Съезд педагогов (с 14 апреля по 19 апреля 1916 г.) // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 20. – С. 16-17.
282. Съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России 1895 – 1896. XIII секция. Ручной труд в общеобразовательных учебных заведениях. – СПб. : Владимирская Паровая Типо-Литография, 1896. – 194 с.
283. Трудовая дружина // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 24. – С. 6.
284. Трудовая дружина // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 25. – С. 5.
285. Труды Киевского педагогического съезда 12–19 апреля 1916 года. – К.: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1916. – 770 с.
286. Труды съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России. V отделение. Ручной труд в школе. / Под ред. секретаря съезда В.И. Срезневского, – СПб. : Типография и Хромолитография А. Трампель, 1890. – 110 с.

287. Тумим П. Село Талалаевка, Нежинского уезда / П. Тумим // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 12. – С. 212-213.
288. Тупатилов А. Слово по случаю 25-я Черниговского епархиального женского училища / А. Тупатилов // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1891. – № 7. – С. 207-213.
289. Тупатилов А. Слово по случаю 25-я Черниговского епархиального женского училища (продолжение) / А. Тупатилов // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1891. – № 10. – С. 340-345.
290. Тхоржевський Д.О. Методика трудового і професійного навчання та викладання загальнотехнічних дисциплін : Навч. посібник. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Вища школа, 1992. – 334 с.
291. Тхоржевський Д.О. Системи трудового навчання / Д.О. Тхоржевський – К. : Рад. школа, 1975. – 199 с.
292. Удод О. Ремісничє училище ХІХ ст. в Чернігові / О. Удод // Старожитності. – 1993. – № 9-12. – С. 14.
293. Удод О.П. Початкові навчальні заклади на Чернігівщині (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. / О.П. Удод // ІІІ Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 229-230.
294. Удод О.П. Церковнопарафіяльні школи на Чернігівщині (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / О.П. Удод // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції. Чернігів : “Сіверянська думка”. – 1992. – С. 121.
295. Устав земской учительской семинарии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. – № 2. – С. 88-97.
296. Устав Черниговского училища девиц духовного звания // Черниговские епархиальные известия. – 1865. – № 21. – С. 280-287.
297. Учебные ремесленные мастерские в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 2. – С. 30-53.
298. Училище-приют глухонемых мальчиков в г. Чернигове в 1910 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 9. – С. 125-127.

299. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. Т. I : Теоретические проблемы педагогики. – М. : Педагогика, 1974. – 584 с.
300. Ушинський К.Д. Необхідність ремісничих шкіл у столицях / К.Д. Ушинський // Вибр. пед. тв. : В 2-х т. – Т. 2. – К. : Рад. школа, 1983. – С. 185 – 191.
301. Фальборк Г., Чарнолуский В. Настольная книга по народному образованию: Законы, распоряжения, правила, инструкции, сведения и приказы по школьному и внешкольному образованию народа : В 3-х т. Т.3. – СПб. : Школа и жизнь, 1904. – 2623 с.
302. Фармаковский В. Методика ручного труда по системе Саломона / В. Фармаковский – Одеса : Тип. Е.И. Фесенко, 1889. – 94 с.
303. Фармаковский В. Педагогика дела. Теория и практика трудового обучения в школе/ В. Фармаковский – Одеса : Тип. Е.И. Фесенко, 1911. – 160 с.
304. Фортунатов А.А. Теория трудовой школы в ее историческом развитии. Ч I. От Томаса Мора до К. Маркса / А.А. Фортунатов – М.: „Мир”, 1926. – 374 с.
305. Франко І.Я. Педагогічні статті і висловлювання / Упоряд. О.Г. Дзевєрін. – К. : Рад. школа, 1960. – 299 с.
306. Хижняков В. Народное образование в Черниговской губернии / В. Хижняков // Русская мысль. – М., 1897. – Кн. VI. – С. 22-43.
307. Хижняков В. Народное образование в Черниговской губернии / В. Хижняков // Русская мысль. – М., 1897. – Кн. VII. – С. 1-24.
308. Хижняков В. Педагогические курсы для учителей первой группы уездов Черниговской губернии / В. Хижняков – Чернигов : Тип. губерн. земства, 1895. – 263 с.
309. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В.М. Хижняков – Петроград : Изд-во “Огни”, 1916. – 251 с.
310. Хитьков Н.А. Ручной труд / Н.А. Хитьков – Казатин : Типография Л.Л. Ливинина, 1913. – 21 с.
311. Хрусталева В.А. Об обучении ручному труду в народной начальной школе в России до 1917 г. Историко-библиографический обзор литературы / В.А. Хрусталева // Советская педагогика. – 1956. – № 11. – С. 106-111.

312. Хрусталева В.А. Обучение ручному труду в средних учебных заведениях России до 1917г. Историко-библиографический обзор литературы / В.А. Хрусталева // Советская педагогика. – 1962. – № 8. – С. 106-141.
313. Цируль К.Ю. Памятная записка о введении и преподавании ручного труда в СПб учительском институте / К.Ю. Цируль – СПб. : Изд. Картографического заведения А. Ильина, 1910. – 112 с.
314. Цируль К.Ю. Педагогический ручной труд как средство художественного воспитания / К.Ю. Цируль // Трудовое воспитание. – 1914. – № 2. – С. 7-12.
315. Цируль К.Ю. Ручной труд в общеобразовательной школе / К.Ю. Цируль – СПб.: Изд. Картографического заведения А. Ильина, 1894. – 246 с.
316. Чепіга Я. Проект української школи / Я. Чепіга // Світло. – 1913. – № 4. – С. 24-25.
317. Черниговский детский приют Ведомства учреждений Императрицы Марии Федоровны // Черниговские губернские ведомости (неоф. часть). – 1902. – № 3019. – С. 2-3.
318. Черниговский детский приют Ведомства учреждений Императрицы Марии Федоровны // Черниговские губернские ведомости (неоф. часть). – 1902. – № 3026. – С. 2-3.
319. Черниговский детский приют Ведомства учреждений Императрицы Марии Федоровны // Черниговские губернские ведомости (неоф. часть). – 1902. – № 3033. – С. 1-3.
320. Черниговский детский приют Ведомства учреждений Императрицы Марии Федоровны // Черниговские губернские ведомости (неоф. часть). – 1902. – № 3063. – С. 2-3.
321. Черниговское отделение попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 19. – С. 9–10.
322. Черниговское училище приют для глухонемых мальчиков // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 15. – С. 7.
323. Черниговскому губернскому земскому собранию губернской земской управы об участии губернского земства в мерах к лучшей организации начального народного

- образования в губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 1. – Приложение. – С. 44-45.
324. Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й очередной сессии 1898 года комиссии по народному образованию доклад с мнениями членов ее и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии (№ 165) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 1. – Приложение. – С. 56.
325. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А.В. Кудрицького. – Київ. : Вид. Українська радянська енциклопедія, 1990. – 1010 с.
326. Чехов Н.В. Типы русской школы в их историческом развитии / Н.В. Чехов – М., 1923. – С. 12-57.
327. Чувашев И.В. Из истории трудового обучения учащихся в русской дореволюционной общеобразовательной школе (60–70-е годы XIX в.) / И.В. Чувашев // Советская педагогика. – 1958. – № 5. – С. 83-93.
328. Шабалов С. М. Политехническое обучение / С. М. Шабалов – М. : Академия педагогических наук, 1956. – 728 с.
329. Шара Л. Міське самоврядування на Чернігівщині: десять років діяльності (1871–1880 рр.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2000. – № 4 (34). – С. 31–34.
330. Янжул Е. Рукоделие как предмет обучения в общеобразовательной школе / Е. Янжул – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевеча, 1890. – 362 с.
331. Янжул Е. Труд ручной в школах / Е. Янжул // Энциклопедический словарь. – СПб. : Изд. Ф.А. Брокгауза, И.А. Эфрона, 1901. – Т. XXXIII. – 955 с.
332. Ярошенко М.М. Трудове навчання в школі дореволюційної України / М.М. Ярошенко // Радянська школа. – 1960. – № 10. – С. 15-16.

Архівні джерела:

Центральний державний історичний архів України, м. Київ
(ЦДІА України)

Фонд 707 – Управління Київським учбовим округом. оп. 209.

333. Спр. 42. Переписка с Министерством народного просвещения о ремесленных классах, 1885, 28 арк.

Фонд 707 – Управління Київським учбовим округом. оп. 217.

334. Спр. 103. Переписка с Министерством народного просвещения о ремесленных классах, 1893, 29 арк.

Фонд 707 – Управління Київським учбовим округом. оп. 225.

335. Спр. 170. Дело управления Киевского учебного округа с отчетами о ремесленных классах за 1883 г., 71 арк.

Фонд 707 – Управління Київським учбовим округом. оп. 226.

336. Спр. 68. Отчеты о состоянии Глуховского учительского института и состоящего при нем городского училища за 1898 г., 892 арк.

Фонд 707 – Управління Київським учбовим округом. оп. 227.

337. Спр. 40. Отчеты Глуховского учительского института за 1905 г., 781 арк.

338. Спр. 70. О составлении отчета по профессиональным классам при общеобразовательных учебных заведениях, 1903, 280 арк.

Фонд 707 – Управління Київським учбовим округом. оп. 229.

339. Спр. 125. С перепиской по ремесленным отделениям при учебных заведениях Киевского учебного округа, 1909, 166 арк.

Фонд 707 – Управління Київським учбовим округом. оп. 256.

340. Спр. 1. О классах ручного труда и ремесленных отделениях. Часть 1, 1913, 128 арк.

341. Спр. 1а. О классах ручного труда и ремесленных отделениях. Часть 2, 1913, 407 арк.

Фонд 707 – Управління Київським учбовим округом. оп. 259.

342. Спр. 60. Ремесленные отделения и классы ручного труда, 1916, 141 арк.

343. Спр. 277. Отчеты начальных училищ, 1916, 32 арк.

344. Спр. 286. Отчеты высших начальных училищ, 1916, 22 арк.

345. Спр. 322. Сведения о частных учебных заведениях Чернигова директора народных училищ, 1916, 7 арк.

346. Спр. 330. Отчеты о состоянии частных учебных заведений за 1916 год, 8 арк.

347. Спр. 343. Отчеты Глуховского учительского института, 1916, 38 арк.

348. Спр. 373. Материалы для съезда попечителей, 1916, 345 арк.

Фонд 707 – Управління Київським учбовим округом. оп. 296.

349. Спр. 129. О командировании инспекторов и учителей для ознакомления с ручным трудом, 1887, арк. 37.

**Державний архів Чернігівської області
(ДАЧО)**

Фонд 127 – Чернігівське губернське правління. оп. 5.

350. Спр. 86. Устав Черниговского ремесленного училища, утвержденный попечителем Киевского учебного округа, 17 арк.

Фонд 145 – Чернігівське губернське в земських і міських справах присутствіє. оп. 1.

351. Спр. 421. Переписка с Козелецким городским головой с представлением им протоколов заседаний думы за 1908 г. и сметы доходов и расходов за 1909 г., 1910, 110 арк.

352. Спр. 752. По ходотайству Нежинской городской думы об открытии в г. Нежине 2-й мужской гимназии, 1910, 240 арк.

353. Спр. 838. Протоколы заседания Стародубской городской думы за 1914 г. присланные на утверждение, 1915, 154 арк.

354. Спр. 1178. Отчет о работе съезда инспекторов народных училищ и высших начальных училищ Черниговской губернии, 1916, 24 арк.

Фонд 145 – Чернігівське губернське в земських і міських справах присутствіє. оп. 2.

355. Спр. 20. Циркулярные распоряжения министерства внутренних дел, копии указов правительствующего сената и предписания губернской и уездным земским управам, 1892, 17 арк.

356. Спр. 201. Протоколы Суражского уездного земского собрания с приложенными документами, 1909, 209 арк.

357. Спр. 348. Протоколы заседаний Борзенского уездного земского собрания с приложенными документами, 1911, 285 арк.
358. Спр. 349. Протоколы заседаний Глуховского уездного земского собрания с приложенными документами, 1911, 390 арк.
359. Спр. 791. Протоколы Сосницкого уездного земского собрания с приложенными документами, 1909, 236 арк.

Фонд 145 – Чернігівське губернське в земських і міських справах присутствіє. оп. 3.

360. Спр. 488. По ходотайству Черниговской губернской земской управы об открытии в г. Сураже в здании бывшего винного склада учительской семинарии, 1908, 1 арк.
361. Спр. 491. По ходотайству Черниговской губернской земской управы, о преобразовании находящейся в с. Мрине Нежинского уезда Людмилинской женской школы домоводства и усадебного хазяйства в женскую учительскую семинарию, с присвоением ей имени “Людмилинская”, 1908, 8 арк.

Фонд 813 – Борзенська чоловіча гімназія. оп. 1.

362. Спр. 2. Борзенская мужская гимназия, 14 арк.

Відділ державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині
(Відділ ДАЧО у м. Ніжині)

Фонд 1229 – Інспектори народних училищ Чернігівської губернії Київського учбового округу 1876–1918 рр. оп. 1.

363. Спр. 19. Сведения о работе Нежинского приходского училища, 1903, 56 арк.

Фонд 1234 – Ніжинська приватна жіноча гімназія П. Кушакевич 1896–1919 рр. оп. 1.

364. Спр. 30. Годовой отчет Нежинской женской гимназии за 1904 год, 1905, 230 арк.

365. Спр. 56. Годовой отчет гимназии с приложением за 1909–1911 г., 1909, 498 арк.

366. Спр. 94. Годовой отчет гимназии за 1914 г., 1914, 58 арк.

Фонд 1235 – Ніжинська приватна жіноча гімназія Г. Крестинської 1907–1919 рр. оп. 1.

367. Спр. 2. Журнал заседаний педагогического совета Нежинской прогимназии за 1907–1910 г, 1907, 132 арк.

368. Спр. 3. Отчет о состоянии Нежинской прогимназии за 1907 г., 1907, 26 арк.

369. Спр. 48. Отчет по учебной части прогимназии, 1909, 56 арк.

370. Спр. 55. Отчет по педагогической части гимназии, 1910, 66 арк.

371. Спр. 95. Отчет о состоянии гимназии за 1912 г. и о доставлении сведений по гимназии в 1913 г., 1913, 99 арк.

372. Спр. 123. Отчет по педагогической части гимназии за 1913–1914 г., 1913, 40 арк.

373. Спр. 191. Отчет о состоянии гимназии, 1914, 58 арк.

374. Спр. 264. Отчет о состоянии учебного заведения за 1916 г, 1917, 59 арк.

375. Спр. 267. Переписка об открытии при гимназии курсов кулинарии и домоводства, 1917, 9 арк.

376. Спр. 269. Переписка о попечительном совете гимназии, 1917, 8 арк.

Фонд 1238 – Ніжинське середнє технічне училище ім. А. Кушакевича 1895–1920 рр. оп. 1.

377. Спр. 3. Правила для учеников Нежинского ремесленного училища и для учеников школ десятников по строительству иногородних училищ, 1895, 14 арк.

378. Спр. 18. Оценки учащихся Нежинского ремесленного училища, 1896, 39 арк.

379. Спр. 30. Сведения о работе курсов ручного труда и бухгалтерии при Нежинском ремесленном училище, 1897, 11 арк.

380. Спр. 44. Отчеты о работе Нежинского ремесленного училища, о количестве учащихся классов и мастерских в училище, 1899, 155 арк.

381. Спр. 263. Годовой отчет Нежинского низшего технического училища, 1912, 74 арк.

382. Спр. 340. Распределение уроков и практических занятий в Нежинском низшем техническом училище. Список преподавателей, 1915, 95 арк.

Фонд 1353 – Мринська Людмилиньська жіноча вчительська семінарія Ніжинського повіту Чернігівської губернії 1903–1920 рр. оп. 1.

383. Спр. 45. Циркуляры и распоряжения Киевского округа, 1913, 360 арк.

384. Спр. 46. Учебные программы Мринской Людмилиньской женской учительской семинарии, 1913, 27 арк.

385. Спр. 62. Протоколы педагогического совета, 1915, 22 арк.

386. Спр. 67. Циркуляры министерства народного просвещения, 1916, 268 арк.

Фонд 1355 – Борзенська приватна жіноча гімназія М. Тимченко 1906–1919 оп. 1.

387. Спр. 8. Книга протоколов засідань, 1909, 24 арк.

388. Спр. 22. Борзенская частная женская М. Тымченко гимназия, 1916, 58 арк.

389. Спр. 26. Книга протоколов засідань, 1915, 19 арк.